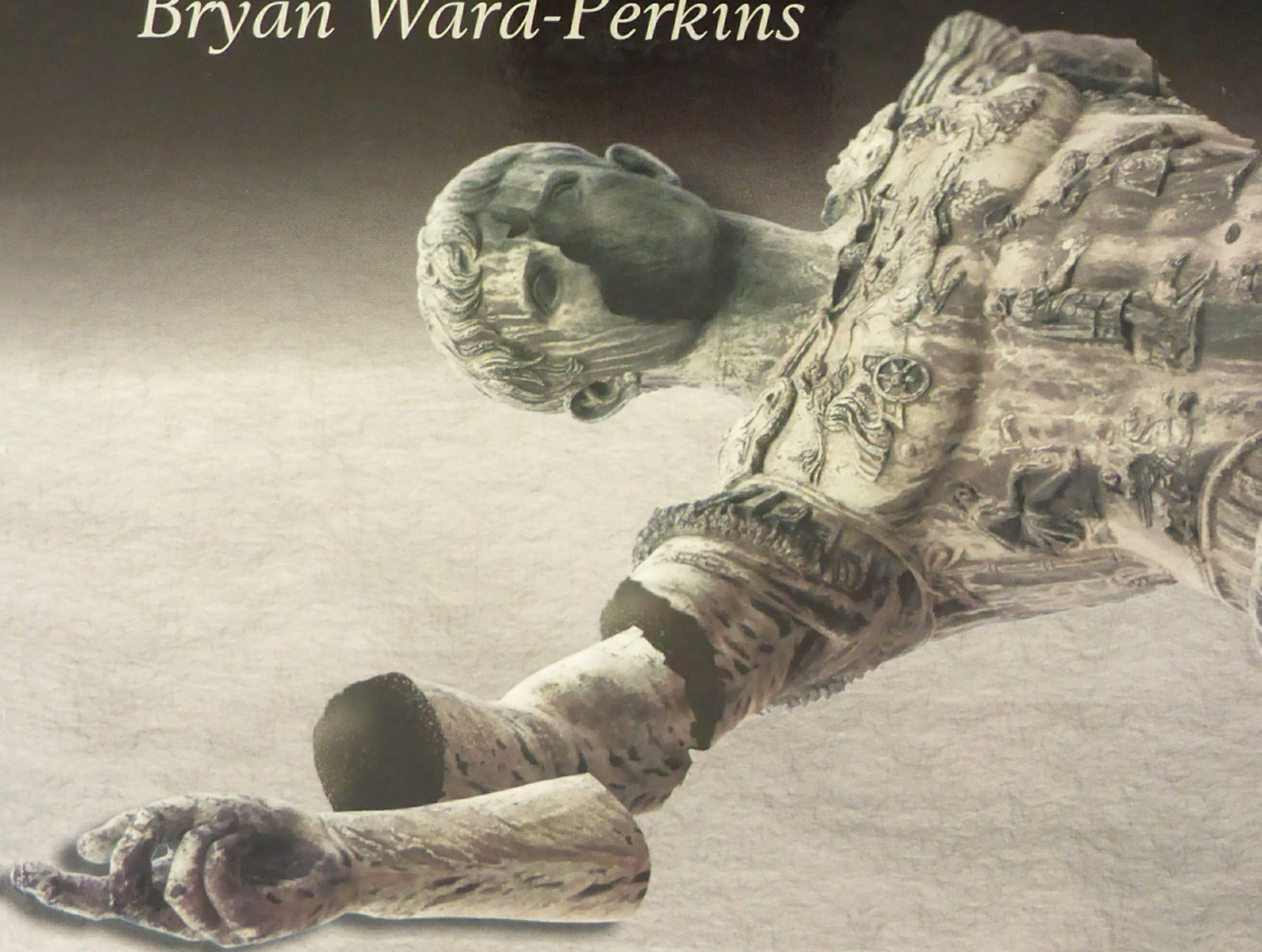

CĂDEREA ROMEI

și SFÂRȘITUL CIVILIZAȚIEI

Bryan Ward-Perkins

BRYAN WARD-PERKINS

CĂDEREA ROMEI
ȘI SFÂRȘITUL CIVILIZAȚIEI

THE FALL OF ROME AND THE END OF CIVILIZATION

Bryan Ward-Perkins

Copyright © Bryan Ward-Perkins 2005

The Fall of Rome and the End of Civilization was originally published in English in 2005.

This translation is published by arrangement with Oxford University Press.

Căderea Romei și sfârșitul civilizației a fost publicată în original în limba engleză, în anul 2005. Traducerea în limba română este publicată cu acordul Oxford University Press.

CĂDEREA ROMEI ȘI SFÂRȘITUL CIVILIZAȚIEI

Bryan Ward-Perkins

Copyright © 2008 Editura ALL

Traducere: Doina Lică

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

WARD-PERKINS, BRYAN

Căderea Romei și sfârșitul civilizației / Bryan Ward-Perkins; trad.; Doina Lică. – București, Editura ALL, 2008

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-571-694-3

I. Lică, Doina (trad.)

94(37)

008(37)

Toate drepturile rezervate Editurii **ALL**.

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată

fără permisiunea scrisă a Editurii **ALL**.

Drepturile de distribuție în străinătate aparțin în exclusivitate editurii.

All rights reserved.

The distribution of this book outside Romania, without the written permission of **ALL**, is strictly prohibited.

Editura **ALL**:

București, Bd. Constructorilor nr. 20 A,

sector 6, cod 060512

Tel.: 402 26 00

Fax: 402 26 10

Departamentul distribuție: Tel.: 402 26 34; 402 26 30

Comenzi la: comenzi@all.ro

URL: <http://www.all.ro>

Redactor:

Constantin Vlad, Radu Badale

Design copertă:

Alexandru Novac

BRYAN WARD-PERKINS

CĂDEREA ROMEI ȘI SFÂRȘITUL CIVILIZAȚIEI

Traducere din limba engleză de
Doina Lică

ALL

Cuprins

Prefață V

INTRODUCERE

I. A căzut Roma vreodată? 1

PARTEA ÎNTÂI: CĂDEREA ROMEI

II. Ororile războiului 12

III. Calea spre înfrângere 31

IV. Viața sub noii stăpâni 59

PARTEA A DOUA: SFÂRȘITUL UNEI CIVILIZAȚII

V. Dispariția confortului 80

VI. De ce sfârșitul confortului? 113

VII. Moartea unei civilizații? 127

VIII. Totul e cum nu se poate mai bine în cea mai bună din toate lumile cu putință? 155

Anexe:

De la fragmentele de ceramică la oameni 169

Cronologie 173

Note 176

Bibliografie 198

Lista imaginilor 205

Indice 211

Prefață

Scrierea acestei cărți a durat extrem de mult, însă, drept urmare, a avut avantajul de a fi discutată cu un mare număr de colegi și de a fi audiată parțial în numeroase locuri diferite din Marea Britanie și din străinătate. Le mulțumesc tuturor colegilor și celor care au audiat-o, prea mulți ca să-i pot numi, pentru sfaturi și încurajări. Le mulțumesc de asemenea foarte numeroșilor studenți de la Oxford, care, în decursul timpului, m-au ajutat să-mi clarific opiniile. Structura profesională și finanțarea în cadrul universităților din Regatul Unit descurajează puternic în prezent profesorii și facultățile să investească în învățământ – nu există niciun fel de recompensă profesională sau financiară pentru asta. Este mare păcat, întrucât, în științele umaniste cel puțin, nevoia de a te angaja în dialog și de a face lucrurile logice și clare constituie modalitatea primară de apărare împotriva obscurantismului și abstractizărilor.

Le sunt deosebit de recunoscător lui Alison Cooley, Andrew Gillett, Peter Heather și Chris Wickham pentru că au citit și comentat detaliat părți din text și, mai ales, lui Simon Loseby, care l-a citit integral într-o variantă sau alta și mi-a oferit critici și încurajări neprețuite. Nu le-am urmat toate sugestiile și am fost în dezacord în anumite chestiuni, dar nu încap nicio îndoială că această carte ar fi fost mult mai slabă fără contribuția lor.

Cercetarea pentru prima jumătate a cărții, cea despre căderea Imperiului de Apus, precum și o mare parte din scrierea acesteia le-am realizat cu ocazia unei burse la *Humanities Research Centre* din Canberra; a fost o experiență excepțională, care m-a învățat multe lucruri și mi-a oferit mediul perfect pentru a scrie și a reflecta.

Katharine Reeve a fost redactorul meu la Oxford University Press și, dacă această carte poate fi cât de cât citită, lucrul i se datorează ei în mare măsură. Colaborarea cu un editor de primă clasă a constituit o experiență chinuitoare, dar care mi-a adus și mari satisfacții. Ea m-a făcut să renunț la multe propoziții subordonate și adjective calificative, pe care cercetătorii le iubesc atât; și, mai

ales, m-a obligat să spun ceea ce chiar voiam să spun, în loc să fac aluzii prin enunțuri savante ambigue. Cartea a mai avut mult de câștigat de pe urma comentariilor a doi corectori anonimi de la Oxford University Press și a echipei sale profesioniste de producție. Colaborarea cu Oxford University Press a fost o adevărată plăcere.

Sunt însă profund îndatorat în primul rând familiei mele, care a suportat această carte mult mai mult decât ar fi fost necesar, și mai ales lui Kate, care m-a încurajat necontenit, fiind un critic constructiv al scrierii mele, și care m-a ajutat enorm în multe puncte dificile.

În sfârșit, aș vrea să-i mulțumesc din suflet prietenului meu Simon Irvine, care a crezut mereu că voi scrie această carte, și celor trei oameni care, în diferite faze ale formării mele, m-au învățat să respect și să iubesc profund istoria, David Birt, Mark Stephenson și regretatul Karl Leyser.

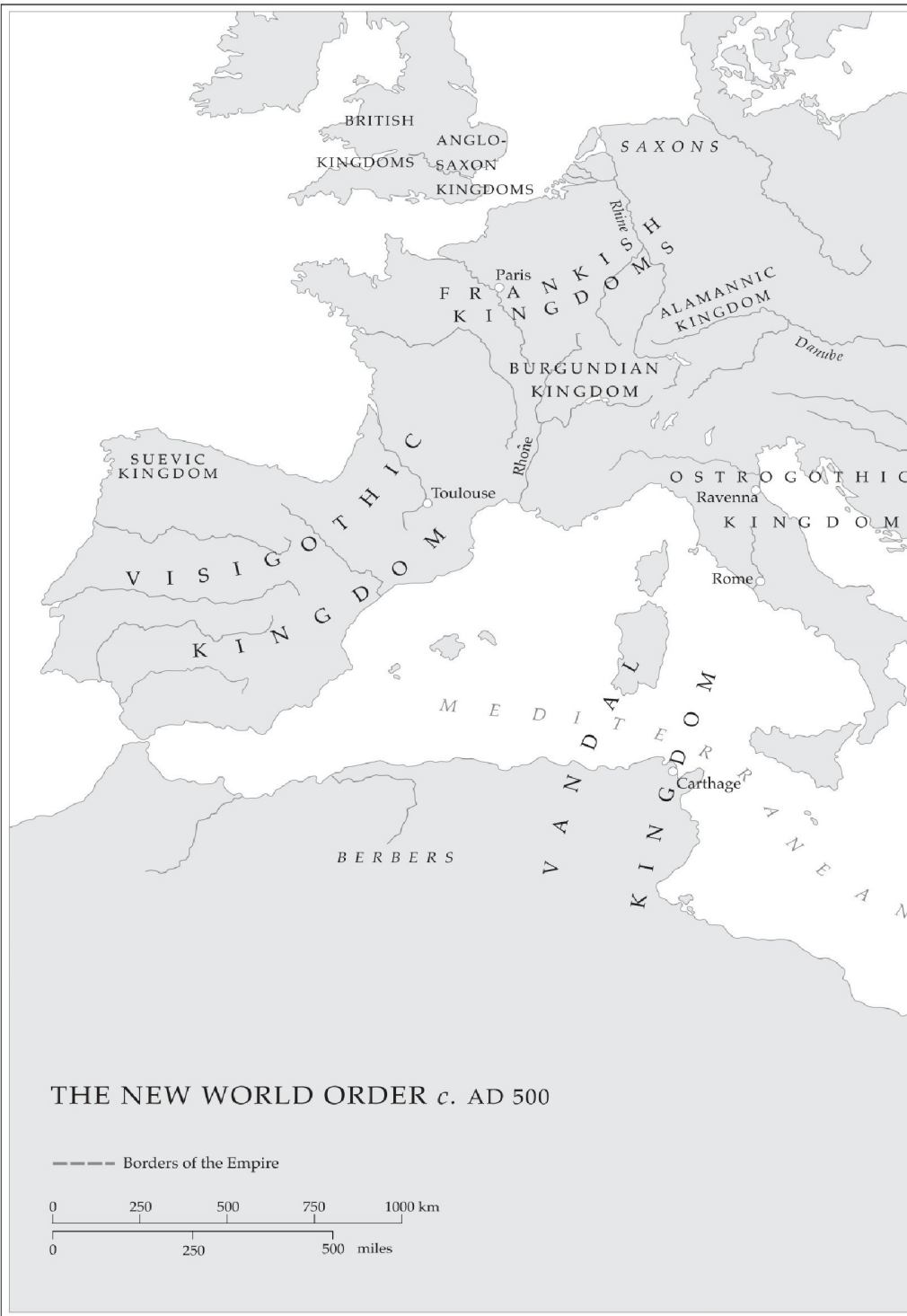
Bryan Ward-Perkins

20 ianuarie 2005

INTRODUCERE

A CĂZUT ROMA VREODATĂ?

1.1 Londra în ruină, văzută de Gustave Doré în 1873. Un neozelandez, vlăstar al unei civilizații a viitorului, desenează ruinele orașului de mult dispărut.

ÎNTR-O SEARĂ DE OCTOMBRIE a anului 1764, după câteva zile amețitoare în care vizitase vestigiile Romei antice, Edward Gibbon, „stând gânditor printre ruinele Capitoliului“, s-a decis să scrie o istorie a declinului și a prăbușirii orașului¹. Măreția Romei antice și melancolia provocată de ruinele sale i-au stârnit curiozitatea și imaginația, punând bazele uriașei sale realizări istorice. Fascinația lui Gibbon în fața dispariției unei lumi care părea literalmente durată în piatră nu e surprinzătoare – adânc în sufletul european zace teama că, dacă Roma a putut cădea, se poate prăbuși chiar și cea mai mândră civilizație modernă (Fig. 1.1).

În epoca lui Gibbon și până foarte recent, puțini oameni au pus la îndoială certitudinile străvechi privitoare la sfârșitul lumii antice – și anume faptul că o culme a realizărilor umane, civilizația Greciei și a Romei, a fost distrusă în Occident de invaziile ostile din secolul al V-lea. Invadatorii, pe care romanii i-au numit simplu „barbarii“, iar istoricii moderni, mai îngăduitor, „popoarele germanice“, au traversat granițele imperiului, constituite de Rin și de Dunăre, începând un proces care avea să ducă la dizolvarea nu doar a structurii politice romane, ci și a stilului de viață roman.

Primul popor care a pătruns masiv în imperiu a fost cel al goților; ei au traversat Dunărea în anul 376, fugind de hunii nomazi care apăruseră de puțină vreme în stepele eurasiatice. Inițial, goții au amenințat doar jumătatea estică a Imperiului Roman (conducerea fiind împărțită pe atunci între doi coîmpărați, unul aflat în provinciile vestice, iar celălalt în Orient (vezi forța față)). Peste doi ani, în 378, ei au înfrânt armata Imperiului de Răsărit într-o bătălie sângeroasă la Adrianopol, astăzi Edirne, în Turcia, aproape de granița cu Bulgaria. Totuși, în 401, a venit rândul Imperiului de Apus să sufere o invazie, când o mare armată a goților a plecat din Balcani pentru a pătrunde în Italia de Nord. Aceasta a marcat începutul unei perioade de mari dificultăți pentru Imperiul de Apus, mult agravate chiar la sfârșitul anului 406, când trei triburi – vandalii,

suebii și alanii – au traversat Rinul, pătrunzând în Galia. De atunci, au existat mereu armate germanice între granițele Imperiului de Apus, dobândind treptat tot mai multă putere și teritorii tot mai întinse – vandalii, de pildă, au ajuns să traverseze Strâmtoarea Gibraltar în 429, iar până în 439 au cucerit capitala Africii romane.

În 476, la șaptezeci și cinci de ani după ce goții au intrat prima oară în Italia, ultimul împărat roman al Imperiului de Apus, tânăr și inspirat numit Romulus Augustulus (Romulus „micul împărat”), a fost detronat și îndeprătat. Apusul era condus acum de regi germanici independenți (vezi forța spate). În schimb, Imperiul Roman de Răsărit (numit adesea „Imperiul Bizantin”) nu a căzut, în ciuda presiunilor exercitate de goți și apoi de huni. Într-adevăr, în anii 530, împăratul din Răsărit Iustinian a fost suficient de puternic pentru a interveni în Apusul germanic, capturând regatul african al vandalilor în 533 și începând un război de cucerire a regatului italian al ostrogoților peste doi ani, în 535. Imperiul Bizantin a dispărut în sfârșit abia în 1453, atunci când capitala și ultimul său bastion, Constantinopolul, a căzut în fața armatei turce. a lui Mehmed „Cuceritorul”.

Conform părerilor instaurate prin tradiție, dezintegrarea militară și politică a puterii romane din Apus a grăbit sfârșitul unei civilizații. Rafinamentul antic a dispărut, lăsând lumea vestică în voia unui „Ev Întunecat” de sărăcie materială și intelectuală, din care avea să iasă foarte lent. Contemporanul lui Gibbon, istoricul scoțian William Robertson, a exprimat această opinie într-un mod extrem de marcat în anul 1770, cuvintele sale evocând o imagine a „Evlui Întunecat” care a avut o foarte largă răspândire:

În mai puțin de un secol după ce națiunile barbare s-au stabilit în teritoriile nou cucerite, au dispărut aproape toate efectele cunoașterii și ale manierelor, răspândite de romani în Europa. Nu doar arta eleganței, care servește luxul și e susținută de acesta, ci și multe dintre artele practice, fără de care viața poate fi considerată cu greu confortabilă, au fost neglijate sau pierdute.²

Cu alte cuvinte, odată cu căderea imperiului, arta, filosofia și canalizarea decentă au dispărut toate din Apus.

ooo

M-am născut și am crescut la Roma, inima imperiului, înconjurat de aceleași ruine ale măreției trecute care l-au mișcat pe Gibbon. Tatăl meu a fost arheolog, interesat în principal de remarcabilele realizări tehnice și arhitecturale ale romanilor. Prin urmare, ideile esențiale ale concepției lui Robertson mi s-au

părut întotdeauna firești. Încă din copilărie am știut că romanii din Antichitate au construit lucruri pe o scară și cu o competență tehnică la care, timp de secole după căderea imperiului, s-a putut doar visa. Roma antică avea unsprezece apeducte, care aduceau apă în oraș prin canale de până la 95 de km lungime (ceea ce reprezintă aproximativ distanța între Oxford și Londra), uneori pe arce înalte de 30 de metri; șaisprezece dintre coloanele masive ce formează porticul Panteonului sunt monolite, având fiecare 14 metri înălțime, extrase cu greu dintr-o carieră de piatră din estul deșertului egiptean, transportate prin forța brațelor până la Nil și aduse sute de kilometri pe apă până în capitala imperiului. Este foarte greu să nu fii impresionat de realizări precum aceasta, mai ales când le găsești reproduse, la o scară mai mică și mai umană, în provinciile imperiului. Orașul Pompei – cu străzile sale pavate, cu trotuarele înălțate, cu băile publice și cu fântânile construite la distanțe egale – ca și alte sute de orașe din lumea romană asemenea lui, în stilul lor discret, fac o impresie chiar mai puternică decât măreția exagerată a Romei.

În ciuda educației mele, nu mi-au plăcut niciodată prea mult romanii din Antichitate – mi s-au părut adesea îngâmfați și prea mulțumiți de sine – și am mult mai multă simpatie pentru lumea haotică și dificilă din perioada postromană. Pe de altă parte, a părut întotdeauna evident că romanii au fost în stare să facă lucruri remarcabile, care, după căderea imperiului, nu s-au mai putut face multe sute de ani.

Respingerea ideii de catastrofă

De aceea a fost o surpriză pentru mine să descopăr o concepție mult mai convenabilă privind sfârșitul imperiului răspândindu-se recent în lumea vorbitoare de limba engleză.³ Mentorul intelectual al acestei mișcări este un strălucit istoric și stilist, Peter Brown, care a publicat în 1971 *The World of Late Antiquity*. Acolo, el definea o nouă perioadă, „Antichitatea târzie”, care începea aproximativ în anul 200 d.H. și dura până în secolul al VIII-lea, caracterizată nu prin dispariția unei jumătăți din Imperiul Roman, ci printr-o vibrantă efervescență religioasă și culturală.⁴ Așa cum Brown însuși a scris apoi, el a reușit să expună în cartea sa istoria acestor secole „fără să invoce intervenția unei catastrofe și fără să se oprească, nicio clipă, pentru a folosi de formă noțiunea larg răspândită de declin”. „Declinul” a fost respins și înlocuit cu o „revoluție religioasă și culturală”, care a început în ultima perioadă a imperiului și a continuat mult după aceea.⁵ Această idee a avut un efect remarcabil, mai ales în Statele Unite, unde trăiește și muncește acum Brown. Un *Ghid* recent privind Antichitatea târzie, publicat de Harvard University Press, ne cere „să tratăm intervalul dintre anii 250 și 800 ca pe o perioadă distinctă și decisivă din istorie, de sine

stătătoare“, și nu ca fiind „povestea destrămării unei civilizații odinioară glorioasă și «superioară»“.⁶ Este o provocare îndrăzneată la adresa ideii obișnuite a întinericului ce-a urmat după dezmembrarea imperiului.

Impactul acestei noi concepții a fost, după cum se știe, complex. Mai ales pentru publicul cititor larg, un „Ev Mediu“ postroman întunecat pare a fi foarte viu și credibil. Romanele istorice ale lui Bernard Cornwell despre această perioadă sunt bestselleruri internaționale; prezentarea de pe coperta a patra a cărții *The Winter King* descrie scena dezolantă, dar eroică: „În Evul Mediu, un luptător legendar se străduiește să unifice Britania...“ Arthur (căci despre el este vorba) e un comandant militar călit în lupte, care trăiește într-un palat de lemn, într-o Britanie neînfrică, sumbră și aflată clar în declin.⁷ La un moment dat, ceea ce-a rămas dintr-o pardoseală romană de mozaic pe jumătate distrusă se cutremură și mai mult, când luptătorii medievali își lovesc vârfurile spadelor de podea, aprobând deciziile conducătorilor lor.

Totuși, asupra istoricilor, impactul noii Antichități târzii a fost simțitor – mai ales în ceea ce privește modul cum este prezentat acum sfârșitul lumii romane. A avut loc o schimbare radicală a limbajului folosit la descrierea epocii postromane. Cuvinte precum „declin“ și „criză“, care sugerează problemele de la sfârșitul imperiului și care erau obișnuite în anii 1970, au dispărut în mare măsură din vocabularul istoricilor, fiind înlocuite de termeni neutri, ca „tranziție“, „schimbare“ și „transformare“.⁸ De exemplu, un important proiect de cercetare a perioadei 300-800, cu finanțare europeană, a avut ca titlu „Transformarea lumii romane“.⁹ Nu există acolo nicio sugestie privind „declinul“, „căderea“, „criza“, sau măcar vreun fel de „sfârșit“ al lumii romane. „Transformarea“ sugerează că Roma și-a continuat existența, metamorfozată treptat într-o formă diferită, dar nu neapărat inferioară. Imaginea este a unui organism viu care evoluează pentru a face față unor noi condiții. E o diferență mare față de concepția tradițională, în care o catastrofă distruge magnificul dinozaur roman, lăsând în viață câteva neînsemnate mamifere medievale, ce evoluează foarte lent în secolele următoare către creaturile sofisticate ale Renașterii.

Acceptarea barbarilor

În paralel, mergând cam în aceeași direcție, unii istorici din ultimele decenii au pus la îndoială însăși premisa că dezmembrarea Imperiului Roman de Apus a fost determinată de invazii ostile și violente. Tot așa cum „transformarea“ a devenit cuvântul la modă, desemnând schimbarea culturală din această perioadă, „acceptarea“ este acum termenul în vogă care explică felul cum popoarele din afara imperiului au ajuns să trăiască în cadrul lui și să-l conducă.

Aici sunt contestate certitudini prea vechi. Conform concepției tradiționale, Apusul a fost pur și simplu cotopt de „valuri“ ostile de popoare germanice

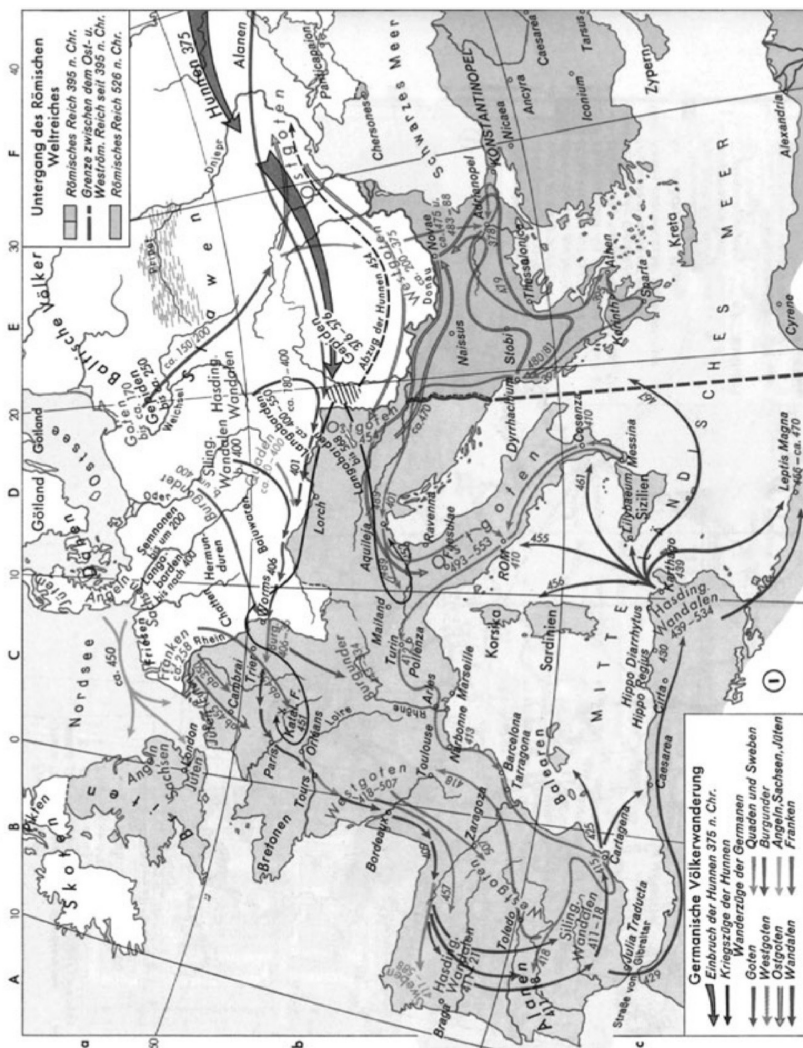
(Fig. 1.2).¹⁰ Efectele pe termen lung ale acestor invazii au fost prezentate în moduri foarte diferite, depinzând în mare măsură de naționalitatea și perspectiva personală a istoricului. Pentru unii, mai ales în țările latine ale Europei, invaziile au fost în totalitate distructive (Fig. 1.3). Pentru alții, ele au adus totuși o infuzie de sânge germanic proaspăt și iubitor de libertate într-un imperiu decadent – stau măturie, de pildă, cuvintele filosofului german din secolul al XVIII-lea, Herder: „Secole întregi, Roma a zăcut bolnavă, [...], pe patul ei de suferință; patul acesta era întins peste o întreagă lume [...], iar lumea aceasta n-o putea ajuta în alt fel decât grăbindu-i moartea. S-au mai adăugat și barbarii, uriași nordici cărora romanii vlăguși li s-au părut ca niște pitici: ei au pustiit Roma și au dat Italiei slăbite forțe noi.“¹¹

Însă, dacă a avut loc întotdeauna o dezbatere vie privind consecințele pe termen lung ale invaziilor, până recent puțină lume a contestat în mod serios violența și haosul în care triburile germanice au preluat puterea.¹² Într-adevăr, pentru unii, o vărsare de sânge benefică era o experiență hotărât purificatoare. Într-o carte pentru copii, istoricul englez din secolul al XIX-lea Edward Freeman a apărut cu fermitate brutalitatea cu care propriii săi strămoși anglo-saxoni și-au eliminat adversarii, pe romano-britani, strămoșii velșilor: „s-a dovedit până la urmă mult mai bine că străbunii noștri i-au ucis sau i-au alungat pe aproape toți cei găsiți în cale... [căci altfel] nu cred că am fi fost vreodată un popor atât de mare și de liber cum suntem de atâta timp.“¹³ În timp ce copiii din Anglia victoriană au savurat proza lui Freeman, te întrebi ce s-a întâmplat cu ea în Țara Galilor.

Deloc surprinzător, imaginea invaziei germanice violente și distrugătoare a fost foarte vie în Europa continentală în anii de după al Doilea Război Mondial.¹⁴ Dar, spre sfârșitul secolului al XX-lea, pe când se puneau bazele unei Europe unite noi și pașnice, viziunea asupra invadatorilor s-a moderat treptat și a devenit mai pozitivă (Fig. 1.4). De pildă, titluri de cărți precum *The Germanic Invasions: The Making of Europe AD 400-600* (din 1975) nu puneau la îndoială realitatea invaziilor, ci le prezentau ca pe o forță pozitivă în formarea Europei moderne.¹⁵

Mai recent, totuși, unii autori au mers mult mai departe, îndeosebi istoricul canadian Walter Goffart, care în anul 1980 a contestat însăși ideea de „invazii“ la nivelul secolului al V-lea.¹⁶ El a susținut că popoarele germanice au fost beneficiarele unei schimbări a politicii militare romane. În loc să continue o luptă nesfârșită pentru a le ține la distanță, romanii au decis să le primească în imperiu printr-un aranjament ingenios și eficient. Nou-veniților li se acorda o parte din impozitele încasate de statul roman și dreptul de a se stabili între granițele imperiului; în schimb, ei își încetau atacurile și își canalizau energiile înspre susținerea puterii romane, ceea ce era acum în interesul lor. Într-adevăr, ei au

1.2 „Migrația popoarelor“ (Völkerwanderung), care a cotropit Imperiul de Apus, așa cum este prezentată într-un atlas istoric german din zilele noastre.

1.3 „Attila, urmat de hoardele sale barbare, calcă în picioare Italia și Artele“. Detaliu din tabloul lui Delacroix din anul 1847, aflat la biblioteca Adunării Naționale, Paris.

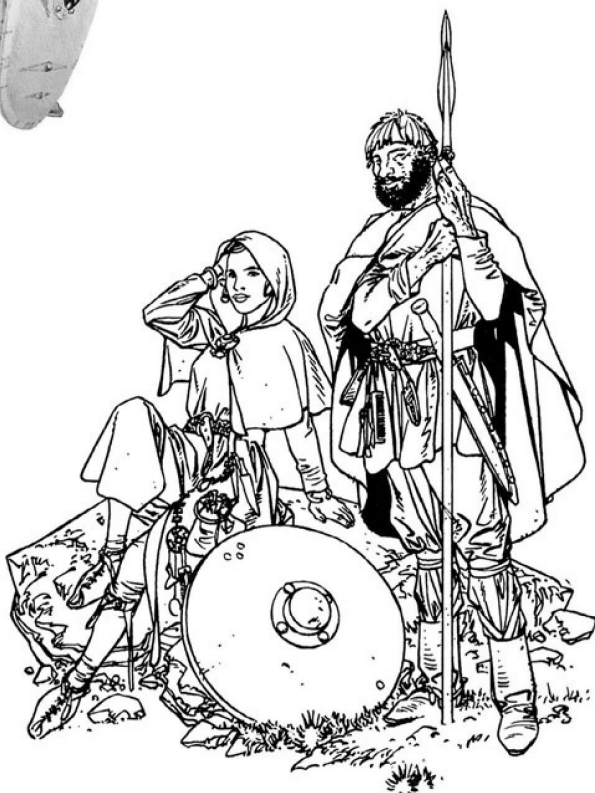
devenit forța romană de apărare: „Imperiul... avea ceva mai bun de făcut decât să se angajeze într-un efort neîncetat, steril pentru a-i exclude pe străinii de care se putea folosi în mod eficient.“¹⁷

Goffart era conștient că uneori romanii și germanii nou-veniți s-au războit de-a dreptul, dar el susținea că „secolul al V-lea rămâne demn de consemnat mai puțin pentru invazii cât pentru încorporarea protectorilor barbari în structura Occidentului“. Printr-o memorabilă observație sarcastică, el și-a rezumat argumentația: „ceea ce numim căderea Imperiului Roman de Apus a fost un exercițiu de imaginație care a scăpat puțin de sub control.“¹⁸ Roma a căzut, dar numai pentru că și-a delegat de bunăvoie propria putere, nu fiindcă s-a reușit invadarea ei.

La fel ca noua idee pozitivă a „Antichității târzii“, concepția că invaziile germanice au fost de fapt o acceptare pașnică a avut un impact complex. Lumea în general se pare că a rămas convinsă de o dramatică „prăbușire a Imperiului Roman“, sub forma unei lupte violente și brutale între invadatori și invadați (Fig. 1.5). Dar, printre istorici, noua perspectivă a avut un efect categoric mai ales asupra modului general de prezentare a așezării germanilor. De exemplu, un recent volum european despre primele state postromane este intitulat *Kingdoms*

1.4 Barbarul îmblânzit. Două imagini de la sfârșitul secolului al XX-lea ale unor coloniști germanici. În prima, un rege-luptător și-a scos coiful, pentru a arăta că e un om de vârstă mijlocie, cu experiență, chiar înțelept din naștere, nu un criminal condus de instincte. În cea de-a doua, scutul a devenit accesoriu de modă.

of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity.¹⁹ Nu există aici nicio mențiune privind invazia sau forța; nu se amintește nici măcar că Imperiul Roman și-a încheiat existența; se sugerează accentuat, în schimb, că nou-veniții s-au adaptat ușor într-o lume romană care dăinuia și evolua.

Ca să fim cinstiți, Goffart însuși a recunoscut că povestea lui privind acceptarea pașnică a invadatorilor nu a fost completă – unii dintre germanii nou-veniți au luat pur și simplu cu forța ceea ce au dorit. La urma urmei, el a afirmat limpede că ultimul experiment roman, de a cumpăra sprijin militar, a „scăpat puțin de sub control”. Dar asemenea nuanțe par a fi fost uitate în unele lucrări recente, care prezintă teoria acceptării pașnice ca pe un model universal aplicabil pentru explicarea sfârșitului Imperiului Roman. De exemplu, doi distinși istorici americani au afirmat recent că așezarea barbarilor a avut loc „în mod natural, organic și în general fără agresivitate” și se declară în dezacord cu acei istorici care încă „demonizează barbarii și problematizează așezarea lor” – cu alte cuvinte, aceia care mai cred în invazia violentă și dezagreabilă.²⁰ Fiind o persoană convinsă că venirea popoarelor germanice a fost extrem de supărătoare pentru populația romană și că efectele pe termen lung ale dizolvării imperiului au fost dramatice, mă simt obligat să contest asemenea concepții.

1.5 Imaginea tradițională a căderii imperiului – romanii și barbarii în luptă.

PARTEA ÎNTÂI
CĂDEREA ROMEI

II

ORORILE RĂZBOIULUI

ÎN ANUL 446, LEON, EPSICOPUL ROMEI, le-a scris colegilor săi din provincia nord-africană Mauretania Caesariensis. În această scrisoare, Leon își pune problema modului cum ar trebui Biserica să trateze călugărițele violate de vandali cu cincisprezece ani în urmă, pe când treceau prin Mauretania în drum spre Cartagina – „slujitoare ale lui Dumnezeu care și-au pierdut integritatea onoarei prin opresiunea barbarilor“, așa cum se exprimă el cu discreție. Sugestia sa era menită să fie milostivă, deși unui cititor modern îi va părea plină de cruzime. El a admis că aceste femei nu au păcătuit cu conștiința. Totuși, a decretat că violarea trupurilor lor le-a pus într-o nouă stare intermediară, deasupra celei de văduve sfinte care au ales celibatul doar târziu în viață, dar sub cel de fecioare sfinte neatinsse trupește. Leon le-a spus femeilor pângărite că „vor fi mai demne în smerenia și sfiala lor, dacă nu îndrăznesc să se compare cu fecioarele neprihănite“.¹ Pentru aceste nefericite călugărițe, ca și pentru episcopul Leon, ar fi o foarte mare surpriză și chiar un șoc să afle că există acum o modă care minimizează violența și neplăcerile invaziilor care au provocat prăbușirea Imperiului de Apus.

Folosirea forței și amenințarea cu forța

Invadatorii germanici ai Imperiului de Apus au luat în stăpânire prin amenințare cu forța marea majoritate a teritoriilor în care s-au stabilit, fără niciun acord oficial privind modul de împărțire a resurselor cu noii lor supuși romani. Interpretarea dată recent de unii istorici contemporani, că mare parte din teritoriul roman le-a fost cedat oficial prin încheierea unui tratat, este pur și simplu greșită. Acolo unde dovezile sunt destul de numeroase, cum este cazul provinciilor mediteraneene, cucerirea sau capitularea în fața amenințării cu forța a constituit categoric norma, și nu acordul pașnic.

Un tratat între guvernarea romană și vizigoți, privind stabilirea acestora în Aquitania în anul 419, joacă un rol important în toate discuțiile recente privind „acceptarea“. Însă istoricii care prezintă acest acord ca avantajos atât pentru romani, cât și pentru vizigoți nu merg mai departe, omițând să amintească faptul că teritoriul cedat în 419 era mic în comparație cu cel răpit ulterior sau prin amenințarea cu forța de vizigoți de la guvernul roman și de la locuitorii din provinciile romane. Tratatul semnat în 419 viza valea fluviului Garonne, dintre Toulouse și Bordeaux. Până la sfârșitul secolului, vizigoții și-au extins puterea în toate direcțiile, cucerind sau smulgând cu forța o zonă mult mai mare: tot sud-vestul Galiei până la Pirinei; Provence, inclusiv cele două mari orașe Arles și Marsilia; Clermont și Auvergne; și aproape întreaga Peninsulă Iberică (Fig. 2.1).² Din Clermont, avem câteva dovezi contemporane privind reacția locală la expansiunea lor. Episcopul orașului și aristocrația au organizat rezistența armată, care a fost, pentru o vreme, puternică și eficientă. Clermont s-a predat vizigoților doar la ordinele guvernului roman din Italia, care a sperat să salveze astfel Provence și orașele Arles și Marsilia, mult mai importante din punct de vedere strategic. O sursă extrem de subiectivă ne spune că, în timpul unui asediu, în loc să se predea, locuitorii înfometate ai orașului Arles au preferat să mănânce iarbă.³ Ceea ce este foarte departe de o „acceptare“ pașnică și deschisă a vizigoților în viața de provincie din Galia romană.

Experiența cuceririi a fost desigur foarte diferită în imperiu. Unele regiuni au fost cotropite violent, dar rapid. De exemplu, cucerirea Africii de Nord de către vandali, începând din 429 și culminând cu capturarea Cartaginei din 439, a constituit un șoc teribil pentru o zonă a imperiului care scăpase nevătămată de tulburările anterioare, și am menționat deja călugărițele din Mauretania, victime ale acestei violențe. Dar, după 439, Africa a fost cruțată de alte invazii germanice, deși a avut tot mai multe probleme interne, din cauza sălbaticelor triburi berbere.

Alte regiuni, mai ales cele din apropierea granițelor imperiului, au suferit mult mai mult timp din cauza violenței. Galia de Nord, de Est și Centrală, de pildă, au fost disputate în secolul al V-lea de un număr tulburător de mare de grupuri beligerante: romanii, *bacaudae*, britanii, saxonii, francii, burgunzii, turingii, alamanii, alanii și goții, toți s-au luptat pentru a obține controlul asupra Galiei, uneori aliați între ei, alteori fragmentați în grupuri și mai mici. Aceste tulburări au durat aproape un secol după ce neamurile germanice au traversat Rinul în iarna 406-407. În această parte a lumii romane s-a reinstaurat pacea și stabilitatea, într-o anumită măsură, doar la sfârșitul secolului al V-lea, odată cu înființarea regatelor mai mari ale francilor și burgunzilor. În mod similar, deși pentru o perioadă ceva mai scurtă de timp – din 409 până la cuceririle vizigote din anii 470 – controlul asupra Peninsulei Iberice a fost disputat de romani,

2.1 Colonizarea inițială a vizigoților prin tratat (în 419) și zonele pe care le-au cucerit prin forță până la sfârșitul secolului.

bacaudae, alani, suebi, goți și două grupuri distincte de vandali. *Cronica* scrisă de Hydatius, un episcop din nord-vestul peninsulei, ne oferă o relatare mult prescurtată, dar nu mai puțin deprimantă, a incursiunilor repetate și a invaziilor care au fost consecința inevitabilă a acestei lupte pentru putere. Hydatius a asociat venirea barbarilor în Spania cu cele patru urgii prevestite în Apocalipsă și a pretins că mamele au fost chiar determinate să-și ucidă, să-și gătească și să-și mănânce propriii copii. Mai prozaic și mai verosimil, în 460 el însuși a fost capturat în catedrala sa de o bandă de suebi, care l-a ținut prizonier trei luni.⁴

Chiar și acele puține regiuni care au trecut până la urmă relativ pașnic sub controlul germanic au trăit anterior experiența invaziei și a devastării. De exemplu, teritoriul din Aquitania cedat vizigoților prin tratatul din 419 fusese deja atacat și devastat între 407 și 409, iar în 413 mari părți din el au fost

pustiite din nou, de această dată de înșiși vizigoții, viitorii coloniști „pașnici” ai regiunii.⁵ O poveste similară se poate spune despre Italia și orașul Roma. Pe la jumătatea secolului al V-lea, Italia a trecut lin în stăpânirea neamurilor germanice, totul culminând cu o lovitură de stat și un scurt război civil în 476, care l-a detronat pe ultimul împărat al Imperiului de Apus, l-a determinat să se retragă și a instaurat un regat independent. Dacă aceasta ar fi fost întreaga poveste a contactului Italiei cu popoarele germanice de la sfârșitul Antichității, ar fi fost cu adevărat o tranziție remarcabil de pașnică. Totuși, între 401 și 412, goții au străbătut peninsula în lung și în lat, cu diferite ocazii, în vreme ce, în 405-406, o altă armată invadatoare a devastat nordul și centrul. Pagubele uriașe provocate de aceste incursiuni sunt indicate de marea degrevare de impozite pe care guvernul imperial a fost obligat s-o acorde în 413, anul de după plecarea goților din peninsulă. Era o perioadă când împăratul avea nevoie disperată de bani, nu doar ca să lupte împotriva invadatorilor, ci și ca să reziste unei serii întregi de pretendenți la tron. Totuși, în anul 413, s-a decretat că, pentru cinci ani, toate provinciile din Italia Centrală și de Sud erau scutite de plata a patru cincimi din impozite pentru a reveni la bunăstarea dinainte. Pagubele provocate de goți par însă a fi fost de durată. În 418, la șase ani după ce goții au părăsit Italia definitiv, mai multe provincii se chinuiau să-și plătească până și acest impozit substanțial redus și a trebuit să li se prelungească scutirea și să crească nivelul ei.⁶

Orașul Roma a constituit o importantă monedă de schimb în negocierile cu împăratul din Apus și a fost asediat în mod repetat de goți, înainte de a fi capturat și prădat timp de trei zile în august 410. Ni se spune că, în timpul unui asediu, locuitorii au fost nevoiți treptat „să-și reducă rațiile și să mănânce doar jumătate din porția zilnică anterioară și apoi, când penuria a continuat, doar a treia parte”. „Când nu s-a mai putut reduce nimic și hrana s-a epuizat, ciurma a urmat, deloc surprinzător, foametei. Cadavrele zăceau peste tot...” Căderea orașului a avut loc până la urmă, conform altei relatări, deoarece unei doamne bogate „i s-a făcut milă de romanii care erau uciși prin înfometare și care se dedau deja la canibalism” și a deschis porțile în fața dușmanului.⁷

Plecarea goților spre Galia, în 412, nu a constituit sfârșitul nenorocirilor pentru Roma și Italia. În 439, vandalii au ocupat portul și au capturat flota din Cartagina, de pe coasta de nord a Africii, din dreptul Siciliei. Astfel a început o perioadă de atacuri pe mare și jafuri în bazinul mediteranean. Sicilia, până la acea dată scutită de probleme, a fost deosebit de rău afectată, dar incursiunile vandalilor au ajuns și mult mai departe. În 455, o flotă a vandalilor a cucerit Roma și, timp de paisprezece zile, a supus-o unui al doilea jaf, mult mai sistematic, navigând înapoi spre Cartagina cu vasele încărcate cu prăzi și prizonieri. Printre ei se aflau văduva și cele două fiice ale fostului împărat din

Apus, Valentinian III. Aceste membre ale familiei imperiale, fiind foarte importante, au fost desigur tratate cu atenție; alți prizonieri au trăit însă vremuri mult mai grele – ni se spune că episcopul de atunci al Cartaginei și-a vândut argintăria din biserică pentru a cumpăra prizonieri și a împiedica despărțirea familiilor, când soții, soțiile și copiii erau vânduți separat ca sclavi.⁸

Supraviețuind invaziilor

Un text remarcabil, *Viața* unui sfânt de la sfârșitul secolului al V-lea, relatează foarte sugestiv ce însemna să trăiești într-o provincie aflată sub atacuri repetate. Severinus s-a născut în Răsărit, dar și-a ales parohia într-o provincie de frontieră din Apus, Noricum Ripense, pe malul de sud al Dunării, în Austria și Bavaria de azi (Fig. 2.2). A ajuns în Noricum la scurt timp după 453 și a rămas acolo aproape treizeci de ani, până s-a stins din viață. Ca și *Viețile* altor sfinți, cea a lui Severinus nu înregistrează coerent și complet evenimentele politice și militare din perioada respectivă; ea este mai degrabă o culegere de scurte relatări ale miracolelor înfăptuite de el. Totuși, întrucât Severinus servea o populație dintr-o provincie aflată sub atac, *Viața* oferă o mulțime de detalii circumstanțiale privind relațiile între locuitorii provinciei romane și invadatorii germanici. Este un noroc și faptul că autorul *Vieții*, Eugippius, care a trăit aceleași experiențe împreună cu Severinus în Noricum, era un bun povestitor.⁹

Înainte de sosirea lui Severinus, Noricum trăise deja aproape cincizeci de ani de nesiguranță și război, trecând inclusiv printr-o scurtă revoltă a locuitorilor provinciei împotriva dominației imperiale.¹⁰ S-ar părea că, în aceste decenii, administrația romană și orice control asupra provinciei din partea curții imperiale din Italia dispăruseră deja. Nu se menționează nimic în *Viață* despre existența unui guvernator roman în Noricum, nici despre vreun comandant militar imperial, iar provinciile vecine, Raetia și Pannonia, par să fi căzut deja aproape complet în mâinile popoarelor germanice. Eugippius descrie într-adevăr mijloacele romane de apărare a Dunării ca făcând parte din trecut: „În întreaga perioadă în care a existat Imperiul Roman, trupele din multe orașe erau întreținute pe cheltuială publică pentru apărarea frontierei. Când s-a renunțat la această practică, atât trupele, cât și frontiera au dispărut.” El continuă cu o poveste extraordinar de evocatoare a felului cum a pierit ultimul vestigiu al puterii militare imperiale din regiune. Aparent, în ciuda prăbușirii generale a sistemului roman de apărare, o garnizoană imperială, cea din orașul Batavis, exista încă pe vremea lui Severinus. Dar singura modalitate prin care soldații își puteau primi solda era de a-i trimite pe câțiva dintre ei spre sud, peste Alpi, în Italia, ca s-o aducă. Ultima oară când s-a procedat astfel emisarii au fost uciși de barbari

2.2 Dunărea superioară pe timpul Sfântului Severinus din Noricum.

în timpul călătoriei”; cadavrele lor au fost găsite mai târziu, aduse de apă la mal. Nicio soldă imperială nu a mai ajuns vreodată în Batavis.¹¹

Pe vremea lui Severinus, apărarea regiunii pare a se fi bazat nu pe organizarea imperială, nici măcar pe o apărare unită a provinciilor, ci pe inițiativa orașelor individuale. În plus, controlul local nu pare a se fi extins mult dincolo de zidurile așezărilor; erau active un număr de popoare germanice diferite, care organizau incursiuni sau lupte, până departe în provincie – mai ales rugii și alamanii, dar și turingii, ostrogoții și herulii – iar *Viața* menționează mai multe incidente rurale în care au fost uciși oameni sau au fost luați prizonieri din Noricum. Doi bărbați, de pildă, au fost prinși în plină zi la trei kilometri de orașul Favianis, după ce au părăsit siguranța zidurilor ca să adune recolta de fructe.¹²

În anii pe care i-a petrecut în Noricum, Severinus i-a ajutat în mai multe feluri pe locuitorii provinciei în tratativele lor cu invadatorii. Odată, capacitatea

sa miraculoasă de a prevesti evenimentele a salvat orașul Lauriacum de un atac prin surprindere; dar de cele mai multe ori ajutorul său pare să fi fost mai lumesc. În special, el a reușit să câștige respectul regilor succesivi ai rugilor și alamanilor, în ciuda faptului că aceștia din urmă erau încă păgâni, și să intervină pe lângă ei pentru credincioșii săi. Când un rege alaman a venit să-l viziteze pe Severinus în Batavis, acesta a reușit să negocieze eliberarea a aproximativ șaptezeci de prizonieri.¹³ Totuși, *Viața* exprimă limpede faptul că, în perioada șederii lui Severinus în Noricum, puterea și independența care le-au mai rămas locuitorilor provinciei au scăzut treptat. Orașul Tiburnia a scăpat de cucerire doar cumpărându-și asediatorii, în timp ce Asturis, Ioviacum și Batavis au capitulat în urma atacului. Ioviacum, ni se spune, a fost cucerit de heruli, care „au atacat prin surprindere, au jefuit orașul, au luat mulți prizonieri” și au spânzurat un preot care a fost suficient de nebun ca să ignore avertismentele lui Severinus de a părăsi așezarea; și în Batavis, când orașul a căzut în mâinile turingilor, cei ce se aflau încă acolo (pentru că au ignorat avertismente sfinte similare) au fost fie uciși, fie luați prizonieri.¹⁴

Locuitorii din Quintanis, în fața pericolului, și-au părăsit orașul îndreptându-se către Batavis, iar apoi s-au retras și mai departe (împreună cu mulți dintre locuitorii din Batavis) în Lauriacum. Locuitorii din Lauriacum, ultimii independenți din Noricum, au fost ajutați în final de Severinus să-și negocieze propria capitulare în fața regelui rugilor și au fost recolonizați în orașe care-i plăteau deja acestuia biruri.¹⁵ Chiar și înainte de moartea sfântului, în jurul anului 482, întreaga provincie Noricum Ripense se afla în mâinile triburilor germanice.

În ciuda acestor triste evenimente, s-a găsit loc și pentru negocieri, și pentru coexistență pașnică. Am văzut deja că Severinus a negociat cu conducători ai rugilor și ai alamanilor, obținând diferite succese. După părerea lui Eugippius, care dorea desigur să poleiască acest rezultat cât se putea de mult, locuitorii din Lauriacum, când s-au predat cu ajutorul lui Severinus, și-au părăsit orașul și, „după ce au fost așezați pașnic în alte locuri, au avut cu rugii relații de prietenie”.¹⁶ Chiar și fără ajutorul unui sfânt, locuitorii orașelor au reușit să ajungă la înțelegere cu invadatorii: înainte de venirea lui Severinus, orașul Comagenis încheiase deja un acord cu un grup de barbari, care i-au asigurat o garnizoană. Acesta pare la prima vedere un aranjament reciproc avantajos: soldații germanici au înlocuit pur și simplu armata romană absentă, protejând orașul. Totuși, din moment ce locuitorii au avut nevoie de un miracol din partea lui Severinus pentru a da afară această garnizoană, este clar ce fel de „protecție” li s-a oferit.¹⁷ A fost un acord încheiat într-un context de violență, părțile aflându-se într-o relație de putere inegală și tensionată.

Viața lui Severinus exprimă clar faptul că procesul invaziei a fost extrem de neplăcut pentru cei care l-au trăit, deși este greu de specificat cam cât de neplăcut – parțial pentru că perioadele de pace care s-au mai intercalat nu sunt menționate și parțial pentru că e întotdeauna imposibil să măsoară oroarea, indiferent cât de sugestiv este descrisă. În alte regiuni din Apus, această problemă e mult agravată din cauza lipsei de surse narative bune care să acopere secolul al V-lea. Ne bazăm adesea, în cel mai bun caz, pe simple înregistrări în cronici, lipsite aproape în totalitate de detalii. Următorul fragment din *Cronica* lui Hydatius, care descrie evenimentele din Peninsula Iberică din anul 459, creează o idee despre genul de dovezi pe care le avem. Trebuie observat că aceasta este, comparativ cu majoritatea cronicilor, neobișnuit de completă și detaliată:

Theoderic [regele vizigoților] trimite o parte din armata sa în Baetica sub comanda lui Sunieric; Cyrila este rechemat în Galia. Totuși, suebii sub comanda lui Maldras jefuiesc părți din Lusitania; alții, sub comanda lui Rechimund, părți din Gallaecia.

În drumul lor către Baetica, herulii atacă cu mare cruzime mai multe locuri de pe coasta districtului Lucus.

Maldras [suebul] și-a ucis fratele și același dușman atacă fortul Portus Cale.

Cu ocazia uciderii mai multor nobili, o mare ostilitate apare între suebi și gallaecieni.¹⁸

Cele de mai sus au fost scrise de un om ce se aflase în vâltoarea multora dintre aceste evenimente; dar, în afară de a admite că avea loc o intensă și neplăcută activitate militară, este greu de știut ce trebuie dedus dintr-o asemenea înregistrare laconică. Ce s-a întâmplat exact atunci când o „mare ostilitate” a apărut între suebi și gallaecieni?

Pentru mai multe detalii, ne bazăm adesea pe mici scrieri moralizatoare, având un scop precis, în care relatările privind atrocitățile au fost ajustate pentru a se încadra în argumentația globală. Uneori, avem motive întemeiate să bănuim că autorii lor au subestimat intenționat caracterul neplăcut al evenimentelor. Apologetul creștin Orosius, de pildă, a scris *History against the Pagans* în 417-418, în care și-a ales drept obiectiv de neînviat dovedirea faptului că, în ciuda dezastrelor de la începutul secolului al V-lea, trecutul păgân a fost realmente mai rău decât prezentul creștin zbuciumat. Descriind jefuirea Romei de către goți din 410, Orosius nu i-a negat în totalitate caracterul neplăcut (pe care l-a atribuit mâniei lui Dumnezeu față de locuitorii păcătoși ai Romei). El

s-a oprit îndelung și asupra respectului arătat de goți față de raclele și moaștele sfinților din oraș; și a susținut că evenimentele din 410 nu au fost atât de groaznice precum cele două dezastre din vremurile păgâne – prădarea Romei de către gali din anul 390 î.H. și incendierea și jefuirea orașului din timpul lui Nero.¹⁹

Cu mulți ani mai târziu, la jumătatea secolului al VI-lea, istoricul și apologetul goților, Iordanes, a tratat și el subiectul jefuirii Romei de către goți – un eveniment care a creat probleme foarte evidente neverosimilei teze centrale a operei sale, că romanii și goții au fost în mod firesc aliați și prieteni. Soluția lui Iordanes, deși prea puțin mulțumitoare, a fost să treacă foarte rapid peste prădare, scoțând cât de mult a putut din aceasta cu ajutorul lui Orosius: „Când, în cele din urmă, au intrat în Roma, la ordinele lui Alaric, ei [goții] doar au jefuit-o, fără s-o incendieze, așa cum fac în mod normal popoarele barbare; și nu au lăsat să se atingă aproape deloc raclele sfinților. [Apoi] au părăsit Roma...” Această foarte scurtă relatare (doar două rânduri tipărite în limba latină) poate fi pusă în contrast cu cele 171 de rânduri dedicate de Iordanes unei alianțe între goți și romani, care i-a înfrânt pe Attila și pe huni în 451.²⁰

Totuși, asemenea descrieri moderate ale atrocităților sunt rare; este mult mai obișnuit să întâlnim evenimente violente prezentate cu îngroșări foarte evidente. Iată, de pildă, cum descrie istoricul britanic din secolul al VI-lea Gildas consecințele revoltei și invaziilor anglo-saxonilor: „Toate orașele importante au fost doborâte de bătaia repetată a berbecilor dușmani; doborâți și toți locuitorii – capi ai bisericii, preoți și oameni obișnuiți în egală măsură, pe când săbiile scânteiau în jur și flăcările pocneau... Nu se făceau înmormântări decât în ruinele caselor sau în pânțele animalelor și păsărilor...” În timp ce, cu detalii plastice, Victor din Vita, cronicarul intoleranței religioase a vandalilor, povestește ororile care au avut loc după ce vandalii au traversat Strâmtoarea Gibraltar către Africa în 429: „în delirul lor barbar, au smuls chiar copii de la sânul mamelor lor și au aruncat la pământ pruncii nevinovați. Pe alții i-au ținut de picioare, cu capul în jos, și i-au despicat în două...”²¹

Atât Gildas, cât și Victor din Vita au scris la o distanță în timp față de evenimentele pe care le-au prezentat. Dar descrieri apocaliptice ale violenței invaziilor se găsesc și în lucrările contemporanilor. Relatarea trecerii vandalilor oferită de Possidius, care a trăit aceste evenimente, nu e, de exemplu, foarte diferită ca ton de aceea a lui Victor din Vita: „Pretutindenii în regiunile din Mauretania... ei [vandalii] și-au dat frâu liber furiei prin tot felul de atrocități și violențe, devastând tot ce au putut prin jaf, crimă, tortură, incendiu și alte grozavii de nedescris. Nu au cruțat nici femei, nici bărbați, indiferent de vârstă, nici măcar preoții și slujitorii lui Dumnezeu...”

Într-un poem contemporan cu evenimentele găsim într-adevăr cea mai colorată descriere a invadării Galiei din anii 407-409:

Unii zac să-i mănânce câinii; multora, un acoperiș în flăcări
Le-a ars și sufletul și trupul.
Prin sate și gospodării, la țară și prin piețe,
În toate regiunile, pe toate drumurile, pretutindenii,
Erau Moartea, Nenorocirea, Ruina, Focul și Jalea.
Întreaga Galie ardea pe un imens rug funerar.²²

Desigur, aceste descrieri sunt exagerate pentru obținerea unui efect retoric: nu toți morții din Britania au fost îngropați în ruinele unei case incendiate sau în pânțele unui animal; nu întreaga Galie a ars pe un imens rug funerar, oricât de șocantă este imaginea; iar povestea lui Victor din Vita despre nemiloșii ucigași de copii este cu siguranță o încercare a-i transpune pe vandalii în rolul unor „noi Irozi”. Dar asemenea relatări nu au provenit din neant. Experiența tuturor războaielor este că armatele, dacă nu sunt ținute într-o foarte strictă disciplină, comit atrocități – și nimeni nu sugerează că armatele germanice s-au aflat sub un control sever. Adevărul este, poate, că experiența invaziilor a fost îngrozitoare, deși nu atât de cumplită precum experiența populației civile din anumite conflicte medievale și moderne, în care diferențele ideologice au încurajat violența sistematică și calculată, dincolo de ororile „normale” ale războiului. Din fericire pentru romani, popoarele germanice invadatoare nu i-au disprețuit și au pătruns în imperiu cu speranța de a se bucura de rezultatele confortului lor material – dar invadatorii nu erau nici îngerași pe care observatorii romani marcați de prejudecăți pur și simplu i-au defăimat (sau „problematizat”, ca să folosim limbajul modern).

Mult prea rar putem dovedi adevărul relatărilor literare, prin descoperirea unui document mai prozaic, concentrat asupra consecințelor dureroase ale unui episod anume. Am menționat deja scrisoarea lui Leon adresată episcopilor din Mauretania cu privire la impactul violului vandal, care arată că poveștile colorate despre brutalitatea vandalilor oferite de Victor din Vita și Possidius nu sunt în totalitate inventate. În 458, Leon a trebuit să scrie o scrisoare similară episcopului din orașul Aquileia din nordul Italiei, care cu șase ani înainte fusese cucerit și prădat de hunii lui Attila – un eveniment considerat de autorii de mai târziu cauza ruinării orașului.²³ În absența unor dovezi arheologice sigure, acum este imposibil să spunem precis cât de distructiv a fost cu adevărat jaful acesta, însă scrisoarea lui Leon oferă o imagine remarcabilă a mizeriei umane pe care a provocat-o. Ca și în cazul călugărițelor din Mauretania, lui Leon i s-a cerut sfatul într-o grea problemă morală. În 452, hunii au luat mulți bărbați ca sclavi;

unii dintre ei au reușit să-și recâștige libertatea și s-au întors acasă. Din nefericire, în mai multe cazuri, au ajuns să afle că soțiile lor, pierzându-și speranța de a-i mai revedea vreodată, s-au recăsătorit. Leon, desigur, a ordonat ca aceste neveste să-și părăsească al doilea soț. Însă, apreciind împrejurările, a cerut ca nici femeile bigame, nici al doilea soț să nu fie învinovați pentru ceea ce s-a întâmplat, atâta vreme cât toți reveneau de bunăvoie la situația inițială. Nu ne spune însă ce urma să se întâmple cu copiii din a doua căsnicie.²⁴

Amărăciunea barbarilor?

Poate constitui o greșeală presupunerea că invadatorii erau lipsiți de ură și, în cel mai rău caz, doar zgomotoși. Romanii îi disprețuiau prin tradiție pe „barbari” și, în ciuda unor contacte tot mai numeroase și mai strânse de la sfârșitul secolului al IV-lea și din secolul al V-lea (inclusiv alianțe prin căsătorie între familia imperială și casele regale germanice), atitudinile romane ofensive s-au perpetuat foarte mult timp. Este ușor de găsit în literatura latină a vremii sentimentul că barbarii erau grosolani și nedemni de considerație sau că, într-adevăr, cel mai bun barbar era unul mort.²⁵ În 393, aristocratul roman Symmachus a adus la Roma un grup de prizonieri saxoni, cu intenția ca aceștia să se măcelărească în public în jocuri de gladiatori organizate în onoarea fiului său. Totuși, înainte de a fi expuși, douăzeci și nouă dintre ei s-au sinucis prin singurul mijloc ce-l aveau la dispoziție – strangulându-se reciproc cu mâinile goale. Pentru noi, moartea lor cumplită reprezintă un act curajos de sfidare. Symmachus însă a considerat sinuciderea lor ca fiind acțiunea unui „grup de oameni mai josnici decât Spartacus”, trimiși să-l pună la încercare. Cu trufia de care doar aristocrații romani erau în stare, el și-a comparat propria reacție filosofică la acest eveniment cu calmul lui Socrate în fața adversităților.²⁶

În același an, 393, mii de goți au murit luptându-se în nordul Italiei pentru împăratul Theodosius, în bătălia de pe râul Frigidus, câștigând victoria asupra uzurpatorului Eugenius. La începutul secolului al V-lea, apologetul creștin Orosius nu s-a ferit să celebreze acest lucru ca pe un dublu triumf pentru Theodosius – nu numai asupra lui Eugenius, ci și asupra propriilor soldați recrutați dintre goți: „Să-i fi pierdut pe aceștia (goți) a fost cu siguranță un câștig, iar înfrângerea lor, o victorie.” Ceva mai târziu, în jurul anului 440, moralistul Salvian i-a lăudat pe barbari ca fiind mai buni în comportare decât romanii. La prima vedere, aceasta pare a reprezenta o schimbare marcantă în atitudinea romanilor. Dar elogiul lui Salvian era menit a-i șoca pe compatrioții săi romani și a-i îndemna la căință: „Știu că multora dintre noi li se pare intolerabil să se spună că suntem mai răi decât barbarii.” Adevăratele sentimente ale lui Salvian față de barbari sunt dezvăluite într-un pasaj în care scrie despre romanii

determinați prin opresiune să li se alăture – deși se deosebesc de ei prin credințele religioase, prin limbă, „prin mirosul corpurilor și prin îmbrăcăminte”.²⁷

Aceste sentimente disprețuitoare și ostile nu erau ținute ascunse, rezervate doar discuțiilor între romani. Monumentele din imperiu abundă în reprezentări ale barbarilor uciși cu violență (Fig. 2.3); și unul dintre cele mai comune tipuri de monede de cupru din secolul al IV-lea arată perspectiva Romei asupra ordinii corecte a lucrurilor – un barbar ucis cu sulita de un soldat roman victorios (Fig. 2.4). Invadatorii erau probabil perfect conștienți de aceste sentimente ale romanilor față de ei și nu e posibil să nu fi fost afectați din cauza aceasta. Într-adevăr, ni se spune că Attila, văzând la Milano o pictură cu împărați romani șezând, cu huni măcelăriți la picioarele lor, a comandat o scenă nouă și mai exactă, cu el însuși „șezând pe un tron și cu împărații romani cărând saci pe umeri și deșertând aur la picioarele lui”.²⁸

În puținele ocazii când romanii din ultima perioadă a imperiului au învins în luptă o forță invadatoare, au tratat-o, așa cum au făcut întotdeauna, arrogant și radical, asigurându-se că nu va mai acționa niciodată ca o unitate independentă. În 406, o forță germanică invadatoare a fost prinsă în cursă și înfrântă la Fiesole, lângă Florența. O parte din trupele care s-au predat au fost recrutate în armata romană; dar conducătorul ei a fost executat imediat și mulți dintre camarazii săi vânduți ca sclavi. O sursă, despre care se știe că dorea să accentueze dimensiunile victoriei romane, spune că „numărul de prizonieri din rândul goților era atât de mare, încât turme întregi de oameni au fost vândute împreună, fiecare pe o singură monedă de aur, de parcă erau cele mai ieftine vite”.²⁹

Uneori, armatele germanice aveau motive imediate de amărăciune. În 408, Stilicho, un general aflat în serviciul Romei, născut dintr-o mamă romană și un tată vandal, a fost înlăturat de la putere, fiind apoi ucis. Stilicho era un războinic capabil, care a câștigat încrederea împăratului Theodosius (379-395), căsătorindu-se cu nepoata acestuia, Serena, și dobândind o poziție înaltă în ierarhia romană. A devenit conducătorul efectiv al Apusului în numele fiului lui Theodosius, tânărul împărat Honorius (care s-a căsătorit cu fiica lui Stilicho); a deținut funcția de consul (cea mai prestigioasă din imperiu) de două ori și i s-a acordat de către Senatul Romei onoarea deosebită a unei statui suflate cu argint în For. Viața și cariera lui Stilicho arată că statul roman a putut să folosească și să onoreze oameni de obârșie „barbară”; însă evenimentele de la moartea sa dezvăluie faptul că nu i s-a uitat originea și că relațiile între romani și soldații lor germanici nu erau în totalitate pragmatice și deschise.

Când s-a răspândit vestea morții lui Stilicho, a început un pogrom în orașele din nordul Italiei împotriva soțiilor și copiilor lipsiți de apărare ai germanilor care luptau ca soldați în armata romană. Deloc surprinzător, auzind

2.3 Modul corect de a-i trata pe barbarii ostili, așa cum se vede pe columna lui Marcus Aurelius de la Roma (construită la sfârșitul secolului al II-lea d.H.). Sus, bărbați luați prizonieri sunt decapitați, aparent de alți prizonieri care acționează sub constrângere; jos, o femeie și un copil sunt duși în sclavie – în timp ce, în spatele lor, o altă prizonieră e înjunghiată în piept de un soldat roman.

2.4 „Revenirea vremurilor bune“ (*Fel. Temp. Reparatio*), așa cum e imaginată pe o monedă din secolul al IV-lea: un soldat roman străpunge cu sulita un mic călăreț barbar.

de aceste atrocități, soții au părăsit imediat armata romană și s-au alăturat goților invadatori. Mai târziu, în același an, pe când goții și-au ridicat taberele în afara Romei, li s-au alăturat mai mulți recruți care nu aveau niciun motiv să-i iubească pe romani: o mulțime de sclavi fugiți din oraș.³⁰ Mulți dintre acești sclavi și majoritatea soldaților care și-au pierdut familiile în 408 se aflau probabil încă în armata goților când aceasta a intrat până la urmă în Roma în august 410. Jefuirea ulterioară a orașului nu a fost pesemne ceva tocmai plăcut.

Reacția romanilor față de invazii

Deloc surprinzător, înfrângerile și dezastrele din prima jumătate a secolului al V-lea au șocat lumea romană. Această reacție poate fi observată cel mai bine în răspunsul confuz pe care scriitorii creștini l-au dat la unele întrebări vădite și stângace. De ce a îngăduit Dumnezeu, atât de curând după suprimarea culturilor păgâne publice (din 391), dezlănțuirea urgiei barbare asupra unui imperiu creștin; și de ce ororile invaziilor i-au afectat pe cei dreți în aceeași măsură ca și pe cei nedreți? Varietatea răspunsurilor literare la aceste întrebări dificile, realitățile tragice din spatele lor și natura ingenioasă a unor răspunsuri merită

toate o analiză detaliată. Ele arată foarte clar că secolul al V-lea a fost o perioadă a unei crize reale, mai degrabă decât una de acceptare și acomodare pașnică.³¹

Una dintre primele drame din Occident, cucerirea Romei înseși în 410, a fost cea care a produs cele mai ample valuri de șoc în lumea romană. În termeni militari și în materie de resurse pierdute, acest eveniment a avut o foarte mică importanță și cu siguranță nu a însemnat sfârșitul imediat al puterii romane din Apus. Roma însă, deși a fost rareori vizitată de împărați în secolul al IV-lea, a rămas în inima și în mintea romanilor *Orașul*: toți oamenii născuți liberi în imperiu erau cetățenii săi. De opt secole, de când galii au prădat-o în anul 390 î.H., Roma nu a mai fost cucerită de barbari; cu acea ocazie, zeii păgâni, ca și țișatul găștelor sacre, au salvat ultimul bastion al orașului, Capitoliul, de a fi cucerit în urma unui atac-surpriză.

Reacția inițială la vestea căderii Romei a fost una de uluire. Tipică este cea a lui Ieronim, care trăia pe atunci în Palestina și care și-a menționat-o în prefețele comentariilor sale la *Iezechiel*. Ieronim, lucru lesne de înțeles, vedea Orașul ca fiind capul statului roman, iar prima lui reacție a fost să se aștepte ca imperiul să moară odată cu acesta:

Cea mai strălucitoare lumină a lumii întregi s-a stins; într-adevăr, capul Imperiului Roman a fost tăiat. Ca s-o spunem mai direct, întreaga lume a murit odată cu un Oraș.

Cine ar fi crezut că Roma, care s-a clădit din victorii asupra lumii întregi, va cădea; astfel încât ea să fie atât obârșia, cât și mormântul tuturor popoarelor.³²

Căderea Romei nu a provocat totuși prăbușirea imperiului (impactul său asupra provinciilor din Răsărit, cum era Palestina, a fost într-adevăr minim). Reacția creștină față de dezastru, pe termen mai lung, trebuia să fie astfel mai subtilă și mai susținută decât șocul inițial al lui Ieronim, mai ales pentru că acum păgânii, pe bună dreptate, atribuiau eșecul roman abandonării de către stat a zeilor tradiționali ai imperiului, care, timp de secole, au oferit atâtă siguranță și izbândă. Cea mai rafinată, mai radicală și mai influentă reacție față de această chestiune a fost cea a Sfântului Augustin, care, în 413 (inițial ca replică directă la prădarea Romei) și-a început monumentală lucrare *Cetatea lui Dumnezeu*.³³ Aici el ocolește cu succes întreaga problemă a căderii imperiului creștin, susținând că toate treburile oamenilor sunt viciate și că un creștin adevărat este un cetățean al Cerurilor. Abandonând secole întregi marcate de mândria romanilor față de statul lor cu soarta predestinată de puterea divină (inclusiv mândria creștină

din secolul al IV-lea), Augustin a susținut că, în imensa perspectivă a Veșniciei, un eveniment minor ca prădarea Romei era insignifiant.

Niciun alt autor nu s-a putut apropia de profunzimea și rafinamentul soluției oferite de Augustin, deși mulți alții s-au ocupat de această problemă. Preotul spaniol Orosius, în a sa *Istorie împotriva păgânilor*, a respins în mod explicit, ca și Augustin, păreriile păgâne conform cărora creștinismul a provocat declinul Romei. Soluția lui a fost totuși foarte diferită, întrucât a scris într-un scurt răstimp de renaștere a optimismului, la sfârșitul celui de al doilea deceniu al secolului al V-lea. Orosius aștepta cu nerăbdare vremuri mai bune, sperând ca unii dintre invadatorii înșiși să refacă poziția și renumele Romei. Într-un joc mai degrabă deznădăjduit, de genul „dinte pentru dinte“, el a comparat fiecare dezastru din perioada creștină cu un eveniment chiar mai catastrofal din trecutul păgân (vezi mai sus, p. 20).³⁴

Optimismul lui Orosius s-a dovedit în curând neîntemeiat, iar apologetii creștini au fost nevoiți în general să facă față unei situații disperate, pornind de la premisa că treburile laice se află cu adevărat în impas. Majoritatea au recurs la ceea ce s-a transformat rapid în platitudini creștine în fața dezastrului. Autorul unui *Poem despre providența lui Dumnezeu*, compus în Galia în jurul anului 416, i-a povățuit pe creștini să socotească dacă aceste necazuri nu au fost provocate de propriile lor păcate și i-a încurajat să accepte că fericirea și averile de pe pământ nu sunt decât pulbere și scrum și nu reprezintă nimic comparativ cu fericirea care ne așteaptă în Ceruri (versurile 903-909):

Omul acesta suspină după aurul și argintul pe care le-a pierdut,
Altul se chinuie cu gândul la averile-i furate
Și la giuvaierile împărțite acum soțiilor de goți.
Acest om își plânge cireada furată, casele arse și vinul băut,
Copiii nefericiți și servitorii lipsiți de noroc.
Dar înțeleptul, slujitor al lui Hristos, nu pierde nimic din toate astea,
Pe care le disprețuiește, căci el și-a dus deja comorile în Ceruri.³⁵

Poemul este o evocare atât de sugestivă a jafului și distrugerii, încât te întrebi dacă putea cineva să-și găsească o consolare în el.

Într-un spirit similar și tot în Galia la începutul secolului al V-lea, Orientius din Auch s-a confruntat cu dificila realitate că buni creștini aveau parte de o moarte nemeritată și violentă. Nu fără motiv, el a învinuit omenirea că a folosit darurile de la Dumnezeu, cum ar fi focul și fierul, în scopuri războinice și distructive. A reamintit de asemenea cu bucurie cititorilor săi că oricum murim

cu toții și că nu contează prea mult dacă sfârșitul ne vine imediat și violent sau se târăște spre noi nevăzut:

Fiecare ceas ne mai apropie puțin de moarte:

Chiar în clipa când vorbim, murim încet.³⁶

Ceva mai târziu, în anii 440, Salvian, un preot din regiunea Marsiliei, a pus întrebările capitale și dificile: „De ce îngăduie [Dumnezeu] ca noi să fim mai slabi și mai nenorociți decât toate națiile? De ce ne lasă să fim învinși de barbari? De ce să fim subjugați de dușmani?” Soluția lui Salvian a fost să atribuie dezastrelor din vremea sa păcatelor contemporanilor, care au atras judecata divină asupra lor. Astfel, el se găsea pe un teren sigur, instituit de Vechiul Testament pentru a explica soarta fluctuantă a Fiilor lui Israel. Salvian a dat totuși acestei interpretări tradiționale o nuanță interesantă, dar nu foarte convingătoare. În loc să-i descrie pe barbari ca pe niște instrumente iraționale ale lui Dumnezeu, flageluri anonime precum asirienii și filistenii din vechime, el a susținut că succesul li se datora și propriilor lor virtuți: „Noi iubim nerușinarea, goții o blestemă, noi fugim de cuvioșie, ei o iubesc; desfrânarea este la ei crimă, iar aventura primejdioasă este la noi podoabă.”³⁷ A fost o încercare ingenioasă de a susține că prăbușirea Apusului a avut o dublă justificare: cei răi (romanii) sunt pedepsiți, iar cei virtuoși (invadatorii germanici) sunt răsplătiți.

Până la jumătatea secolului al V-lea, autorii din Occident nu au avut nicio îndoială că situația romanilor era disperată. Salvian a spus cele ce urmează, deși în contextul pur retoric al unui îndemn la căință:

Unde sunt vechile avuții și demnități ale romanilor? Altădată romanii erau cei mai viteji, acum suntem fără puteri. Vechii romani erau temuți, acum noi ne temem. Lor le plăteau biruri popoarele barbare, noi suntem birnici barbarilor. Dușmanii ne vând lumina vieții, toată existența noastră este un negoț. O, nefericirile noastre! Unde am ajuns! Și pentru aceasta aducem mulțumiri barbarilor, de la care ne cumpărăm pe noi înșine cu bani. Ce poate fi pentru noi mai înjositor și mai rușinos?

Peste câțiva ani, așa-numita Cronică din 452 rezuma situația din Galia în termeni similari, deplângând atât răspândirea barbarilor, cât și a genului eretic de creștinism la care aderaseră ei: „Statul roman a fost redus la o condiție jalnică din

cauza acestor tulburări, căci nu există nicio singură provincie fără coloniști barbari; și, în toată lumea, o detestabilă erezie a arienilor, care a prins rădăcini adânci la popoarele barbare, înlocuiește numele bisericii catolice.”³⁸

S-a remarcat în mod corect că detronarea din 476 a ultimului împărat care trăia în Italia, Romulus Augustulus, a provocat remarcabil de puțină agitație: marele istoric al Antichității, Momigliano, a numit-o „căderea discretă a unui imperiu”.³⁹ Dar principalul motiv pentru care acest eveniment a trecut aproape neobservat a fost că toți contemporanii știau că Imperiul de Apus și, odată cu el, puterea romană autonomă, dispăruse deja cu totul în afară de nume. Ieronim, scriind epitaful imperiului în 410, a acționat, în mod hotărât, prematur; dar este greu de pus în discuție imaginea sumbră din anii 440 și 450 a lui Salvian și a autorului Cronicii. Ei erau conștienți de dezastrelor care au copleșit Occidentul; și ar fi fost uimiți de mirajul modern al unui secol al V-lea conciliant și pașnic.

Für den Niedergang des Römerreiches sind bisher die folgenden 210 im Register nachgewiesenen Faktoren herangezogen worden:

Aberglaube, Absolutismus, Ackersklaverei, Agrarfrage, Akeidia, Anarchie, Antigermanismus, Apathie, Arbeitskräftemangel, Arbeitsteilung, Aristokratie, Askese, Ausbeutung, negative Auslese, Ausrottung der Besten, Autoritätsverlust, Badewesen, Bankrott, Barbarisierung, Vernichtung des Bauernstandes, Berufsarmee, Berufsbindung, Besitzunterschiede, Bevölkerungsdruck, Bleivergiftung, Blutvergiftung, Blutzeretzung, Bodenerosion, Bodenerschöpfung, Versiegen der Bodenschätze, Bodensperre, Bolschewisierung, Bürgerkrieg, Bürgerrechtsverleihung, Bürokratie, Byzantinismus, capillarité sociale, Charakterlosigkeit, Christentum, Convenienzheiraten, Degeneration des Intellekts, Demoralisierung, Despotismus, Dezentralisation, Disziplinlosigkeit des Heeres, Duckmäuserei, soziale Egalisierung, Egoismus, Energieschwund, Entartung, Entgötterung, Entnervung, Entnordung, Entpolitisierung, Entrechtung, Entromanisierung, Entvölkerung, Entvolkung, Entwaldung, Erdbeben, Erstarrung, unzureichendes Erziehungswesen, Etatismus, Expansion, Faulheit, Feinschmeckerei, Feudalisierung, Fiskalismus, Frauenemanzipation, Freiheit im Übermaß, Freilassungen von Sklaven, Friedensromantik, Frühreife, Führungsschwäche, Geldgier, Geldknappheit, Geldwirtschaft, Genußsucht, Germanenangriffe, Gicht, Gladiatorenwesen, Glaubenskämpfe, Gleichberechtigung, Goldabfluß, Gräzisierung, Großgrundbesitz, Halbbildung, Verlagerung der Handelswege, Hauptstadtwechsel, Hedonismus, Homosexualität, Hunnensturm, Hybris, Hyperthermia, moralischer Idealismus, Imperialismus, Impotenz, Individualismus, Indoktrination, Inflation, Instinktverlust, Integrationsschwäche, Intellektualismus, Irrationalismus, Irreligiosität, Kapitalismus, Ka-

stenwesen, Ketzerei, Kinderlosigkeit, Klimaver-schlechterung, Kommunismus, Konservatismus, Korruption, Kosmopolitismus, Kulturneurose, Lebensangst, Lebensüberdruß, Legitimitätskrise, Lethargie, Luxus, fehlende Männerwürde, Malaria, moralischer Materialismus, Militarismus, Ruin des Mittelstandes, Mysterienreligionen, Nationalismus der Unterworfenen, Nichternst, kulturelle Nivellierung, Orientalisierung, panem et circenses, Parasitismus, Partikularismus, Patrozinienbewegung, Pauperismus, Pazifismus, Plutokratie, Polytheismus, Proletarisierung, Prostitution, Psychosen, Quecksilberschäden, Rassendiskriminierung, Rassenentartung, Rassen-selbstmord, Rationalismus, Regenmangel, Reichsteilung, Angriffe der Reiternomaden, Rekrutenmangel, Rentnergesinnung, Resignation, Rhetorik, naturwissenschaftliche Rückständigkeit, Ruhmsucht, Seelenbarbarei, Selbstgefälligkeit, Sementisierung, Seuchen, Sexualität, Sinnlichkeit, Sittenverfall, Sklaverei, Slawenangriffe, Söldnerwesen, Schamlosigkeit, Schlemmerei, Schollenbindung, Staatsegoismus, Staatssozialismus, Staatsverdrossenheit, Niedergang der Städte, Stagnation, Steuerdruck, Stoizismus, Streß, Strukturschwäche, Terrorismus, fehlende Thronfolgeordnung, Totalitarismus, Traurigkeit, Treibhauskultur, Überalterung, Überfeinerung, Überfremdung, Übergröße, Überkultur, Überzivilisation, Umweltzerstörung, Unglückskette, unnütze Esser, Unterentwicklung, Verarmung, Verbastardung, Verkrankung, Vermassung, Verödung, Verpöbelung, Verrat, Verstädterung, unkluge Vorfelddpolitik, Wehrdienstverweigerung, Wehrlosmachung, Weltflucht, Welt-herrschaft, Willenslähmung, Wohlstand, Zentralismus, Zölibat, Zweifrontenkrieg.

3.1 O listă cu 210 motive, de la A la Z, sugerate în timp ca explicații pentru declinul și căderea Imperiului Roman.

III

CALEA SPRE ÎNFRÂNGERE

ANARHIE, ANTIGERMANISM, APATIE... băi publice, barbarizare, birocrație... – un cercetător german a conceput recent o listă remarcabilă și fascinantă cu cele 210 explicații privind căderea Imperiului Roman, propuse de-a lungul secolelor (Fig. 3.1).¹ În germană, ele sună mai bine și, cu siguranță, mai pompos: *Hunnensturm, Hybris, Hyperthermia, moralischer Idealismus, Imperialismus, Impotenz*. (Pentru cei care sunt intrigati, *Hyperthermia*, provocată de prea multe vizite la băile supraîncălzite, poate cauza *Impotenz*.)

Există astfel motive întemeiate pentru a nu intra în discuțiile străvechi legate de cauzele căderii Romei, mai ales dacă vrei să dezbați subiectul într-un singur capitol. Ar fi totuși neconvincător și laș să scrii o carte în care să susții că Roma realmente a căzut, dar fără să spui cum și de ce s-a întâmplat asta. Cei care cred că imperiul a căzut din cauza invaziilor trebuie să poată demonstra că acest dezastru a fost posibil.²

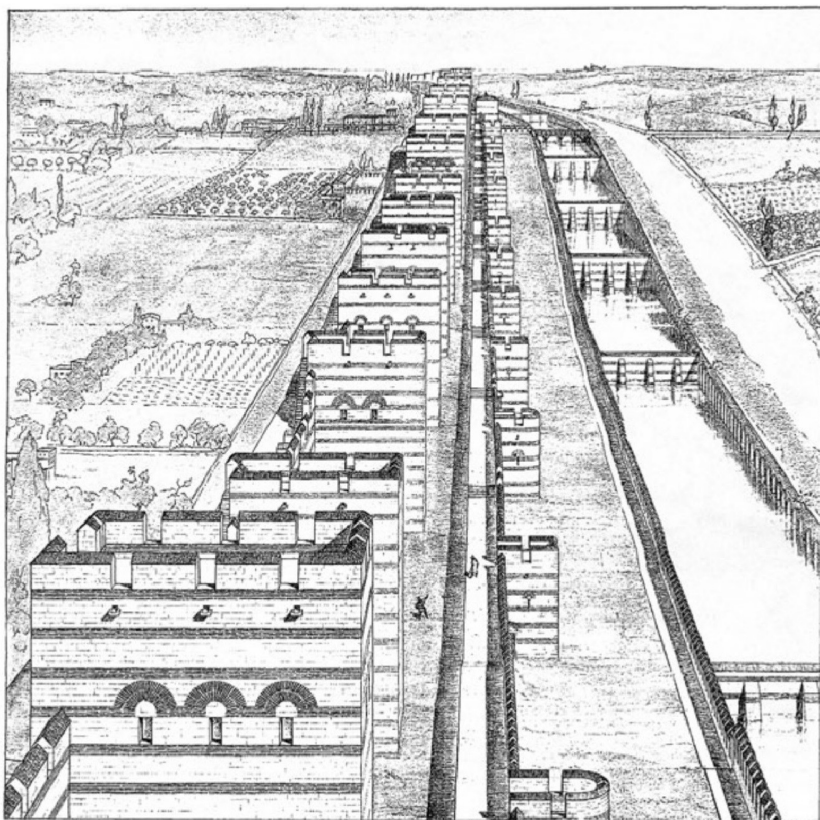
Un imperiu în primejdie

Imperiul Roman s-a aflat întotdeauna într-un oarecare pericol și aproape a căzut de fapt în secolul al III-lea, când atât Răsăritul cât și Apusul au ajuns foarte aproape de prăbușire. În această perioadă, un puternic ansamblu de eșecuri în fața dușmanilor din afară, de războaie civile interne și de crize fiscale aproape au distrus imperiul. În cei cincizeci de ani dintre 235 și 284, romanii au suferit înfrângeri repetate din partea invadatorilor persani și germanici, secesiunea mai multor provincii, o criză financiară care a redus conținutul de argint al monedelor aproape la zero și războaie civile care au scăzut durata medie a domniei unui împărat la mai puțin de trei ani. Un împărat nefericit, Valerian, și-a petrecut ultimii ani ai vieții ca prizonier la curtea perșilor, obligat să se aplece și să-i servească regelui persan spinarea la urcarea pe cal – iar după

moarte pielea sa jupuită a fost expusă ca o dovadă veșnică a umilirii romanilor. Până la urmă, imperiul a fost restabilit de o serie de împărați militari energici, însă doar cu mari eforturi.³ Cum apropierea de dezastru s-a mai produs o dată înainte, nu trebuie să fim surprinși că echilibrul fragil între izbândă și eșec s-a întâmplat să se schimbe în defavoarea Imperiului de Apus pentru a doua oară, în secolul al V-lea – dar de această dată cu rezultate fatale.

Ascendenta militară romană față de neamurile germanice a fost considerabilă, dar niciodată absolut și imuabilă. Romanii s-au bucurat întotdeauna de multe avantaje importante: aveau fortificații solide și impunătoare (Fig. 3.2); arme

3.2 Cea mai amplă lucrare de apărare din întreaga Antichitate: zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului. Prima linie de apărare este un șanț cu apă, care a avut nevoie de diguri transversale și de apă transportată prin conducte peste o creastă de munte; în spate se află un zid scund; mai în spate un zid ceva mai înalt, cu turnuri; și, în final, un al treilea zid fortificat cu turnuri masive, suficient de mari pentru a susține balistele și restul artileriei pentru aruncarea pietrelor. Până în 1204, când „cruciații” occidentali au ocupat orașul, Constantinopolul a rezistat cu succes la toate numeroasele încercări de a fi cucerit.

prodate în ateliere speciale, standardizate și de calitate foarte bună (Fig. 3.3); o impresionantă infrastructură de drumuri și porturi; organizarea logistică necesară pentru aprovizionarea armatei, atât la bazele militare, cât și în campanii; și o tradiție a instrucției care asigura acțiuni disciplinate și coordonate în luptă, chiar în fața adversităților. În plus, măiestria navigării pe mare, cel puțin în Mediterană, era de necontestat și reprezenta un aspect vital al aprovizionării. Aceste subtilități, mai degrabă decât ponderea numărului de oameni, au creat și au apărut imperiul, iar romanii erau pe deplin conștienți de acest lucru. Vegetius, autorul unui tratat militar datând de la sfârșitul secolului al IV-lea sau din prima jumătate a secolului al V-lea, își începea lucrarea cu un capitol intitulat „Romanii au cucerit toate popoarele doar prin instrucția lor militară”, în care sublinia că, fără instrucție, armata romană nu ar fi realizat nimic: „Ce ar putea înfăptui forțele romane modeste împotriva hoardelor de gali? Ce ar putea îndrăzni să facă soldatul roman scund împotriva germanului înalt?”⁴

Aceste avantaje încă erau considerabile în secolul al IV-lea. Popoarele germanice au rămas nepricepute în special la navigarea pe mare (cu excepția importantă a anglo-saxonilor din nord) și notorii pentru incapacitatea lor de a organiza cu succes un asediu. Se spune că un conducător al goților și-a îndemnat oamenii să se concentreze asupra jefuirii satelor lipsite de trupe de pază, sfătuindu-i cu ironie „să renunțe la lupta cu zidurile”.⁵ Drept urmare, mici grupuri de romani au putut rezista în spatele fortificațiilor chiar contra unui număr mult mai mare de oameni, iar imperiul și-a putut continua prezența într-o zonă chiar și după ce satele din jur au fost complet cوتروپite. De pildă, în 378, în ciuda unei teribile înfrângeri pe câmpul de luptă, forțele romane au reușit să păstreze orașul cel mai apropiat și, foarte important, au putut să protejeze orașul imperial, Constantinopol.⁶

În luptă deschisă, avantajul scădea, dar se putea încă spera ca o armată romană să triumfe în fața unei forțe germanice mult mai numeroase. În 357, împăratul Iulian a învins o forță a alamanilor care a traversat Rinul, pătrunzând pe teritoriul roman lângă Strasbourgul de azi. Sursa noastră privind această bătălie, Ammianus Marcellinus, ne spune că 13 000 de soldați romani s-au confruntat cu 35 000 de barbari. Este prea puțin probabil ca aceste cifre să fie exacte; dar ele reflectă pesemne o superioritate numerică reală și considerabilă a alamanilor. Povestea detaliată a luptei exprimă limpede faptul că romanii au învins din cauza armurilor lor defensive, a formației lor strânse în spatele unui zid de scuturi și a capacității lor de a se menține pe poziții și de a se regrupa după ce erau împrăștiați. Descrierea sumară pe care o face Ammianus celor două armate e similară cu aceea oferită de mulți observatori dinainte, când discutau diferența dintre romani și barbari în război: „Se găseau față în față forțe oarecum egale: alamanii erau robusți și înalți, soldații noștri pricepuți în

3.3 Echipament militar standardizat – scuturi împodobite, sulite, coifuri, topoare, cuirase, jambiere, teci și săbii – producția unor ateliere de stat sub controlul lui „Magister Officiorum”. (Dintr-o listă ilustrată a oficialităților imperiului de la începutul secolului al V-lea.)

tactica războiului, unii erau furioși și repeziți, ceilalți liniștiți și precauți, aceia se încredeau în forța fizică, ai noștri în puterea rațiunii.”⁷ La Strasbourg, cel puțin după părerea lui Ammianus, disciplina, tactica și echipamentul au triumfat în fața forței brute.

Totuși, chiar și în cele mai bune timpuri, avantajul de care se bucurau romanii față de dușmanii lor, prin echipament și organizare superioară, nu s-a putut compara nici pe departe, să spunem, cu acela al europenilor din secolul al XIX-lea, care foloseau puști și mitralierele Gatling și Maxim împotriva unor oameni înarmați mai ales cu sulite. Prin urmare, deși în mod normal romanii i-au învins pe barbari când s-au confruntat în luptă, au putut cunoaște uneori adevărate dezastre. Chiar în culmea gloriei imperiului, în anul 9 d.H., trei legiuni întregi, aflate sub comanda lui Quintilius Varus, împreună cu o mulțime de trupe auxiliare, au fost prinse în capcană și ucise de triburi în Germania de Nord. Au murit aproximativ 20 000 de oameni: peste șase ani, când o armată romană a vizitat zona, a găsit oase înălbite risipite peste tot, țeste atârinate ca trofee în trunchiuri de copaci și altare pe care ofițerii romani luați prizonieri au fost jertfiți zeilor germani. Urmele acestui dezastru au fost descoperite și de arheologii moderni, într-un amestec remarcabil de monede, echipament militar și obiecte personale, pierdute într-o bătălie care s-a întins pe mai mult de 15 kilometri, în timp ce armata romană în retragere se lupta cu disperare și zadarnic să scape de atacatorii ei.⁸

În secolul al IV-lea, a avut loc un dezastru de dimensiuni similare în timpul campaniei din 378 împotriva goților din Balcani. Împăratul Valens și armata activă din Răsărit s-au confruntat cu o mare forță gotică lângă orașul Adrianopol (care a dat numele bătăliei ce a urmat). Împăratul a decis să înceapă singur lupta cu goții, în loc să aștepte sosirea altor trupe dinspre Apus. Bătălia a fost o catastrofă pentru romani: se spune că două treimi din efective au pierit; împăratul însuși a murit în haosul care a rezultat, iar trupul său nu a fost găsit niciodată. Istoricul Ammianus Marcellinus relatează că de circa 600 de ani, de la victoria sângeroasă de la Cannae a lui Hannibal împotriva Republicii, romanii nu mai suferiseră o asemenea înfrângere teribilă.⁹

Bătălia de la Adrianopol demonstrează că, datorită ghinionului sau proastei organizări din tabăra romanilor, invadatorii germanici au putut înfrânge chiar și armate romane foarte mari. Preludiul campaniei confirmă faptul că romanii erau conștienți de acest lucru, ca și de necesitatea de a aduna la un loc cel mai mare număr posibil de soldați înainte de confruntarea cu un dușman într-o bătălie deschisă. Valens s-a întâlnit cu goții pe câmpul de luptă doar după ce a făcut pace cu Persia, ceea ce i-a permis să transfere trupe de la granița de est în Balcani și după ce a mai cerut ajutor de la colegul său din Apus (deși, așa cum am văzut, a preferat apoi să intre în luptă înainte de sosirea acestor trupe).

Chiar și o asemenea forță unită special a putut fi anihilată, după cum a arătat foarte clar bătălia de la Adrianopol.

O altă dovadă a echilibrului fragil între puterea romană și cea germanică a fost practica obișnuită de a suplimenta forțele imperiale, când se pregătea o campanie majoră, cu soldați angajați din triburile germanice și hunice care trăiau în afara granițelor. Nu cunoaștem calculele economice și militare exacte din spatele folosirii mercenarilor tribali, întrucât sursele nu ne oferă informații logistice; dar există motive întemeiate să credem că această practică avea sens din punct de vedere strategic și financiar. Barbarii erau instruiți în probleme de război încă din tinerețe (chiar dacă fără disciplină și rafinament); ca soldă, ei costau aproape sigur mai puțin decât un soldat roman (pentru că nivelul de trai din afara granițelor era mai scăzut decât acela din imperiu); puteau fi trimiși acasă după fiecare campanie, în loc să rămână angajați în continuare pe timp de pace; nu trebuia să fie pensionați când erau prea bătrâni ca să mai lupte; și puteau fi sacrificați – într-adevăr, așa cum nota un observator, moartea barbarilor în serviciul militar roman reducea potențialii viitori dușmani ai imperiului.¹⁰ În plus, documentele istorice ne arată că acești soldați străini se dovedeau aproape invariabil loiali. Într-adevăr, oricine presupune că mercenarii tribali într-o armată sunt întotdeauna „ceva rău” trebuie să cerceteze istoria mândră a regimentelor Gurkha din armata britanică, recrutate din rândurile triburilor de munte din Nepal (dincolo de limitele dominației britanice directe) din 1815 până azi, din aceleași motive pentru care romanii foloseau serviciile războinicilor germanici și hunici din afara granițelor lor.¹¹

Când împăratul Theodosius s-a ridicat împotriva uzurpatorului apusean Magnus Maximus în 388, armata sa avea atât de mulți soldați din rândurile dușmanilor tradiționali ai imperiului, încât un panegirist al curții a făcut o virtute specială din acest lucru: „Ceva demn de a fi consemnat! Mergeau sub comanda și steagurile romane dușmanii de pe vremuri ai Romei; ei urmau stindarde cărora li s-au opus odinioară; iar soldații lor umpleau orașele din Pannonia, pe care le-au golit recent prin jaful lor ostil.” Iar atunci când guvernarea occidentală s-a confruntat cu o invazie a Italiei în 405-406, a angajat o armată de huni și alani din afara granițelor și a mai făcut gestul de excepție de a recruta dintre sclavii imperiului, oferindu-le bani și libertate în schimbul participării la război.¹² Dacă a fost nevoie să se recruteze forțe speciale precum acestea pentru a lupta în mari războaie civile și a ține piept invaziilor uriașe, înseamnă că imperiul se afla mereu în pericol.

Nevoile unei campanii importante puteau chiar să pună în primejdie apărarea normală a frontierelor. Pentru a face față invaziei goților în Italia din 401-402, generalul occidental Stilicho a retras trupele de la toate granițele ce se aflau sub comanda sa – din nordul Britaniei, de pe Rin și de pe Dunărea

superioară. Panegiristul Claudian, celebrând triumful ulterior al lui Stilicho asupra goților, și-a exprimat uimirea că nimeni nu a îndrăznit să profite de această părăsire a granițelor: „Va crede oare posteritatea acest lucru? Germania, odinioară atât de sălbatică, încât triburile sale abia au putut fi stăpânite de întreaga putere a împăraților de altădată, este condusă acum cu atâta blândețe de frăiele lui Stilicho, încât nici nu încearcă să calce pe pământul lipsit de forțele de la graniță, nici nu traversează fluviul, temându-se să se apropie de un mal neapărat.”¹³ Din nefericire pentru romani (și pentru reputația lui Claudian de furnizor de lingușeli goale), această situație veselă nu a durat. Patru ani mai târziu, în iarna lui 406, multe trupe din Rheinland s-au aflat aproape sigur din nou în Italia (retrase pentru a lupta împotriva invaziei peninsulei din 405-406 și a se pregăti pentru o campanie împotriva Răsăritului). De această dată, triburile de peste Rin nu au mai fost așa de sfioase; în ultima zi a anului, grupuri de vandali, alani și suebi au traversat fluviul și au început devastarea Galiei. Imperiul pur și simplu nu a avut suficiente trupe pentru a asigura apărarea frontierelor, întrucât ducea mari campanii în altă parte.

Povestea pierderii Apusului nu e o poveste a marilor bătălii planificate, cum a fost cea de la Adrianopol, pierdută cu eroism de romani pe câmpul de luptă. Cealaltă mare bătălie din acea perioadă, cea de pe Câmpiile Catalaunice din 451, a fost de fapt o victorie a romanilor cu ajutorul vizigoților. Occidentul a fost pierdut mai ales din cauză că nu s-a început cu succes lupta împotriva forțelor invadatoare și s-a ratat respingerea lor. Această prudență în fața dușmanului și eșecul final al alungării sale se explică cel mai bine prin problemele grave pe care le puneau adunarea la un loc a unor armate suficient de mari ca să se simtă sigure de victorie. Evitarea luptei a dus la degradarea lentă a poziției romanilor, dar începerea unei mari bătălii cu dușmanul ar fi însemnat riscul unui dezastru imediat, după o singură încercare.

A intrat Roma în declin înainte de a cădea?

Au forțat invadatorii porțile unui edificiu șubred sau au năvălit într-o structură venerabilă, dar încă solidă? Pentru că înălțarea și prăbușirea marilor puteri au stârnit întotdeauna interesul, această chestiune a fost dezbătută la nesfârșit. Celebru este Edward Gibbon, care, inspirat de gândirea laică a Iluminismului, a pus parțial vina căderii Romei pe seama triumfului creștinismului din secolul al IV-lea și a răspândirii monahismului: „o mare parte din averea publică și din cea privată a fost dedicată cererilor ipocrite de caritate și devoțiune; iar solda militarilor a fost împărțită generos gloatei inutile de femei și bărbați, care știau doar să pledeze pentru meritele abstenenței și castității.”¹⁴ Deși, așa cum am văzut, s-au sugerat cu diferite ocazii alte 209 cauze ale declinului, niciuna,

bănuiesc eu, nu a fost prezentată vreodată cu o asemenea inteligență rece și elegantă.

Explicații privind sfârșitul Romei au apărut și au dispărut, adesea ca o reacție limpede la schimbările marilor mode intelectuale din societate. Într-adevăr, uneori, o teorie mai veche a renăscut, după secole de absență. De exemplu, ideile lui Gibbon despre efectele devastatoare ale creștinismului au fost vehement contestate la vremea aceea, apoi au căzut în uitare. În secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, a existat tendința de a se explica prăbușirea Romei în termenii marilor teorii ale degenerării rasiale sau conflictelor de clasă, care erau actuale pe atunci. Dar în 1964 influența nefastă a Bisericii a primit o nouă șansă de viață din partea decanului de pe vremea aceea al studiilor de istorie târzie a Romei, A. H. M. Jones. Sub minunatul titlu „Idle Mouths“*, Jones a acuzat cetățenii neproductivi din punct de vedere economic pentru sfârșitul imperiului – aristocrați, funcționari publici și fete bisericești: „Biserica creștină a impus resurselor imperiului o nouă clasă de guri inutile... un mare număr de oameni trăiau din pomana țăranimii și, cu timpul, tot mai multe mănăstiri au achiziționat proprietăți funciare care le îngăduiau călugărilor să se dedice în totalitate datoriilor spirituale.“ Acestea sunt „cererile ipocrite de caritate și devoțiune“ ale lui Gibbon exprimate în proza echilibrată a secolului al XX-lea.

După părerea mea, elementul intern cel mai important pentru succesul sau căderea Romei a fost bunăstarea economică a plătitorilor ei de impozite. Aceasta datorită faptului că imperiul se baza, pentru siguranța sa, pe o armată profesională, care, la rândul ei, depindea de o finanțare corespunzătoare. Armata romană din secolul al IV-lea cuprindea aproximativ 600 000 de soldați, toți trebuind să fie plătiți, echipați și aprovizionați. Numărul soldaților aflați sub arme, ca și nivelul de instrucție militară și de dotare la care puteau ajunge erau determinate de cantitatea disponibilă de bani lichizi. Ca într-un stat modern, contribuția sub formă de impozite a zeci de milioane de supuși neînarmați finanța armate de apărare de elită, formate din ostași permanenți. Drept urmare, tot ca într-un stat modern, forța armatei era strâns legată de bunăstarea celor ce plăteau impozitele. Într-adevăr, în vremurile romane, această relație era mult mai strânsă decât este astăzi. Cheltuielile militare erau de departe cele mai ridicate din bugetul imperial și nu existau alte ministere importante în stat, ca „Sănătatea“ sau „Învățământul“, ale căror fonduri să poată fi tăiate când era nevoie, pentru a proteja „Apărarea“; nu existau nici mecanisme de credit în

* Guri inutile, în limba engleză în original (n. t.).

Antichitate, care să permită imperiului să împrumute sume substanțiale de bani în cazuri de urgență. Posibilitățile militare depindeau de accesul imediat la averea impozabilă.¹⁵

Până destul de recent, se credea că întreaga economie a imperiului era într-un grav declin în secolele al III-lea și al IV-lea, cu o populație în scădere și cu mult teren ieșit din uz: două lucruri care, fără îndoială, ar fi slăbit sursele de venituri din impozite ale Romei și deci și posibilitățile sale militare, cu mult timp înainte de perioada invaziilor. Totuși, lucrările arheologice din deceniile de după al Doilea Război Mondial au aruncat tot mai mult o umbră de îndoială serioasă asupra acestei interpretări. În cea mai mare parte a bazinului mediteranean de est și în unele părți din vest, săpăturile și expertizele au descoperit dovezi concludente ale unei economii înfloritoare în ultima perioadă a imperiului, cu o mare prosperitate larg răspândită, atât la nivel rural, cât și urban.

După cum se știe, Apusul, asupra căruia trebuie să ne concentrăm, prezintă o imagine mai variată și mai puțin deschisă decât bazinul mediteranean de răsărit: unele provincii, inclusiv o mare parte din Italia Centrală și părți din Galia, par a se fi aflat în declin în secolele al III-lea și al IV-lea, de la un nivel ridicat de bunăstare caracteristic perioadei de început a imperiului; altor zone însă, inclusiv cea mai mare parte a nordului Africii, se pare că le-a mers bine până în perioada invaziilor.¹⁶ Deși poate să pară o concluzie cam neconvincătoare, cred, luând în calcul toate aspectele, că juriul trebuie să nu se pronunțe în privința chestiunii importante dacă economia globală a Imperiului de Apus, prin urmare și forța sa militară, se afla în declin *înainte* ca acesta să fie afectat de problemele de la începutul secolului al V-lea. Un juriu nehotărât sugerează totuși că declinul nu era copleșitor; și, alături de alți istorici, cred și eu că imperiul era încă foarte puternic la sfârșitul secolului al IV-lea. Din nefericire, o serie de dezastre aveau să schimbe în curând lucrurile.

Problemele tot mai grave ale Occidentului în secolul al V-lea

Condițiile relativ bune din Occident din secolul al IV-lea au dispărut rapid în primul deceniu al secolului al V-lea, drept consecință a invaziilor. Italia a suferit din cauza prezenței unor mari armate ostile în 401-402 (Alaric și gotii), în 405-406 (Radagaisus) și din nou din 408 până în 412 (Alaric pentru a doua oară); Galia a fost devastată în anii 407-409 de vandali, alani și suebi; iar Peninsula Iberică, de aceleași popoare, din 409. Singurele regiuni din Imperiul de Apus neafectate profund de violență până în 410 au fost Africa și insulele din Mediterană (rândul lor să fie atacate de vandali a venit destul de târziu). Prin urmare, veniturile din impozite ale Imperiului de Apus s-au redus foarte mult exact în momentul când a fost nevoie urgentă de fonduri suplimentare;

scutirea de patru cincimi din impozit pe care guvernul imperial a fost obligat s-o acorde provinciilor din Italia Centrală și de Sud în 413 indică limpede proporțiile pierderii.¹⁷

În aprilie 406, guvernul occidental a avut nevoie urgentă de mai mulți soldați pentru a lupta împotriva invaziilor în Italia ale triburilor germanice conduse de Radagaisus și a început recrutările. Fiecărui recrut i s-a oferit o sumă de zece *solidi* de aur la înrolare, dar plata a șapte dintre aceștia a fost amânată până când „lucrurile erau duse până la capăt” – cu alte cuvinte, pentru că banii nu erau disponibili imediat. În același timp, s-a încercat o variantă foarte neobișnuită, dar mai ieftină – recrutarea de sclavi, care urmau a fi plătiți cu doar doi *solidi* și cu libertatea, aceasta din urmă probabil pe socoteala proprietarilor lor.¹⁸ Incursiunea lui Radagaisus a fost respinsă cu succes, dar a urmat imediat o succesiune de evenimente dezastruoase: traversarea Rinului de vandali, suebi și alani chiar la sfârșitul lui 406; uzurparea lui Constantin III în 407, care a luat cu el resursele din Britania și multe din Galia; și revenirea goților în Italia în 408. „Lucrurile” în Apus nu au fost niciodată „duse până la capăt” în chip mulțumitor, iar recruții din 406 se poate să nu-și fi primit niciodată cei șapte *solidi* care li se datorau.

Istoricii caută momentul exact când puterea militară a armatei apusene a intrat în declin. După părerea mea, haosul din primul deceniu al secolului al V-lea a produs o scădere bruscă și dramatică a veniturilor imperiale provenind din impozite și deci a cheltuielilor și a posibilităților militare. Unele dintre teritoriile pierdute au fost temporar recuperate în al doilea deceniu al secolului; dar multe (întreaga Britanie și o mare parte din Galia și Spania) nu au fost recucerite niciodată și chiar și provinciilor recâștigate le-au trebuit mulți ani să-și refacă întreaga sănătate fiscală – așa cum am văzut, reducerea de impozite acordată provinciilor din Italia în 413 a trebuit reînnoită în 418, chiar dacă Italia a fost cruțată de orice invazii în acești ani. În plus, refacerea imperiului a avut o viață scurtă; în 429, s-a încheiat definitiv prin trecerea victorioasă a vandalilor în Africa și distrugerea ultimelor surse sigure de impozite ale Imperiului de Apus. Până în 444, când Valentinian III a instituit un nou impozit pe vânzări, lucrurile au ajuns cu siguranță într-o stare periculoasă. În preambulul respectivei legi, împăratul a recunoscut nevoia urgentă de a mări forța armatei prin cheltuieli suplimentare, dar s-a plâns de situația de atunci, când „nici pentru trupele nou recrutate, nici pentru vechea armată, nu pot fi adunate suficiente fonduri de la contribuabilii epuizați, ca să li se asigure hrană și haine”.¹⁹

Invaziile nu au reprezentat singura problemă cu care s-a confruntat Imperiul de Apus; acesta a fost grav afectat în secolul al V-lea și de război civil și

tulburări sociale. În anii foarte importanți dintre 407 și 413, împăratul Honorius (care domnea în Italia) a suferit provocarea, adesea concurentă, a unei serii năucitoare de uzurpatori: un împărat-marionetă sprijinit de goți (Attalus); doi uzurpatori în Galia (Constantin III și Iovinus); unul în Spania (Maximus); și unul în Africa (Heraclian). Privind acum în urmă, știm că imperiul a avut nevoie în acești ani de un efort susținut și unit împotriva goților (care au străbătut Italia și sudul Galiei, prădând Roma în 410) și vandalilor, suebilor și alanielor (care au pătruns în Galia la sfârșitul lui 406 și în Spania în 409). Ce a obținut în schimb au fost războaiele civile, considerate adesea prioritare față de lupta cu barbarii. Așa cum observa cu ironie o sursă contemporană: „Acest împărat [Honorius], care nu a repurtat niciodată nicio victorie împotriva dușmanilor din afară, a avut mare noroc la distrugerea uzurpatorilor.”²⁰

Nu este greu de arătat cum au zădărnicit aceste războaie civile încercările romanilor de a controla invaziile germanice. În 407, Constantin III a intrat în Galia ca un aspirant imperial din Britania. În urma acestei lovituri de stat, împăratul Honorius, când s-a confruntat cu a doua invazie a goților în Italia în 408, nu a putut apela la armatele din nord. În ciuda faptului că a obținut ajutor militar de la colegul său din Răsărit și de la un mare grup de mercenari huni, Honorius și generalii săi nu s-au simțit niciodată suficient de puternici ca să se confrunte cu goții în luptă deschisă în cei patru ani cât aceștia au stat în Italia; și nu s-a făcut nicio încercare de a răzbuna umilinta jefuirii Romei din 410.²¹ Poziția militară din Italia s-a înrăutățit foarte clar din vremea primei incursiuni a lui Alaric din 401-402; atunci, cu ajutorul trupelor din nordul Alpilor, goții au fost limitați la nordul Italiei, învinși cu succes în luptă de două ori și până la urmă respinși către Balcani.

În Galia, în acești ani dificili, rivalul lui Honorius, Constantin III, a repurtat câteva succese împotriva vandalilor, alanielor și suebilor; însă poziția sa a fost întotdeauna amenințată de Honorius din Italia (care până la urmă a reușit să-l ucidă, în 411). A mai avut parte de provocări și în alte locuri: prima dată atunci când rudele lui Honorius i-au declarat război în Peninsula Iberică; și apoi când s-a confruntat el însuși cu o uzurpare, tot din Spania. Între timp, atât Constantin III, cât și Honorius (în măsura în care autoritatea acestuia se mai resimțea în aceste regiuni) s-au confruntat cu revolte în provinciile Britania și Armorica (nord-vestul Galiei), aparent destinate să zdruncine puterea imperială cu totul. Inutil să subliniem că invadatorii au reușit să profite din plin de această situație extrem de confuză și defavorabilă. O sursă ne spune clar că atenția lui Constantin III față de rivalii din Spania a dat invadatorilor germanici mână liberă în Galia.²²

Unele lupte civile au avut bătaie mai lungă decât uzurparea, menită să înlocuiască domnia unui împărat cu a altuia. Zone din Galia și Spania au fost

tulburate în secolul al V-lea de oameni numiți în sursele contemporane *bacaudae*. Din nefericire, aceste surse sunt, fără excepție, atât de laconice, încât există diferențe foarte mari între modurile cum au înțeles istoricii cine erau exact și ce voiau acești oameni. Au fost considerați, când era la modă marxismul, țărani oprimați și sclavi răzvrățiți – un semn că sistemul imperial era complet putred. La ora actuală, există tendința de a fi priviți ca niște grupuri locale de autoapărare, aflate mult mai sus pe scara socială, luptând să se apere și să-și apere interesele în vremuri grele. Probabil că erau ceva din amândouă. Există cu siguranță destule dovezi pentru a sugera că nemulțumirea din clasele inferioare a jucat un rol însemnat în aceste revolte. Unul dintre cei doi lideri cunoscuți ai lor era doctor, improbabil să fi fost un conducător al unui grup aristocratic; iar unele surse contemporane îi asociază pe *bacaudae* cu sclavii și cu țărani oprimați – un text absolut dezinteresat spune despre o revoltă anume: „aproape toți sclavii din Galia s-au alăturat conspirației organizate de *bacaudae*“. Oricare le-ar fi fost originile sociale, *bacaudae* au contribuit la sporirea derutei politice și militare din Galia și din Spania în prima jumătate a secolului al V-lea.²³

A existat desigur o strânsă legătură între eșecul „din afară“ și uzurpările și revoltele „de acasă“. Nu este o coincidență faptul că Honorius a avut de înfruntat atâția uzurpatori în anii de după traversarea Rinului de către vandali, alani și suebi de la sfârșitul lui 406. Faptul că nu a putut apăra imperiul așa cum trebuie a dat o puternică lovitură prestigiului regimului său și i-a încurajat pe cei care doreau o dominație energetică și o apărare eficientă împotriva invadatorilor să le caute în altă parte – de exemplu, din partea lui Constantin III, a cărui autoritate se exercita la nord de Alpi și care, din acest motiv, a păstrat în Galia armatele din nord, în loc să le retragă în Italia ca să lupte cu goții. Preocupat de Alaric în Italia, Honorius a lăsat cale liberă și uzurpărilor, deoarece a amânat escaladarea unei reacții imperiale violente față de orice izbucnire de revoltă. Ca și în alte perioade ale istoriei, eșecul în fața dușmanilor din exterior și războaiele civile au fost foarte strâns legate, alimentându-se reciproc.

Tulburările sociale mai ample, cum ar fi cea a grupului *bacaudae*, au fost aproape cu siguranță intensificate și de slăbiciunea regimului imperial – contribuind și mai mult la aceasta. Activitatea grupului este dovedită în Galia în perioada 407-448, perioadă caracterizată, așa cum am văzut, de o considerabilă instabilitate militară și politică. Această instabilitate se poate să-i fi încurajat pe conducătorii locali să nu ia parte la controlul guvernului central (mai ales dacă impozitele pe care le plăteau nu asigurau protecție locală imediată) și să fi permis de asemenea ca nemulțumirea mocnită a celor oprimați să ia

forme deschise și active. Exemple din alte părți ale imperiului sugerează într-adevăr că invaziile și războiul civil se poate să fi slăbit temporar controlul social. Ni se spune că, în timpul asedierii Romei de către Alaric din iarna 408-409, „aproape toți sclavii care erau la Roma au ieșit în valuri din oraș pentru a se alătura barbarilor“; și, peste câțiva ani, cu ocazia unui asediu similar, a avut loc o mai mică revoltă a sclavilor în orașul Bazas din sudul Galiei.²⁴ Acești sclavi aveau prea puțin de pierdut, iar unii dintre ei, în vremuri mai bune, se poate să fi fost războinici din afara frontierelor – nu e surprinzător că au profitat de slăbiciunea Romei, încercând să se alătore armatelor invadatoare. În Roma și Bazas, ordinea a fost restabilită rapid odată ce urgența militară

3.4 Împăratul Honorius încercând să arate ca un conducător militar, pe o placă de fildeș din anul 406 d.H. Purtând o armură elaborată, ține în mână un glob pe care se află o Victorie și un stindard cu cuvintele „În numele lui Hristos, să fii mereu învingător“. Realitatea este mai puțin glorioasă – Honorius însuși nu a pornit niciodată vreun conflict și armatele sale au triumfat asupra unui număr foarte mic de dușmani în afara uzurpatorilor.

imediată a trecut. Dar, în Galia de Nord și în Spania, decenii de nesiguranță politică și militară au creat condițiile în care *bacaudae* au putut fi activi o perioadă lungă de timp. Totuși, și ei dispar din documente când o oarecare pace revine în aceste regiuni în a doua jumătate a secolului al V-lea. *Bacaudae* și alți revoltați sociali par a fi un rezultat, ca și o cauză, a vremurilor agitate.

Imperiul de Răsărit, spre deosebire de cel de Apus, a fost relativ netulburat de războaie civile și de frământări interne în perioada invaziilor, iar această stabilitate domestică mai mare a constituit fără îndoială un factor foarte important în supraviețuirea sa.²⁵ Dacă Imperiul de Răsărit s-ar fi confruntat cu tulburări interne în anii de după victoria goților de la Adrianopol din 378, similare cu cele de care a avut parte Apusul în perioada de după traversarea Rinului de către barbari în 406-407, ar fi putut foarte bine să se prăbușească. Nu există niciun motiv foarte evident pentru această mai mare stabilitate din Est, în afară de noroc și de bună administrare. Mai ales în anii periculoși și dificili de după Adrianopol, Imperiul de Răsărit a avut șansa de a fi condus de un personaj militar competent și experimentat, Theodosius (împărat în perioada 379-395), special ales și numit din afara familiei imperiale ca să rezolve criza. În schimb, conducătorul din Apus din anii de criză care au urmat după intrarea goților în Italia în 401 și marea traversare a Rinului în 406 a fost tânărul Honorius, ajuns pe tron doar prin șansa sângelui și a succesiunii, fără să fi câștigat vreodată niciun fel de stimă ca lider militar sau politic (Fig. 3.4). În timp ce figura lui Theodosius a impus un respect sănătos pentru persoana imperială, cea a lui Honorius, dominat cum a fost de comandanții săi militari, a încurajat probabil războiul civil.

Este prea puțin probabil ca Răsăritul să fi avut, firește și structural, mult mai multă coeziune decât Apusul. Chiar dacă numai pentru scurt timp, a fost, de pildă, foarte serios tulburat de revolta a doi generali germanici aflați în serviciul Imperiului Roman de Răsărit, Tribigild și Gainas, în 399-400. Revolta lor a devastat multe dintre provinciile imperiului, amenințând până și Constantinopolul. Victoria împotriva acestor rebeli a fost considerată suficient de importantă ca să merite construirea unei mari coloane spirale, similară ca dimensiuni și formă cu Columna lui Traian de la Roma, care a dominat capitala răsăriteană până la demolarea sa de la începutul secolului al XVIII-lea. Nici frământările sociale violente nu au avut loc doar în Apus; în împrejurările potrivite, au izbucnit și în Est. În timpul revoltei lui Tribigild, armata acestuia a traversat unele provincii din Asia Mică, Turcia de azi. Deși aceasta era o zonă a imperiului în care a domnit multă vreme pacea și care pare să fi prosperat în jurul anului 400, ni se spune că forța armată a lui Tribigild a fost curând absorbită de „o asemenea masă de sclavi și proscrisi, încât întreaga Asie s-a aflat în mare pericol, în timp ce Lydia era în derută totală, aproape toți locuitorii fugind spre

coastă și apoi spre insule sau în alte direcții, împreună cu familiile.”²⁶ Răsăritul nu a fost scutit de probleme interne; dar, din motive pe care le vom analiza spre finalul acestui capitol, a avut suficient noroc pentru a fi protejat de invaziile externe care au servit adesea ca factor declanșator al războaielor civile și al tulburărilor sociale.

Eșecul autoapărării

Așa cum am văzut, revoltele grupului *bacaudae* din Vest pot fi înțelese în parte ca o încercare a unor locuitori disperați din provincii de a se apăra, după ce conducerea centrală nu a reușit să-i protejeze. Civili romani au fost nevoiți să deprindă din nou arta războiului în această perioadă, ceea ce au și făcut încetul cu încetul. În 407-408, doi moșieri bogați din Spania au adunat o forță formată din sclavi de pe propriile pământuri, pentru a-l sprijini pe împăratul Honorius, care le era rudă. Însă cerea timp, desigur, transformarea unei populații dezarmate și demilitarizate într-o forță de luptă eficientă; cei doi moșieri spanioli au preferat să înarmeze sclavi mai degrabă decât țărani, întrucât unii dintre ei erau barbari capturați recent, cu experiență de război înainte de înrobire. În Italia, abia în anul 440, în fața unei noi amenințări venite pe mare din partea vandalilor, împăratul Valentinian III a revocat oficial legea care interzicea civililor romani să poarte arme. Odată înarmate și obișnuite cu războiul, forțele locale puteau repurta victorii: în anii 470, un aristocrat galic conducea rezistența locală împotriva goților care asediau orașul Clermont; și, peste un deceniu, a apărut un altul în calitate de conducător independent al orașului Soissons din nord. Dar, în cea mai mare parte a Occidentului, remilitarizarea societății s-a făcut prea târziu.²⁷

Foarte interesant, rezistența cea mai eficientă în fața invaziilor germanice a fost de fapt oferită de zonele mai puțin romanizate ale imperiului: Țara Bascilor, Bretagne și vestul Britaniei. În Bretagne și Țara Bascilor invadatorii au înfrânt parțial rezistența, în timp ce partea de nord a Țării Galilor poate pretinde că a fost ultima din Imperiul Roman care a cedat în fața barbarilor – când a căzut sub stăpânirea englezilor conduși de Edward I în 1282. Se pare că în aceste zone „înapoiate” ale imperiului oamenii le-a fost cel mai ușor să restabilească structurile tribale și rezistența militară eficientă. Este un subiect de interes, deoarece seamănă cu un fenomen despre care vom vorbi în Capitolul 6, privitor la economie. Rafinamentul și specializarea, caracteristice celor mai multe zone din lumea romană, erau foarte bune, atâta vreme cât funcționau: romanii își cumpărau vasele de lut de la olari profesioniști și apărarea de la soldați profesioniști. Și de la unii, și de la alții, primeau produse de calitate – mult mai bune decât dacă ar fi fost obligați să se descurce singuri. Totuși, când

a venit dezastrul și nu au mai existat soldați instruiți și olari experți, populației obișnuite i-au lipsit abilitățile și structurile necesare pentru crearea sistemelor militare și economice alternative. În aceste condiții, a fost de fapt mai bine să fii puțin „înapoiat“.

Deveneau triburile germanice mai puternice?

Spre deosebire de romani, care se bazau, pentru a-și asigura forța militară, pe o armată profesionistă (și deci pe impozite), germanii născuți liberi priveau războiul ca pe o datorie, un semn al statutului social și poate chiar o plăcere. Drept urmare, foarte mulți dintre ei aveau experiența războiului – un procent mult mai ridicat din populație decât în cazul romanilor. În apropierea granițelor formate de Rin și de Dunăre trăiau zeci de mii de oameni crescuți în convingerea că războiul este o ocupație glorioasă și bărbătească și care aveau constituția fizică și pregătirea de bază pentru punerea în practică a acestui ideal. Din fericire pentru romani, înclinațiile lor războinice înnăscute erau totuși în mare măsură contracarate de o altă trăsătură, strâns legată de aceasta, a societăților tribale – dezbinarea, cauzată de dușmăniile crunte, atât între triburi, cât și în cadrul lor. La sfârșitul secolului I, istoricul și comentatorul Tacitus a apreciat din plin importanța pentru romani a lipsei de unitate a germanilor. El spera „să rămână și să se prelungească, la aceste seminții, dacă nu dragostea față de noi, măcar ura între ele (...) întrucât nimic nu poate să ne dăruiască zeița Fortuna mai de seamă decât dezbinarea dintre dușmani“. La fel, dar ceva mai devreme, filosoful Seneca remarca vitejia excepțională și pasiunea pentru război a barbarilor, subliniind marele pericol care ar apărea pentru Roma dacă aceste calități ar fi însoțite vreodată de rațiune (*ratio*) și disciplină (*disciplina*).²⁸

Pentru popoarele germanice, unitatea sau dezbinarea era variabila crucială în forța militară; în vreme ce pentru romani, așa cum am văzut, aceasta era abundența sau criza de bani. Deja, înainte de sfârșitul secolului al IV-lea, a apărut tendința ca micile triburi germanice de la începuturile perioadei imperiale să se coalizeze în grupuri politice și militare mai mari. Însă evenimentele de la finele acestui secol și începutul celui următor au accelerat fără îndoială și au consolidat această tendință. În anul 376, un număr foarte mare de goți disperați au fost forțați de huni să-și caute refugiul peste Dunăre, în interiorul imperiului. Până în 378, ostilitatea romanilor i-a silit să se unească în formidabila armată care l-a înfrânt pe Valens la Adrianopol. Chiar la sfârșitul anului 406, un număr imens de vandali, alani și suebi au traversat Rinul în Galia. Ei au pătruns într-un

imperiu care funcționa încă, deci într-un mediu foarte ostil. În această lume, supraviețuirea depindea de unitatea unor grupuri cât mai mari. În plus, armatele invadatoare au putut aduna și asimila și alți aventurieri, dispuși să caute o viață mai bună în slujba unei armate victorioase. I-am văzut deja pe soldații lui Stilicho cel dispărut și pe sclavii de la Roma alăturându-se goților în Italia, în 408; dar chiar din anii 376-378, nemulțumiții și aventurierii au sporit armatele goților, la scurt timp după ce au intrat în imperiu – istoricul Ammianus Marcellinus ne spune că numărul lor a crescut semnificativ, nu doar prin sclavii goți fugari, ci și prin minerii care doreau să scape de condițiile aspre din minele de aur ale statului și prin oamenii apăsăți de povara impozitelor imperiale.²⁹

Invadatorii nu aveau sentimentul solidarității pangermanice și luptau fericiti, când era în propriul lor interes, cu alte popoare de același neam în numele Romei.³⁰ Dar păreau a fi pe deplin conștienți și că revenirea la grupurile mici, caracteristice vieții de dincolo de Rin și de Dunăre, ar fi reprezentat pur și simplu un gest de sinucidere militară și politică. Aceasta nu însemna că diplomația romană nu putea scinda niciodată un grup invadator. În jurul anului 414, apărătorii romani al orașului Bazas din sudul Galiei au reușit să desprindă un grup de alani (sub conducerea propriului lor rege) dintre goții asediatori, convingându-i să se alăture apărării orașului:

Marginile orașului sunt înconjugate de soldați alani,
Cu promisiuni făcute și acceptate, gata să lupte
Pentru noi, pe care atât de recent ne-au asediat ca dușmani.³¹

Totuși, în Occident, în secolul al V-lea, dovezile privind coaliția grupurilor invadatoare sunt mai comune decât cele privind divizarea lor. În 418, o puternică armată a alaniilor a fost învinsă zdrobitor în Spania de vizigoți. Puținii supraviețuitori, ni se spune, au fugit și, „uitându-și independența anterioară, s-au supus conducerii lui Gunderic, regele vandalilor“.³²

Acești alani știau că, în starea lor de slăbiciune, nu pot supraviețui în Spania prin forțe proprii; în timp ce vandalii știau și ei ce forță de luptă suplimentară pot oferi niște alani războinici necruțători. Alianța vandalilor și alaniilor care a durat peste 100 de ani și a constituit unul dintre elementele de bază ale cuceririi Africii de către germani, deși în acest caz cele două popoare aparent nu au fuzionat niciodată complet. Până la căderea regatului său din Africa în 533, conducătorul vandal s-a autointitulat „rege al vandalilor și al alaniilor“ – de presupus fie că alanii au dorit să păstreze o identitate independentă, fie că vandalii, care dominau, au refuzat să-i adopte integral.³³

Grupurile și alianțele de acest fel au fost încurajate de condițiile primejdioase de viață din Occidentul secolului al V-lea. Au fost facilitate în egală

măsură și de posibilitatea de a obține prăzi bogate; o armată mare avea mult mai multe șanse de jafuri și cuceriri decât una mică. Atunci când vandalii au părăsit Spania în 429, pentru marea lor aventură din Africa, alanii i-au însoțit, la fel ca și alții – un întreg „trib gotic” fără nume, ca și „persoane din alte triburi”.³⁴ Atât nevoia, cât și cupiditatea au determinat formarea de armate mari. Ceea ce nu a fost deloc bine pentru romani.

Limitele puterii germanice

Grupurile germanice individuale au câștigat mai multă unitate în secolele al IV-lea și al V-lea, deci mai multă putere. Dar este important și să plasăm unitatea acestor grupuri izolate în contextul dezbinării mai ample a germanilor. Unele relatări privind invaziile și o hartă precum cea din Fig. 1.2 (de la p. 6) par a descrie campanii succesive într-un singur război și cucerirea sistematică și progresivă de teritorii de către diverse armate ale unei coaliții germanice unite. Dacă așa ar fi stat cu adevărat lucrurile, atunci aproape sigur Apusul ar fi căzut definitiv chiar la începutul secolului al V-lea și mult mai puține dintre structurile imperiale ar fi supraviețuit în perioada postromană. Realitatea a fost însă cu mult mai încurcată și confuză, lăsând considerabil de mult loc pentru supraviețuirea romanilor. Diferitele grupuri de nou-veniți nu au fost niciodată unite și s-au luptat între ele, uneori cu înverșunare, la fel de des cum s-au luptat cu „romanii” – tot la fel cum romanii au dat adesea prioritate războiului civil față de războiul împotriva invadatorilor.³⁵ Când sunt privite îndeaproape, „invaziile germanice” din secolul al V-lea devin un mozaic complex de diferite grupuri, unele imperiale, altele locale și altele germanice, fiecare urmărind să obțină o poziție împotriva sau în alianță cu altele, grupurile germanice ieșind până la urmă învingătoare.

Unele incursiuni, cum ar fi lunga migrație a unei armate a goților prin Balcani, Italia, Galia și Spania între 376 și 419 (Fig. 3.5), nu au prea semănat cu anexările sistematice de teritorii învecinate, de așteptat într-o „invazie” reală. Acești goți, când au pătruns în imperiu, și-au părăsit țările definitiv. Ei au fost, după împrejurări (și adesea concurențial), refugiați, imigranți, aliați și cuceritori, care au ajuns până în inima unui imperiu încă foarte puternic la începutul secolului al V-lea. Recent, unii istorici au subliniat pe bună dreptate dorința acestor goți de a fi colonizați oficial și sigur de autoritățile romane. Ce au urmărit goții nu a fost distrugerea imperiului, ci o parte din bogăția sa și o casă sigură în cadrul lui, multe dintre acțiunile lor violente începând ca eforturi de a convinge autoritățile imperiale să îmbunătățească termenii acordurilor dintre ei.³⁶

3.5 Lunga migrație a goților între 376 și 419 (indicată aici sub o formă mult simplificată) – uneori retrăgându-se (fie în fața hunilor, fie a trupelor imperiale), altelei avansând triumfător sau așezându-se în anumite zone ca aliați ai imperiului.

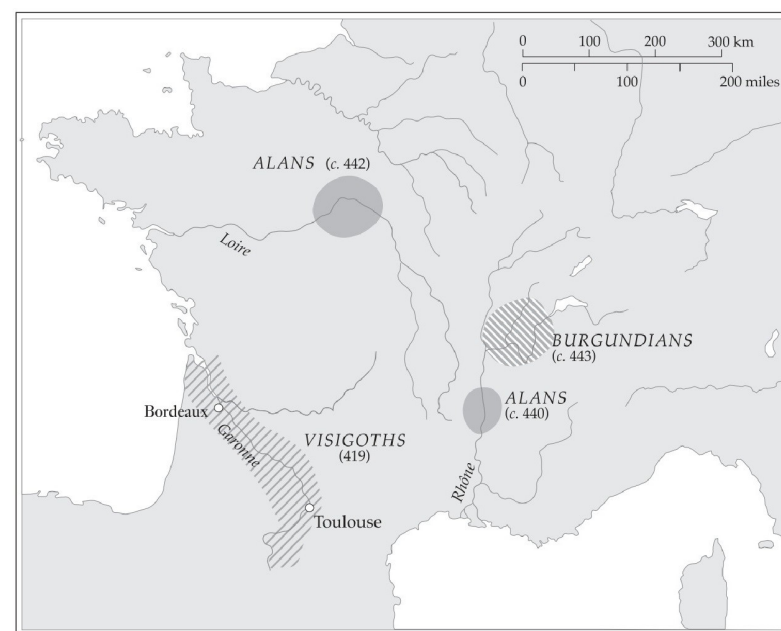
Experiența goților mai subliniază și faptul extrem de important că un grad de adaptare între germanii nou-veniți și băștinașii romani a fost adesea posibil. Popoarele invadatoare nu se aflau într-o opoziție ideologică față de Roma – ele doreau să se bucure de avantajele imperiului, nu să distrugă totul. Împărații și locuitorii din provincii au reușit adesea să ajungă la înțelegere cu invadatorii. De exemplu, chiar și vandalii, care erau în mod tradițional „băieții cei răi” din această perioadă, au negociat cu bucurie diverse acorduri, de îndată ce s-au aflat pe o poziție suficient de puternică pentru a face acest lucru.³⁷ Într-adevăr, este șocant, dar adevărat faptul că împărații au considerat mai ușor să încheie tratate cu armatele germanice invadatoare – care se mulțumeau cu acordarea de bani sau terenuri – decât cu adversarii din războaiele civile – care le voiau în mod normal capetele.

Trădarea locuitorilor din provincii

Întrucât poziția militară a guvernului imperial în secolul al V-lea a fost slabă și pentru că invadatorii germanici puteau fi temperați, ocazional romanii au încheiat tratate cu anumite grupuri, acordându-le oficial teritorii pe care să se așeze în schimbul alianței. Sunt cunoscute patru asemenea acorduri încheiate în Galia în secolul al V-lea: cu vizigoții, cărora li s-a cedat o parte din Aquitania, pe valea fluviului Garonne, în 419; cu burgunzii, așezați pe cursul superior al Ronului lângă Lacul Geneva, în jurul anului 443; cu un grup de alani, cărora li s-au dat „pământuri pustii” în preajma orașului Valence aproximativ în 440; și cu un alt grup de alani peste doi ani, stabiliți într-o parte nespecificată din nordul Galiei (Fig. 3.6).³⁸

În studiile recente, acestor tratate li se acordă o atenție disproporționată și sunt prezentate ostentativ ca dovezi ale unui spirit nou descoperit de cooperare între popoarele germanice invadatoare și romani, atât cei din centrul puterii, cât și cei din provincii. Dar este cu adevărat probabil ca romanii din provincii să se fi bucurat de venirea la ușa lor a unui mare număr de barbari înarmați până-n dinți, sub conducerea propriului lor rege? Pentru a înțelege aceste tratate, trebuie să analizăm împrejurările care au existat pe atunci și să facem distincția între nevoile și dorințele locuitorilor din provincii, care trebuiau efectiv să-i primească pe străini, și acelea ale unui guvern imperial, aflat departe, dar care încheia acordurile.

Mă îndoiesc foarte mult că locuitorii de pe valea fluviului Garonne au fost fericiți în anul 419 să vadă armata vizigoților stabilită printre ei; însă guvernul din Italia, aflat sub o considerabilă presiune militară și financiară, se poate foarte bine să fi fost de acord cu acest tratat, ca soluție temporară la un număr

3.6 Zonele din Galia atribuite armatelor germanice prin tratate oficiale (locul și suprafața fiecărui teritoriu sunt cunoscute doar cu aproximație).

de probleme presante. A obținut o alianță importantă într-un moment când situația financiară a imperiului era critică. În același timp, a îndepărtat o puternică armată care rățăcea prin centrul mediteranean al imperiului, transformând-o într-un aliat așezat la marginile unui nucleu imperial redus. Plasarea acestor aliați în Aquitania însemna că puteau fi chemați să lupte cu alți invadatori, atât în Spania, cât și în Galia. Puteau de asemenea să contribuie la menținerea sub control a revoltei grupului *bacaudae*, care a izbucnit recent în nord, în regiunea Loarei. Este chiar posibil ca stabilirea acestor soldați germanici să fi fost în parte o pedeapsă aplicată aristocrației din Aquitania, pentru lipsa de loialitate manifestată recent față de împărat. Se poate ca unele sau toate aceste considerații să fi contat pentru guvernul imperial atunci când i-a colonizat pe vizigoți în Aquitania, mai ales dacă acordul a fost considerat temporar – până când situația militară a romanilor se ameliora. Tratatul din 419 a fost aproape sigur conceput pe baza unor acorduri anterioare încheiate cu armatele goților în Balcani, dintre care niciunul nu s-a dovedit permanent.³⁹

Interesele centrului la colonizarea popoarelor germanice și cele ale localnicilor obligați să se acomodeze cu aceste tratate cu siguranță nu au coincis întotdeauna. La acordarea de terenuri alanilor în nordul Galiei în jurul anului 442, la ordinele generalului roman Aetius, s-au opus în zadar cel puțin unii dintre locuitorii zonei: „Alanii, cărora le-au fost atribuite pământuri în nordul Galiei de către patricianul Aetius pentru a fi împărțite cu localnicii, i-au înfrânt prin forța armelor pe cei care au rezistat și, alungându-i pe proprietari, au pus stăpânire prin presiune pe terenuri.“ Dar, din punctul de vedere al lui Aetius și al guvernului imperial, același acord a oferit mai multe avantaje potențiale. A plasat un grup periculos de invadatori departe de sudul Galiei (unde se concentrău puterea și resursele romane); a asigurat măcar perspectiva unui aliat disponibil; și i-a speriat pe locuitorii Galiei de Nord, dintre care mulți s-au revoltat recent împotriva imperiului.⁴⁰ Toate acestea, așa cum textul nostru exprimă foarte clar, i-au costat pe localnici foarte mult. Însă prețul pentru guvernul central a fost neglijabil sau inexistent, întrucât este prea puțin probabil ca această parte a Galiei să mai fi asigurat venituri semnificative din impozite sau militari pentru împărat. Dacă lucrurile ar fi mers bine (ceea ce nu s-a întâmplat), așezarea acestor alani ar fi putut chiar însemna un mic pas pe calea reafirmării controlului imperial în nordul Galiei.

Guvernul imperial a fost în stare să-și trădeze supușii din provincia de pe fluviul Garonne în interesul unui câștig militar și politic pe termen scurt. În 475, în ciuda unei rezistențe anterioare eroice în fața vizigoților, orașul Clermont le-a fost predat de guvernul imperial în schimbul orașelor mai importante Arles și Marsilia. Sidonius Apollinaris, episcop de Clermont și lider al rezistenței în fața vizigoților, și-a notat amărăciunea: „Înrobirea noastră a fost prețul siguranței altora.“⁴¹ Împotrivirea lui Sidonius la această politică de împăcare a dușmanului s-a dovedit corectă – într-un an, Arles și Marsilia au căzut din nou în mâinile vizigoților, de această dată definitiv.

Se poate să fi fost în intenția guvernului imperial ca dominația romană să continue în teritoriile unde popoarele germanice s-au stabilit prin tratat. De exemplu, aceasta pare a fi fost speranța în Aquitania în 419: guvernul imperial a plănuț să continue cârmuirea văii fluviului Garonne prin structurile normale ale administrației civile provinciale; vizigoții nou colonizați erau, teoretic, o forță prietene și obedientă stabilită pe un teritoriu încă roman.⁴²

Dar, indiferent care a fost intenția, introducerea unui mare număr de luptători înarmați și experimentați, conduși de propriul lor rege, a dus în realitate la transferul rapid al puterii efective. În anii 420, Paulinus din Pella, un aristocrat

roman de lângă Bordeaux, a încercat să recâștige unele moșii pierdute din zona unde se stabiliseră vizigoții. Nu a căutat să obțină reparații din partea guvernului imperial din Italia, nici din partea vreunui oficial roman de la Bordeaux, ci a încercat să se folosească de relațiile personale ale fiilor săi cu goții nou-veniți și cu regele lor. Cam în același timp, goții dădeau semne ale unei politici externe hotărât independente. Ei au ajutat statul roman cu mai multe ocazii în campanii organizate împotriva vandalilor și alanilor în Spania; dar, în anii 420 și 430, au început o serie de atacuri asupra orașului Arles, sediul prefectului roman al galilor, cu scopul aparent de a obține mai mult teren sau resurse de la imperiu.⁴³ Deja în anii 420, Aquitania era un stat vizigot independent, mai degrabă decât o provincie romană care se întâmpla să găzduiască o armată aliată. Indiferent de intențiile inițiale ale guvernului imperial, puterea efectivă le-a fost cedată vizigoților și situația nu s-a mai inversat niciodată.

A fost căderea Apusului inevitabilă?

Toate imperiile au avut, mai devreme sau mai târziu, un sfârșit; astfel, este o presupunere rezonabilă aceea că Imperiul Roman a fost destinat ca, la un moment dat, să cadă sau să se dezintegreze. Dar aceasta nu înseamnă că prăbușirea Apusului trebuia să aibă loc în secolul al V-lea; într-adevăr, în anumite momente, lucrurile s-ar fi putut desfășura altfel, iar poziția romanilor s-ar fi putut îmbunătăți, în loc să se înrăutățească. Ghinionul sau o gândire defectuoasă au jucat un rol foarte important în ceea ce s-a întâmplat efectiv. De pildă, dacă împăratul Valens ar fi câștigat o victorie răsunătoare la Adrianopol în 378 (poate așteptând întăririle din Vest care erau deja pe drum), „problema goților“ s-ar fi putut rezolva și s-ar fi dat un exemplu serios altor barbari de dincolo de Dunăre și de Rin. În mod similar, dacă Stilicho, în 402, și-ar fi continuat victoriile din nordul Italiei împotriva goților cu înfrângerea lor zdrobitoare, în loc să le permită retragerea înapoi în Balcani, este mult mai puțin probabil ca un alt grup germanic în 405-406 și vandalii, alanii și suebii în 406 să-și fi încercat norocul în Imperiul de Apus.⁴⁴

Chiar și după ce lucrurile au început să meargă extrem de prost pentru Apus în 407, declinul nu a fost neapărat ireversibil. Câteva succese ar fi putut începe să remedieze soarta imperiului, așa cum s-a întâmplat în a doua jumătate a secolului al III-lea. Într-adevăr, în perioada 411-421, sub comanda generalului Constantius și înainte de moartea sa prematură, a avut loc o parțială renaștere a șanselor romanilor, cu reinstalarea păcii în Italia și reafirmarea controlului imperial asupra unor părți întinse din sudul Galiei și din Spania. Este adevărat că atacul ulterior al vandalilor asupra Africii în 429, căderea finală a Cartaginei

În 439 și începutul incursiunilor vandalilor pe mare au constituit lovituri devastatoare care au eliminat ultima sursă sigură și rentabilă de impozite a Imperiului Roman de Apus. Dar nici aceste evenimente nu au fost neapărat fatale – s-au planificat expediții majore împotriva vandalilor în 441 și 468, cu ajutor considerabil din partea Răsăritului, ca și un efort occidental independent în 460.⁴⁵ Toate trei au eșuat lamentabil – cea din 468 sfârșindu-se cu o înfrângere dezastruoasă pe mare – dar, dacă oricare dintre ele ar fi reușit, recuperarea resurselor africane și reafirmarea prestigiului imperial ar fi putut permite imperiului să-și extindă victoriile și în alte regiuni (așa cum s-a întâmplat până la urmă când Iustinian i-a înfrânt zdrobitor pe vandali în 533 și a trecut la recucerirea Italiei).

Dacă evenimentele ar fi avut loc altfel, este chiar posibil să ne imaginăm un Imperiu de Apus refăcut sub o dinastie germanică victorioasă. Theoderic ostrogotul a condus Italia și părți adiacente din provinciile danubiene și Balcani începând cu 493; din 511, el a controlat efectiv și regatul vizigoților din Spania și multe din fostele teritorii ale vizigoților din sudul Galiei, unde a reînființat funcția romană tradițională de „prefect pretorian al galilor” cu sediul la Arles. Aceasta semăna cu începuturile unui Imperiu de Apus renăscut sub regi germanici. Așa cum s-au întâmplat însă lucrurile, toate s-au sfârșit cu invazia lui Iustinian în Italia în 535. Dar, cu mai mult noroc, regii ostrogoților de mai târziu ar fi putut să-și extindă acest succes inițial; și – cine știe? – ar fi putut reînvia titlul imperial în Occident cu secole înainte de a o face Carol cel Mare în 800.⁴⁶

Cum a supraviețuit Răsăritul?

Jumătatea de răsărit a Imperiului Roman a supraviețuit atacurilor germanice și hunice din această perioadă, pentru a înflori în secolul al V-lea și la începutul secolului al VI-lea; într-adevăr, doar peste o mie de ani, odată cu ocuparea Constantinopolului de către turci în 1453, și-a încheiat existența. Nicio relatare privind căderea Imperiului de Apus nu poate fi completă dacă nu discută cum a reușit Răsăritul să reziste unor presiuni externe similare. Aici, cred eu, a fost decisiv în primul rând norocul, mai degrabă decât o mai mare vigoare innăscută.⁴⁷

Cu siguranță, orice teorie că Estul a fost întotdeauna mult mai puternic decât Vestul este desființată de faptul că armata activă *răsăriteană* a fost cea învinsă și masacrată la Adrianopol în 378. Această înfrângere a provocat o criză profundă și imediată în Răsărit: Balcanii devastați; Constantinopolul însuși amenințat (deși salvat de prezența unor trupe arabe); și goții din armata romană măcelăriți ca o măsură de precauție. Pierderea a poate două treimi din armata activă răsăriteană cu întregul său echipament a avut nevoie de ani întregi de

cheltuieli și eforturi pentru a fi compensată. Într-adevăr, până când goții sub conducerea lui Alaric au intrat în Italia în 401, împărații din Răsărit, și nu cei din Apus, au avut ocazional nevoie de ajutor militar din cealaltă jumătate a imperiului (în 377, 378, 381, 395 și 397). În relațiile cu goții, după intrarea lor în imperiu în 376, împărații din Răsărit au alternat între o politică de alianță și una de agresiune; însă ambițiile lor după anul 380 par a se fi limitat la menținerea sub control a amenințării pe care o reprezentau goții, cu mici speranțe de a o distruge sau de a o alunga de pe teritoriul imperiului.⁴⁸

Imperiul de Răsărit a avut extrem de puțin succes și împotriva unei amenințări din secolul al V-lea din Balcani, hunii, care au adus cu ei problema suplimentară că erau buni la cucerit orașe. Armatele din Est nu i-au înfrânt niciodată în mod convingător pe huni într-o bătălie deschisă și au avut de îndurat unele dezaastre considerabile, cum ar fi căderea și jefuirea marelui oraș fortificat Naissus în 441; peste șapte ani, un trimis al Constantinopolului a găsit orașul încă depopulat și a avut dificultăți în a afla un loc unde să-și ridice cortul, deoarece zona din jur era acoperită de oasele celor uciși în dezastru. În 447, conducătorul hunilor, Attila, a reușit să ridice rata tributului anual pe care i-l plătea împăratul din Răsărit la 2 100 de livre de aur (cu alte 6 000 de livre de aur datorie), o sumă suficientă pentru a construi aproape șase biserici pe an de dimensiunile bisericii San Vitale din Ravenna. După părerea sursei noastre privitoare la această creștere a tributului, sursă despre care trebuie să recunoaștem că e departe de a fi imparțială, plătorii romani de impozite ajungeau la sinucidere din cauza sărăciei. O armată din Apus, condusă de Aetius, deși la acea dată formată în principal din aliați germanici independenți, a fost cea care l-a înfrânt până la urmă în mod hotărâtor pe Attila, în bătălia de pe Câmpiile Catalaunice în 451.⁴⁹

Factorul decisiv care a înclinat balanța în favoarea Estului nu a fost puterea mai mare a armatelor sale și deci succesul lor mai mare în luptă, ci șansa unică oferită de geografie – o fâșie îngustă de mare (Bosfor, Marea Marmara și Dardanele), pe alocuri cu lățimea mai mică de 700 de metri, care separă Asia de Europa. În secolul al V-lea, acestei linii naturale de apărare i s-a acordat un sprijin uman considerabil, prin construirea de fortificații care au transformat Constantinopolul în cea mai mare fortăreață din lumea romană. Aflat pe țărmul european al Bosforului, Constantinopolul a devenit un bastion în calea dușmanilor din Balcani, apărat cum era de formidabile lucrări de fortificații – „Zidurile Lungi”, închizând toată peninsula care ducea la strâmtoare și la oraș și apoi extraordinarele ziduri triple dinspre uscat ale Constantinopolului însuși (Fig. 3.2, de la p. 35). Dar decisive pentru supraviețuirea Imperiului de Răsărit au fost marea și dominația navală a romanilor – invadatorii din nord ar fi putut ocoli Constantinopolul, pentru a devasta interiorul imperiului, doar că strâmtoarele și flota romană reprezentau un obstacol insurmontabil. Nu este surprinzător că în

419 a fost dată o lege în Răsărit care îi amenința cu moartea pe „cei care dezvoltau arta construirii vapoarelor, necunoscută lor înainte”. (Fig. 3.7).⁵⁰

Strămtorile au protejat cea mai mare parte a surselor de impozite ale Imperiului de Răsărit. Deși goții și hunii au putut distruge în mod repetat Balcanii și Grecia, chiar până la Peloponez, prezența mării a însemnat că nu au putut trece niciodată în Asia Mică. În consecință, cele mai bogate provincii din Est, de la Constantinopol până la Nil, au fost neatinse de tulburările de la sfârșitul secolului al IV-lea și din secolul al V-lea, cu excepția unei singure incursiuni îndrăznețe în 395 a unui grup de huni, dincolo de Caucaz, prin Armenia, în Siria. Majoritatea plătitorilor de impozite ai Imperiului de Răsărit (probabil mult peste două treimi) au fost în siguranță și, într-adevăr, în secolul al V-lea s-au bucurat de o prosperitate fără precedent. Pierderea teritoriilor și a siguranței în Balcani a fost gravă și a amenințat întotdeauna Constantinopolul, care, în secolele al V-lea și al VI-lea, a devenit reședința stabilă și capitala împăraților din Răsărit. Dar nu a fost dezastruoasă. Într-un Imperiu de Răsărit aprovizionat în siguranță de provinciile ferite din Asia Mică, Levant și Egipt, putea chiar să se pună întrebarea dacă e de preferat să lupți cu invadatorii din nord sau să-i cumperi cu aur și pământuri din Balcani.⁵¹

3.7 Avantajele puterii maritime și ale unei fâșii înguste de apă. În timpul unei rebeliuni militare din 399-400, trupele răzvrătite au încercat să traverseze Bosforul pe plute improvizate, dar au fost prinse și măcelărite de pe vase imperiale. Scena este arătată aici pe columna ridicată la Constantinopol pentru comemorarea înfrângerii rebelilor. (Această columnă a fost distrusă în secolul al XVIII-lea, dar basoreliefurile sale sunt cunoscute din desene, precum acesta, făcute înainte de distrugere.)

Războaiele și devastările ar fi putut avea loc desigur în inima Imperiului de Răsărit sub alte forme și era nevoie de încă doi factori pentru a garanta supraviețuirea Estului: lipsa războiului civil, pe care am analizat-o mai sus, și pacea la frontiera cu Persia. La sfârșitul secolului al IV-lea și în întreg secolul al V-lea, imperiul a trăit în pace cu Persia, cu excepția unor scurte perioade de ostilități în 421-422 și 441-442. Aceasta în parte din noroc (perșii au avut adesea probleme grave în alte zone) și în parte printr-o bună organizare. Spre deosebire de experiența din secolele al III-lea și al IV-lea, atât perșii, cât și romanii par a fi înțeles în secolul al V-lea că războiul nu era întotdeauna în interesul lor și că negocierea de acorduri pașnice în cazul diferitelor neînțelegeri era și posibilă, și de dorit. Romanii au contribuit chiar, uneori, la costurile apărării „Porților Caspice” persane, o rută vitală prin Caucaz, a căror menținere în fața invadatorilor din stepe era în interesul ambelor imperii.

Pacea cu Persia, la sfârșitul secolului al IV-lea și în aproape tot secolul al V-lea, a avut fără îndoială o mare importanță pentru supraviețuirea și bunăstarea Imperiului Roman de Răsărit, deoarece, așa cum am văzut, era imposibil să se lupte cu succes pe mai multe fronturi deodată. Într-adevăr, hunii au profitat de cele două ocazii când imperiul a intrat în război cu perșii, în 421-422 și 441-442 (când a avut loc și o importantă expediție împotriva Africii vandale) și au început imediat campanii în Balcani, din care au ieșit învingători.⁵²

Istoria Imperiului de Răsărit ar fi fost complet diferită dacă nu ar fi existat nicio bandă de mare care să despartă Europa modernă de Asia. De fapt, dacă goții și-ar fi continuat victoria răsunătoare de la Adrianopol din 378 cu campanii și incursiuni până departe în Asia Mică și Siria, Răsăritul ar fi căzut mult înaintea Apusului. Geografia, cu puțin ajutor din partea omului, l-a salvat.

Un avantaj similar a funcționat și în Imperiul de Apus, dar, din nefericire, cu un efect redus și pentru o perioadă de timp mult mai scurtă. Datorită dominației navale romane, Africa și insulele din Mediterană (inclusiv bogata Sicilia) au fost protejate de devastările inițiale. După jefuirea Romei în 410, goții s-au îndreptat către sudul Italiei, încercând să ajungă în Sicilia, dar au fost obligați să se retragă după ce nu au putut traversa Strâmtoarea Messina. Peste cinci ani, au ajuns în sudul Spaniei, sperând să traverseze marea către Africa de Nord, dar la Strâmtoarea Gibraltar au fost obligați din nou să se întoarcă. Puterea maritimă romană din Apus a putut apăra aceste înguste fâșii de mare la fel de eficient cum forțele navale din Est au apărut Bosforul și Dardanelele. Din nefericire totuși, refugiul sigur al Occidentului (Africa, Sicilia și celelalte insule) era cu mult mai mic decât provinciile ferite echivalente din Est și avea

să producă un venit mult mai modest: în vreme ce peste două treimi din veniturile Estului provenind din impozite erau sigure, în Occident cifra nu depășea probabil o treime. Chiar mai grav, și aceasta s-a pierdut în anii de după traversarea reușită a Strâmtoarei Gibraltar de către vandali, în 429. Până în 439, aceștia au cucerit Cartagina și cele mai bogate provincii din Africa și curând după aceea au început o perioadă de cuceriri și incursiuni pe mare, prin care au separat complet Sicilia și celelalte insule din bazinul vestic al Mediteranei.⁵³

Pe de o parte – pentru că pare a sfida strădania umană (ca și încercările istoricilor de a impune ordine trecutului) – sunt foarte reticent în a crede că o întâmplătoare diferență geografică este esențială pentru explicarea situației remarcabile de la sfârșitul secolului al V-lea (nebănuită cu doar 100 de ani în urmă): un Imperiu de Răsărit, mai bogat și mai puternic ca niciodată; și un Imperiu de Apus care a dispărut cu totul. Pe de altă parte, consider foarte solidă dovada că o bandă îngustă de apă, împreună cu puterea maritimă și cu pacea de pe alte fronturi, a constituit cea mai serioasă formă de apărare a Imperiului de Răsărit. În vreme ce, fără acest avantaj, o serie de invazii de la începutul secolului al V-lea au aruncat Vestul într-o periculoasă spirală a devastărilor, a pierderii veniturilor și a luptelor nimicitoare – din care nu și-a revenit niciodată.

IV

VIAȚA SUB NOII STĂPÂNI

CRONICARUL HYDATIUS, descriind felul în care Spania a fost divizată între vandali, suebi și alani în 411, după doi ani de război, a atribuit noua situație bunăvoinței lui Dumnezeu: „După ce provinciile din Spania au fost devastate de loviturile pe care le-am descris, prin mila lui Dumnezeu barbarii au trecut la instaurarea păcii și au împărțit între ei la întâmplare provinciile în care urmau să se stabilească... Acei spanioli... care au supraviețuit dezastrelor s-au supus sclaviei sub barbarii ce conduceau diferitele provincii.”⁵⁴ După doi ani îngrozitori de război și jafuri, așezarea barbarilor măcar a adus un grad de pace.

Imaginea lui Hydatius despre „sclavia sub barbari” este de fapt exagerată. Odată ce violența a luat sfârșit, în multe zone ale fostului Imperiu de Apus a reapărut și a înflorit o mare parte din structura socială și din cadrul administrativ și cultural al perioadei imperiale. Privind un regat germanic, precum cel creat de ostrogoți la sfârșitul secolului al V-lea în Italia – unde jocurile continuau în circ și în amfiteatru, iar vechile familii romane concureau pentru funcții – este chiar posibil să te întrebi dacă într-adevăr s-a schimbat ceva. Totuși, Hydatius avea dreptate și când spunea că pacea și stăpânirea germanică au avut un pret foarte mare.

Costul păcii

Nou-veniții au cerut și au obținut o parte din bogăția capitală a imperiului, care la acea dată însemna în principal pământ. Știm sigur că mulți dintre marii moșieri ai perioadei postromane au fost de origine germanică, deși avem foarte puține informații despre modul exact cum și-au dobândit averile pe socoteala proprietarilor dinainte. Totuși, uneori știm ceva mai mult. Am vorbit deja despre unii moșieri din nordul Galiei, care, în jurul anului 442, au încercat să reziste colonizării alانیlor prin încheierea unui tratat, rezultatul fiind că au pierdut

totul. În Africa, după cucerirea de către vandali, aflăm despre aristocrații care și-au pierdut toate proprietățile și au fugit în străinătate: în 451 împăratul din Apus Valentinian III a dat o lege prin care se acordau „demnitarilor și moșierilor din Africa, ruinați de devastările dușmanilor“, pământuri în provinciile apropiate ce se aflau încă sub control imperial. În altă parte, informația, deși macabră, este mult mai vagă. Gildas, în secolul al VI-lea, în Britania, de pildă, ne spune cum

numeroși supraviețuitori amărâți au fost prinși în munți și măcelăriți cu toții. Alții, cu spiritele distruse de foame, s-au predat dușmanului; le-a fost sortit să fie sclavi pe vecie... Alții s-au îndreptat spre pământurile de peste mare; sub pânzele umflate de vânt, ei plângeau, cântând un psalm... „Datu-ne-ai pe noi ca oi de mâncare și întru neamuri ne-ai risipit.“

Povestea lui Gildas, deși fără îndoială mult exagerată, este parțial confirmată de dovezile privind emigrația britanilor, care și-au părăsit patria în această perioadă pentru a se stabili în Bretagne, dincolo de Canalul Mânecii.²

În câteva zone ale imperiului, între care Italia este singura mai mare, a avut loc o împărțire a resurselor, organizată și oficială, între nou-veniți și populația de baștină. În 476, o lovitură de stat din Italia, condusă de generalul Odoacru, l-a detronat pe ultimul împărat de Vest și a împărțit „o treime din pământul“ peninsulei între soldații germanici ai lui Odoacru. Așa cum s-a întâmplat adesea legat de această perioadă, dovezile privind o asemenea alocare nu sunt destul de complete pentru a indica fără putință de tăgadă ce au primit soldații rebeli; și a avut loc recent o dezbatere științifică importantă între cei care cred că doar veniturile din impozite au trecut în mâinile barbarilor și cei care consideră că s-a împărțit chiar pământul.³ Dacă ne imaginăm că doar impozitele au fost luate, alocarea inițială a resurselor în Italia nu i-ar fi afectat pe proprietarii de pământuri italieni. Doar statul ar fi avut de suferit, prin pierderea veniturilor din impozite; dar chiar și această pierdere ar fi fost compensată prin faptul că nu mai era nevoie să se plătească armata.

Personal, sunt convins că unele terenuri au fost luate de la moșierii italieni în 476 și că, din acest motiv, colonizarea s-a resimțit dureros. Cred asta pentru că un număr de texte diferite vorbesc despre împărțirea „pământului“, a „terenului“ și a „proprietăților“, nu a impozitelor; și pentru că se menționează explicit „pierderile“ suferite de populația romană. De exemplu, când se descrie alocarea de resurse ostrogoților în Italia, o scrisoare oficială, care încearcă fără îndoială să minimizeze impactul colonizării asupra romanilor din Italia, vorbește despre modul cum „pierderile au amplificat prietenia dintre cele două popoare și împărțirea pământului a cumpărat un apărător“. ⁴ Cu o foarte mare doză de nevinovăție,

referirile la soldații germanici care primeau pământ pot fi interpretate ca un mod simbolic de a descrie atribuirile de impozite. Dar, dacă acordul a implicat cu adevărat doar transferul veniturilor din impozite de la stat la coloniști, de ce nu este acest lucru elogiat explicit și de ce se vorbește de „pierderi“?

Orice resurse ar fi fost alocate inițial noilor stăpâni germanici, nimeni nu contestă faptul că, în întregul imperiu, ei și-au sporit foarte rapid averile funciare prin utilizarea abilă a puterii sau prin abuzul de putere. Puterea supremă se afla acum desigur în mâinile germanilor, deși noii conducători erau adesea fericiți să împartă autoritatea cu reprezentanți ai romanilor. La nivel local, gradul de împărțire a puterii cu aristocrația romană probabil că a variat. De exemplu, la începutul secolului al VI-lea, în Italia exista un număr mare de ostrogoți stabiliți în nord, pentru apărare de alte invazii, iar aici puterea și autoritatea lor trebuie să se fi simțit intens. Dar noii conducători abia dacă s-au răspândit în sudul Italiei și în Sicilia; când generalul lui Iustinian, Belisarius, a invadat Italia dinspre sud în 535-536, doar atunci când a ajuns la Neapole, la o treime din drumul spre nordul peninsulei, a întâmpinat rezistență din partea unui oraș cu o serioasă garnizoană de goți. Dar sub ostrogoți, toate orașele, cel puțin teoretic, au avut „conți ai orașului“ dintre goți, care răspundeau de o garnizoană militară, și „conți ai goților“ cu autoritate asupra oricăror locuitori goți. Acești „conți ai goților“ au avut și o putere foarte semnificativă asupra băștinașilor din Italia – ultimul cuvânt în orice dispută între un roman și un got.⁵ Ca în statele coloniale moderne, cum ar fi India britanică, magistrații băștinași din Italia aflată sub ostrogoți nu aveau voie să judece un membru al rasei conducătoare.

Deloc surprinzător și cu precedente la romani, coloniștii germanici și-au folosit rapid puterea pentru a obține și mai multe averi. Ni se spune, de pildă, că Theodahad, nepotul lui Theoderic, regele ostrogot al Italiei, era un om care „a pus stăpânire pe majoritatea pământurilor din Toscana, dorind ca, prin metode violente, să smulgă restul de la proprietari“, și că, pentru el, „a avea un vecin părea un fel de nenorocire“. Theodahad, ca rudă apropiată a regelui, era excepțional de bine plasat pentru a comite abuzuri de putere și a aduna proprietăți funciare masive; dar la nivel local au existat probabil mulți alți goți care și-au burdușit în liniște buzunarele prin monopolul asupra puterii militare și imunitatea politică pe care le-o asigura acest lucru. Aflăm, de exemplu, despre doi nefericiți mici proprietari de pământ italieni, deposeați și înrobiți de un got puternic, Tanca. Teoretic, această poveste are un final fericit; unui oficial i s-a ordonat să cerceteze activitățile lui Tanca: „trebuie examinat întregul adevăr al incidentului dintre părți și trebuie să faci dreptate conform legii și caracterului tău.“ Totuși, omul care primea aceste instrucțiuni generoase era un alt got, Cunigast, care, se întâmplă să știm, a ajuns cunoscut pentru abuzurile de putere. Aristocratul roman Boethius a scris despre el: „De câte ori m-am

opus lui Conigastus, când se repezea pe averea vreunui om slab.”⁶ Istoria nu a reținut soarta celor doi mici proprietari de pământ italieni, dar, în mâinile lui Tanca și Cunigast, cărțile au fost clar împotriva lor.

Colaborarea cu noii stăpâni

Guvernarea germanilor, odată ce s-a instaurat pacea, nu a fost un dezastru total pentru întreaga populație băștinașă. În primul rând, așa cum am văzut la începutul acestui capitol, înființarea noilor regate a reinstaurat cu siguranță un anumit grad de stabilitate în Occident, permițând vieții normale să-și reia cursul, deși sub noi stăpâni. Ostrogoții din Italia și-au prezentat foarte explicit regimul în această lumină: „În vreme ce armata goților poartă războaie, romanii să trăiască în pace.”⁷ Totuși, trebuie amintit că aceasta a fost „pace” în contextul imperiului care murea sau chiar murise și comparativ cu condițiile îngrozitoare din cea mai mare perioadă a secolului al V-lea. În secolul al IV-lea, înainte să înceapă invaziile în Vest, nu s-a pus niciodată problema să fie nevoie de un mare număr de soldați gata de luptă departe de frontiere, în zone ca Italia, și cu atât mai puțin să li se permită să conducă peninsula. Dacă așezarea armatelor germanice a reprezentat o cale satisfăcătoare de a reinstaura stabilitatea, a fost practic o *faute de mieux*.

Din fericire, invadatorii au pătruns în imperiu în grupuri suficient de mici pentru ca bogăția să poată fi împărțită cu localnicii. În plus, pentru ca regimurile lor să funcționeze liniștit, noii guvernanți aveau nevoie și doreau administratori și susținători romani aristocratici. Autorul unei predici ținute în orașul Riez din sudul Galiei, la puțină vreme după ce acesta s-a predat vizigoților în jurul anului 477, prezenta lucrurile eroic, dar nu în totalitate fals, când spunea despre cuceritori: „ia te uită, întreaga lume tremură în fața strigătelor acestei rase foarte puternice și totuși, cel considerat barbar vine la tine cu un spirit roman...”⁸ Popoarele germanice au intrat în imperiu fără nicio ideologie pe care să fi dorit s-o impună și au considerat că este mai avantajos și profitabil să colaboreze strâns în cadrul structurilor bine consolidate și sofisticate ale vieții romane. Romanii, ca grup, au pierdut fără îndoială atât bogăția, cât și puterea, pentru a satisface nevoile unei noi și dominante aristocrații germanice. Dar nu au pierdut totul și mulți romani au putut prospera individual sub noua zodie.

În multe regiuni, în ciuda unor exproprieri și pierderi, familiile aristocrate romane au rămas bogate și influente sub stăpânirea germanică. În sudul și în centrul Italiei, de pildă, impresia copleșitoare este de continuitate aristocratică, cel puțin în secolul al VI-lea; în Galia, se știe despre multe familii importante că și-au păstrat măcar o parte din avere și statut, mai ales în sud. Chiar și în zonele unde au avut loc exproprieri violente, cum ar fi Africa vandală

și Britania anglo-saxonă, este fie neadevărat, cu posibilitate de a demonstra acest lucru, fie improbabil ca toți moșierii băștinași să fi fost deposezați. Despre un anume Victorianus de Hadrumentum, care cu siguranță nu avea origine vandală, ni se spune că era „la fel de bogat ca orice om din Africa” în 484 și a ajuns în serviciul vandalilor până la funcția de „proconsul al Cartaginei”. La sfârșitul secolului al VII-lea, regele Ine al Wessexului a propus legi pentru propriul său popor saxon și pentru britanii aflați sub stăpânirea lui. Aceste legi cuprindeau o referire la britanii (amintiți cu numele lor englez „velși”) cu proprietăți funciare substanțiale și cu un statut legal considerabil: „Un velș, dacă are cinci hides*, este un om cu un preț al sângelui” de șase sute [de șilingi].” Nici măcar în Britania, nou-veniții nu au depozat pe toată lumea.⁹

Arendașii și mai ales vasalii au reușit poate să-și păstreze pământul mai bine decât aristocrația pentru că numărul celor implicați în invazii și migrații era substanțial, dar nu copleșitor. Un mare grup de germani ajungea probabil până la câteva zeci de mii, în timp ce regiuni ca Italia sau Africa romană aveau populații de mai multe milioane de locuitori. În cazul vandalilor, ni se spune că liderul lor Geiseric a pus să fie numărați în momentul când au trecut în Africa în 429 și că erau 80 000, inclusiv copii, bătrâni și sclavi. Această cifră reprezintă aproape sigur o exagerare considerabilă, întrucât se spune că Geiseric a ordonat recensământul pe scopul precis de a face din „reputația poporului său o sursă de teroare”.¹⁰

În cazul anglo-saxonilor și al altor popoare care se învecinau cu teritoriul roman pe uscat sau pe mare, numărul imigranților a fost probabil substanțial mai mare, deoarece aici cuceririle inițiale puteau fi urmate imediat de migrații. Totuși, poate cu excepția regiunilor aflate chiar la frontieră, este improbabil ca numărul celor implicați să fi fost atât de mare, încât să fie deposezați mulți țărani. Numeroși arendași din noile regate au continuat probabil să-și păstreze pământurile, cu excepția faptului că o mare parte din impozite și arende aveau să-i îmbogățească de acum pe stăpânii germanici. În sudul regatului african al vandalilor au fost descoperite în anii 1920 patruzeci și cinci de tăblițe scrise de la sfârșitul secolului al V-lea. Acestea dezvăluiau existența în zonă a unor arendași romani cu contracte deținute de drept pe baza legilor romane vechi de secole; cu excepția faptului că aceste contracte erau datate acum după anul suirii pe tron a unui rege vandal, nimic vizibil nu s-a schimbat pentru fermierii locali.¹¹

* hide (engl.) – unitate de măsură pentru suprafețe de teren cu valori variind de la 60 la 120 de acri sau mai mult (n. t.).

** wergild (engl.) – în țările germanice, o sumă de bani plătită drept compensație familiei unei persoane ucise, calculată în funcție de rang (n. t.).

Majoritatea noilor guvernanti și-au condus regatele într-un stil care imita fidel stilul imperiului și care necesita administratori romani ca să-l facă să funcționeze. Cu excepția Britaniei și a unor părți din Balcani, majoritatea structurilor de bază ale societății, pentru menținerea cărora era nevoie de romani experimentați (Biserica creștină, orașele, administrația laică, dreptul roman etc.), au continuat să existe sub dominația germanică, cel puțin în primii ani. Într-adevăr, în unele zone ale vechiului imperiu, noii stăpâni și-au exprimat explicit mândria de a păstra obiceiurile romane – așa cum spunea propaganda ostrogoților de la începutul secolului al VI-lea din Italia: „Gloria goților constă în protejarea vieții civile.”¹² Sub ostrogoți, întreaga structură administrativă și legală a statului roman – care era desigur atât eficientă, cât și profitabilă – s-a menținut, iar funcțiile civile tradiționale au rămas în mâna romanilor aristocrați. Primii regi germanici din Italia și din alte părți și-au bătut chiar monedele de aur în numele împăratului care domnea în Răsărit, de parcă Imperiul Roman exista încă (Fig. 4.1).

4.1. Imperiul continuă să existe în Apus, chiar dacă numai cu numele. Monedă de aur bătută de regele ostrogot al Italiei, Theoderic. Ea poartă bustul și numele împăratului din Răsărit Anastasius și e identică cu cele bătute de Anastasius însuși. Singurul indiciu că este o monedă produsă într-un regat germanic independent e micul însemn al monetăriei din Ravenna pe versoul monedei (lângă crucea pe care o ține îngerul).

Când s-au purtat violent cu supușii lor, așa cum s-au purtat uneori, regii germanici au preferat să facă acest lucru în stil roman și din motive specifice romanilor. Regele vandal Huneric (477-484) – un creștin arian, ca și restul poporului său – a fost, conform unui punct de vedere, fie un eretic și un persecutor sălbatic al majorității creștine băștinașe din Africa, fie un conducător iubitor și ortodox care dorea să-și scoată supușii din erorile doctrinare groaznice în care se bălăceau. A început atacuri la adresa creștinismului ne-arian într-un stil pur roman, dând edicte în latină, care explicau clar dreptul lui de a domni, greșelile ereticilor „homo-ousieni” (cum îi numea pe creștinii ne-arieni) și justetea divină a propriei sale poziții: „În această privință, Milostivirea noastră a urmat voința judecății divine...”

O asemenea domnie „romană” avea nevoie de slujbași romani, atât la nivelul funcționarilor umili, cât și la cel al administratorilor aristocrați. Despre funcționarii obscuri trebuie să recunoaștem că știm foarte puțin, deși o poveste, tot din Africa vandalilor lui Huneric, aruncă o oarecare lumină asupra lor. Aparent, regele era deosebit de interesat de anularea oricărei posibilități de convertire a vandalilor la catolicism; în acest scop, el a dat ordin ca nimeni purtând haine de vandal să nu aibă voie să intre într-o biserică ne-ariană și a trimis oameni înarmați să aplice regula cu violență. Acestui ordin i s-a opus vehement episcopul din Cartagina, Eugenius, „deoarece un mare număr dintre credincioșii noștri veneau la biserică îmbrăcați în hainele lor [vandale], întrucât lucrau în casa regală”.¹³

Era important pentru regii germanici să colaboreze strâns cu slujbașii și sfetnicii romani, pentru a-și asigura funcționarea liniștită și profitabilă a administrației, ca și sprijinul politic local. Toate noile regate din care s-au păstrat mărturii oferă exemple ale unor acorduri reciproc avantajoase între regii germanici și membrii aristocrației locale: regele acorda aristocrațiilor autohtone acces la putere, siguranța păstrării pământurilor și statutului, precum și privilegii și avere; aristocrații, în schimb, le ofereau servicii și sprijin atât la curte, cât și local. Chiar din Britania anglo-saxonă avem dovezi ale acestui tip de acord. Legile lui Ine ne vorbesc despre „velșii călare” ai regelui, britani care au intrat în serviciul regelui saxon ca luptători călare și au dobândit astfel un statut legal privilegiat.¹⁴

Pe continent, exemplele de cooperare între aristocrații romani locali și regii germanici sunt foarte numeroase. Din păcate, prin natura surselor, avem foarte puține detalii cu privire la ceea ce aveau de câștigat exact din serviciul lor acești slujbași romani ai noilor stăpâni. Dar este foarte limpede că un roman precum Cassiodorus, unul dintre principalii angajați ai lui Theoderic și ai succesorilor săi ca regi ai Italiei, trebuie să fi fost bine recompensat de stăpânii lui. Dezintegrarea imperiului unitar și înlocuirea sa cu o mulțime de curți germanice disipate ofereau într-adevăr romanilor din provincii acces mai direct la influență și putere decât dețineau în secolul al IV-lea, când exista doar o curte imperială, adesea la mare distanță. Lui Paulinus din Pella, spre exemplu, un proprietar de pământ din sud-vestul Galiei, i s-a acordat funcția importantă de „Conte al mărinimiei personale” de către un împărat-marionetă creat de vizigoți în timpul șederii lor în Galia de Sud în 412-416. Aceasta a fost o ascensiune importantă în lume pentru un aristocrat din provincia Galia; deși, trist pentru Paulinus, ambițiile sale s-au năruit cu totul atunci când goții s-au retras din sudul Galiei, iar împăratul din Italia, Honorius, și-a reafirmat puterea. Totuși, stabilirea vizigoților în jurul orașelor Toulouse și Bordeaux în 419 i-a dat din nou speranțe lui Paulinus: doi dintre fiii săi s-au dus să trăiască împreună

cu goții la Bordeaux, cu nădejdea de a promova interesele familiei. Din nou trist, aceste speranțe de putere și influență s-au dovedit efemere: amândoi fiii au murit tineri, unul dintre ei după ce a câștigat „atât prietenia, cât și mânia regelui“. Alții au fost totuși mai norocoși – Paulinus ne spune că, pe vremea când scria el, în jurul anului 458, „îi vedem pe mulți prosperând datorită bunăvoinței goților“.¹⁵

Majoritatea aristocraților despre care se știe că au intrat în serviciul germanilor în secolul al V-lea și la începutul secolului al VI-lea au făcut acest lucru în stilul roman tradițional, în calitate de civili. La sfârșitul secolului al V-lea, Sidonius Apollinaris, reprezentantul cel mai de seamă al aristocrației erudite din Galia, i-a scris lui Syagrius, strănepotul unui consul roman cu același nume. Syagrius junior a intrat în serviciul burgunzilor, pe deplin conștient, fiind foarte solicitat ca translator și expert juridic. Rolul său de „nou Solon al burgunzilor“ i-a asigurat o influență considerabilă printre noii săi stăpâni: „ești iubit, frecventat și căutat; încanți și ești ales; ești consultat, iei decizii și ești ascultat.“ Totuși, au existat și romani care, chiar de la început, au intrat în serviciul noilor regi ca războinici. Italia s-a bucurat de pace în cea mai mare parte a secolului al V-lea și la începutul secolului al VI-lea; a fost de aceea și una dintre ultimele regiuni unde a persistat tradiția unei aristocrații demilitarizate, tipică sfârșitului perioadei romane. Dar chiar și aici au existat romani, ca un anume Cyprianus, care i-au servit loial și deplin pe noii lor stăpâni goți, atât în calitate de militari, cât și de civili.¹⁶

Când ne imaginăm un regim precum acela al ostrogoților din Italia de la începutul secolului al VI-lea, desigur că nu trebuie să ne imaginăm o divizare orizontală, inflexibilă a puterii și a resurselor, cu goții deasupra liniei și cu romanii dedesubt. Romanii precum Cyprianus și Cassiodorus erau foarte bogați și reprezentau puterea principală în materie de proprietate funciară, capabili fiind să domine mulți goți simpli. Pe de altă parte, nu trebuie să uităm niciodată nici faptul că atât puterea regală, cât și aproape întreaga forță militară se aflau în mâinile goților și că, în cazurile de dispută juridică între un got și un roman, întotdeauna prezida curtea un judecător got. În alte părți din Vest, avantajarea oficială a nou-veniților era uneori și mai flagrantă. În *legea salică* a francilor din jurul anului 500, romanilor li s-a oferit protecția unui *wergild* (preț al sângelui), la fel ca vecinilor lor franci. Un grup de romani, membri ai suitei regelui, aveau *wergild*-uri mai mari decât acelea ale francilor liberi obișnuiți. Însă, și acest lucru este foarte sugestiv, se considera că francii din suita regală valorau exact dublul sumei atribuite unui roman echivalent; în timp ce proprietarii de pământ romani „obișnuiți“ (neafilați în serviciul regal) erau prețuiți, în mod similar, la exact jumătate din prețul unui franc liber normal.

Dar dacă cineva ucide un franc liber... să fie răspunzător pentru... 200 de *solidi*.

Dar dacă este ucis... un proprietar roman de pământ, să fie făcut... răspunzător pentru... 100 de *solidi*.

În Wessexul condus de Ine, peste aproximativ 200 de ani, situația era similară: un britan aflat în serviciul regal avea un preț al sângelui mai mare decât un saxon obișnuit, dar mult mai mic decât un saxon de nivel echivalent. Avantajele averii și ale patronajului regal însemnau că, în toate noile regate, unii băștinași erau mult mai sus pe scara socială decât mulți coloniști germanici. Dar, în cazul unor nou-veniți și al unor localnici cu averi și poziții egale, existau structuri, atât oficiale, cât și neoficiale, care îi favorizau pe imigranți.¹⁷

Mustața lui Theoderic și identitatea germanică

Până la urmă, desigur, distincția între stăpânii germanici și supușii romani s-a estompat, pentru a dispărea în final cu totul. Schimbarea a fost însă fără îndoială foarte lentă. Este de asemenea extrem de dificil de dovedit, întrucât sursele noastre înregistrează rareori genul de detalii – cum ar fi limba vorbită de oameni – pe care trebuie să le cunoaștem pentru a urmări separarea culturală și asimilarea culturală finală. De exemplu, legat de Italia ostrogotă există cele mai multe documente, comparativ cu toate celelate regate germanice de la începuturi; dar numai din frânturi răzlețe de informații putem afla lucrul important și deloc surprinzător că goții au continuat să-și vorbească limba maternă pe când locuiau în Italia și că unii romani au preferat să învețe limba noilor stăpâni.¹⁸ Cassiodorus ne spune că slujbașul roman loial al regilor ostrogoți, Cyprianus (pe care l-am întâlnit mai înainte), a învățat limba goților și și-a educat cei doi fii în aceeași limbă. Se presupune că aceasta era limba preferată a elitei goților, care era avantajos să fie învățată. Procopius, în istoria sa privind cucerirea Italiei de către Iustinian în anii 530 și 540, spune două povești care prezintă ostrogoți obișnuiți comunicând între ei în limba lor la aproximativ patruzeci de ani după ce poporul lor a ajuns în Italia. O poveste, care are loc în timpul asediului Romei din 537-538, implică un soldat got vorbind cu camarazii săi „în limba lor maternă“. Cealaltă, care are loc în 536, descrie cum un soldat din armata lui Iustinian, Bessas, „got prin naștere“, vorbește cu doi soldați dușmani care apărau orașul Neapole (se presupune că ostrogoți) „în limba goților“. Aceasta, ca limbă vorbită, se utiliza încă în mod normal printre ostrogoții din Italia în anii 530. Goții din Italia mai aveau până să fie asimilați complet de majoritatea vorbitoare de latină.¹⁹

Există și o foarte interesantă dovadă care arată că regele Theoderic însuși și unul dintre succesorii săi au continuat să se simtă diferiți de supușii lor romani, aproape sigur pentru că încă se simțeau „goți”. Unica reprezentare sigură a lui Theoderic pe care o avem este un medalion de aur, cunoscut ca „medalionul Senigallia” (Fig. 4.2). El este arătat aici într-un stil foarte roman: identificat de o inscripție latină și titluri romane; purtând o platoșă și mantie (precum portretele împăraților est-romani de pe monedele contemporane); și purtând un glob cu o Victorie deasupra. Dar este arătat și cu un păr lung ce-i acoperea urechile și, cel mai semnificativ, cu mustață. Nu există nicio reprezentare pe care s-o știu, din niciun secol, care să arate un roman sau un grec cu mustață (dacă nu e însoțită și de barbă); și nu există nici măcar un cuvânt în latină pentru „mustață”. Contemporanii, fie romani, fie goți, aveau să interpreteze mustața lui Theoderic ca un semn al neromanității, deci al goticității sale, având cu siguranță dreptate. În 534-536, și unul dintre succesorii săi, Theodahad, este reprezentat pe monede purtând o mustață proeminentă (Fig. 4.3). Theodahad, după părerea lui Procopius, era un om deloc războinic, cu vaste cunoștințe de literatură latină și filosofie platoniciană; în aceste privințe, el s-a apropiat clar de „romanitate”. Dar până și învățatul Theodahad și-a păstrat mustața de got.²⁰

4.2 Medalion de aur cu bustul și numele lui Theoderic. Inscripția de pe verso, „Regele Theoderic victorios asupra popoarelor străine” (*victor gentium*), este o afirmație implicită că ostrogotii erau mai puțin străini și deci mai romani decât alte triburi germanice.

4.3 Un rege-filosof cu o mustață de got. Monedă de cupru a regelui ostrogot Theodahad (534-536). Desenul de pe verso urmează îndeaproape modelul monedelor din secolul I d.H., până la a susține că a fost bătută „prin decret al Senatului” (*Senatus consultum*, acel „S” și „C” care apar de fiecare parte a Victoriei).

Pătrunderea prin perdeaua de fum a culturii latine este deosebit de dificilă pentru Italia condusă de ostrogotii, unde slujbașul lui Theoderic, Cassiodorus, a creat, pentru stăpânii săi, o imagine studiată a romanității gotice. Goții sunt prezentați în majoritatea textelor ca partizani ai culturii romane și ca forță pentru răspândirea ei în rândurile altor popoare, mai puțin civilizate. De exemplu, Theoderic, într-o scrisoare compusă de Cassiodorus, spera ca un cântăreț la liră trimis la Clovis, regele francilor, „să înfăptuiască ceva asemănător cu ce a făcut Orfeu, când cântecul său dulce a înmuiat inimile aspre ale barbarilor”. Sentimente ca acestea implicau desigur ideea că goții înșiși nu erau barbari. Propaganda ostrogotilor a extins chiar acest tratament condescendent aplicat altor popoare germanice la propriii lor „verișori”, vizigoții din Galia și Spania. În jurul anului 510, imediat după ce a preluat de la vizigoți controlul asupra unei mari părți din sudul Galiei, Theoderic le-a scris noilor săi supuși din Galia, calificându-și propria domnie ca fiind „romană” și reglementată de legi, punând-o explicit în contrast cu domnia „barbară”, nereglementată de nimic a vizigoților: „Voi, care ați revenit la el după mulți ani, trebuie să vă supuneți cu bucurie obiceiului roman... Și de aceea, ca oameni readuși la vechea libertate prin grația divină, înveșmântați-vă în morala togii, renunțați la barbarism, la sălbăciea spiritului, căci nu e bine pentru voi, în vremurile mele bune, să trăiți după reguli străine.” Doar foarte rar, ca și cu mustața lui Theoderic, transpare cu adevărat o realitate diferită – una ce dezvăluie supraviețuirea unei identități gotice, pe care, desigur, romanii nu ar ezita s-o numească „barbară”.²¹

Într-o mai mică măsură, aceeași problemă a pătrunderii unei aparențe publice foarte romane este prezentă și în alte regate. Regele vizigot Euric (466-484), de pildă, a făcut câteva lucruri foarte romane: a protejat un poet latin, Lampridius, iar regimul său a contribuit la refacerea unui mare pod roman de la Mérida din Spania, înregistrând această realizare într-o inscripție versificată în latină. Doar întâmplător, în *Viața* sfântului episcop italian Epiphanius (care a fost trimis cu o solie la Euric), ni se prezintă o scurtă descriere a vieții de la curtea vizigotă de la Toulouse, care sugerează o realitate diferită. În această poveste, Euric, în prezența solilor din Italia, vorbește în limba goților cu curtenii săi, „bolborosind în limba sa maternă cuvinte de neînțeles”. Până la urmă, el îi răspunde lui Epiphanius, care încerca să priceapă dispoziția regelui după expresiile de pe fața sa, prin intermediul unui translator. Povestea nu dovedește că Euric nu vorbea latina – căuta probabil să-l deruteze și să-l irite intenționat pe Epiphanius – dar demonstrează că limba goților era încă o limbă vie la curtea sa, la peste cincizeci de ani după ce vizigoții ajunseseră în Aquitania.²²

Este clar că diferențe importante și ușor de identificat între germanii nou-veniți și supușii lor romani au persistat mulți ani după colonizările inițiale. Până la începutul secolului al VI-lea, vizigoții conduseseră unele părți din Galia timp de peste optzeci de ani. Din câte se știe, după o cucerire inițială a resurselor, ei nu au fost stăpâni deosebit de opresivi; desigur, nu au încercat să încurajeze răspândirea propriilor lor credințe creștine în maniera brutală pe care vandalii au folosit-o uneori în Africa. Există de asemenea dovezi ale unui grad de integrare între goți și băștinași. Se atestă cazuri individuale de aristocrați romani aflați în serviciul vizigoților, cum ar fi Leon din Narbonne, care a ajuns un sfetnic apropiat al lui Euric II (466-484), iar unii goți au adoptat stiluri foarte romane – în jurul anului 480, Ruricius din Limoges, un moșier din Aquitania, a adresat o scrisoare unui alt proprietar de pământ, cu toată curtoazia rafinată și artificiile stilistice obișnuite în corespondența din această perioadă între romanii foarte cultivați. Destinatarul acestei scrisori amicale, totuși, era un bărbat numit „Freda”, aproape sigur got prin naștere. Ceva mai târziu, în 507, un nobil roman, Apollinaris – deși a fost fiul unui om care a respins vehement preluarea orașului Clermont de către vizigoți în 475 – a condus o mare forță romană din Auvergne care a luptat de partea vizigoților împotriva francilor. La prima vedere, vizigoții, în jurul anului 500, par complet asimilați și integrați.²³

Totuși, chiar la începutul secolului al VI-lea, probabil în fața unei amenințări crescândă din partea francilor, regele vizigoților a făcut două lucruri interesante. În primul rând, a publicat un compendiu solemn de legislație romană (cunoscut ca *Breviarium*-ul lui Alaric), pentru a fi folosit la judecarea romanilor care trăiau sub dominația vizigoților. Acesta, ni se spune în preambul,

a apărut după ample consultări, cu toate abaterile de exprimare de la textele originale ale imperiului aprobate de un grup de episcopi și de „oameni aleși dintre locuitorii din provincii”. În al doilea rând, el a permis, chiar aproape a încurajat, organizarea unui mare conciliu al bisericilor creștine sub conducerea sa în Galia, la Agde, în 506. Aceasta a însemnat chiar rechemarea din exil a principalului episcop catolic – și președinte al conciliului – Caesarius din Arles. Episcopii întruniți acolo s-au rugat, așa cum se cuvenea, pentru stăpânul lor regal, în ciuda credințelor ariene ale acestuia:

Sfântul sinod s-a reunit în orașul Agde, în numele Domnului și cu îngăduința stăpânului nostru, cel mai glorios, magnific și pios rege. Îngenunchind pe pământ, ne-am rugat Domnului pentru domnia sa, pentru o viață cât mai lungă și pentru poporul său, ca Dumnezeu să-l ajute să-și mărească regatul, să-l guverneze cu dreptate și să-l apere cu curaj, căci ne-a dat dreptul să ne întâlnim aici.

Un conciliu și mai mare a fost programat pentru anul următor (507), urmând a se ține în capitala regatului, la Toulouse, cu participarea episcopilor ne-arieni din Spania și din Galia. *Breviarium* și Conciliul de la Agde prezintă stăpânirea vizigoților în Galia în varianta sa cea mai blândă; dar mai arată că, până la înfrângerea sa finală din 507, a rămas o domnie străină asupra supușilor romani despre care se putea spune rapid că sunt diferiți de vizigoți prin aderarea lor la dreptul roman și la creștinismul catolic.²⁴ Într-adevăr, doar în 587, la peste 200 de ani după prima lor intrare în imperiu din 376, vizigoții și-au abandonat arianismul și s-au convertit la creștinismul catolic.

În noile regate, în ciuda diferențelor, cei de origine romană și cei de origine germanică au conviețuit în general pașnic. Romanii nu prea aveau de ales, iar popoarele germanice nu aveau nevoie și nici nu doreau în mod deosebit să se facă detestabili. Totuși, perioadele de agitație puteau alimenta tensiunile etnice, la fel ca și astăzi, cu consecințe dezastruoase. În 552, goții din Italia au suferit două eșecuri importante în succesiune rapidă în fața armatei invadatoare a lui Iustinian: o înfrângere într-o bătălie deschisă și pierderea Romei. Iritați de aceste evenimente și de bunăvoința evidentă arătată armatei lui Iustinian de către aristocrația romană din Italia, goții învinși i-au distrus „fără milă” pe acei romani pe care i-au întâlnit în timpul retragerii și mai ales au ucis toți patricienii pe care i-au găsit în orașele din Campania și au măcelărit cu sânge rece 300 de copii ai aristocrației romane, pe care îi aveau ca ostatici. Neîncrederea părinților i-a făcut pe acești copii prizonieri; iritarea i-a ucis.²⁵ Când s-a aflat sub tensiune, coexistența aparent pașnică a goților și romanilor din Italia s-a transformat în vărsare de sânge.

*Romanii cu mustată și barbarii mânuitori ai condeiului:
formarea popoarelor separate*

Nu există niciun motiv să credem, așa cum se credea odată, că identitatea și comportamentul etnic se transmit genetic, fiind din acest motiv invariabile. Dar experiența sugerează că o bună parte dintr-o identitate individuală se dobândește în copilărie și în prima tinerețe, de la părinți, de la restul familiei și prieteni și că această identitate, odată dobândită, nu se uită ușor. Astfel, indivizii nu sunt niciodată complet liberi să aleagă ce vor să fie; vechile identități, chiar și cele nepotrivite, mor greu. În plus, pentru ca o schimbare de identitate să reușească, este nevoie nu doar de adaptarea mentală și culturală din partea persoanei care face schimbarea, ci și de acceptarea acelei persoane de grupul căruia vrea să i se alăture. Așa cum știm din experiența modernă, acceptarea nu are loc nicidecum întotdeauna liber și adesea trebuie „câștigată” în timp – de pildă, ca englez, nu sunt sigur, chiar dacă mi-am trăit viața în Scoția, că pot fi acceptat ca scoțian. Indivizii și grupurile își pot schimba cu succes identitățile, chiar în mod dramatic; dar pentru asta, trebuie trecute niște bariere, atât în mintea lor, cât și în aceea a grupului căruia vor să i se alăture. Aceasta ia timp, adesea mai multe generații.²⁶

Experiența modernă mai sugerează, deloc surprinzător, că unele schimbări de identitate sunt mult mai ușor de făcut decât altele. Este, de exemplu, simplu pentru mine să fiu „britanic” și, cu toate că sunt acum prea bătrân ca să mă schimb, odată ar fi fost mai simplu să devin „american”. Au curs recent valuri de cerneală în lumea cercetării științifice pentru a arăta cât de flexibile și de schimbătoare au fost diversele identități tribale germanice în Occidentul postroman, sugerând că indivizii și grupurile și-au putut schimba destul de ușor și de rapid apartenența de la un trib germanic la altul. Totuși, schimbările precum cele din cadrul marii familii „germanice” de popoare – de la identitatea de alaman la cea de franc sau de la cea de sueb la cea de vizigot – au fost probabil tranzițiile cel mai ușor de făcut, deși mă îndoiesc că și asemenea transformări comparativ simple puteau avea loc repede.

Epitaful în versuri al lui Droctulft, un sueb care a fost în serviciul militar bizantin în Italia la sfârșitul secolului al VI-lea, este foarte interesant în acest sens. Ne spune că Droctulft s-a născut sueb, dar a crescut printre lombarzi, înainte de a-și abandona poporul adoptiv pentru a lupta împotriva acestuia alături de bizantini. Ni se spune de asemenea în mod limpede că purta o barbă lungă, ce putea fi foarte bine un semn al identității sale lombarde adoptate („longobarzii” sau lombarzii erau cunoscuți tocmai pentru această trăsătură). Totuși, înainte de a muri, conform epitafului, „el a considerat că Ravenna

[bizantină] este patria lui”. Epitaful lui Droctulft arată că a fost într-adevăr posibil să-și schimbe identitatea, în cazul lui de mai multe ori (de la sueb la lombard și de la lombard la roman bizantin) – dar mai arată că trecutul unui individ și fostele sale identități, până la îndepărtata naștere și la părinți, nu erau neapărat uitate; în cazul lui Droctulft, l-au însoțit și în mormânt.²⁷

Bariera între „romanii” din imperiu și „barbarii” din afara sa a fost imensă în secolul al IV-lea și înainte și nu trebuie, din acest motiv, să ne așteptăm ca distincția între germanii nou-veniți și supușii lor romani să dispară în grabă – deși ne așteptăm ca în timp diferențele să se atenueze și până la urmă să se șteargă. În Galia francă, așa cum am văzut în *Legea salică*, distincția între romani și franci era încă semnificativă în jurul anului 500 d.H., cu romanii care dețineau prețuri ale sângelui diferite (și inferioare) față de vecinii lor franci. Totuși, această distincție pare a se fi estompat până în vremea lui Grigore din Tours, care, la sfârșitul secolului al VI-lea, a scris o lungă istorie a propriilor timpuri și un mare număr de povești despre miracole, pline de detalii vii, indirecte, care menționează foarte rar dacă cineva era roman sau franc. Oamenii din Galia francă, indiferent de obârșia lor, adoptau aparent încet o identitate comună; într-adevăr, până la sfârșitul secolului al VII-lea, nu mai rămăseseră „romani” în nordul Galiei, doar oameni care se considerau „franci”.²⁸

Din păcate, sursele noastre ne oferă de puține ori altceva decât vagi aluzii la modul cum a avut loc asimilarea. În parte, probabil că s-a întâmplat datorită dorinței supușilor romani de a dobândi un statut social mai bun, adoptând ceva din cultura și până la urmă din identitatea noilor lor stăpâni. Mai înainte în acest capitol, i-am văzut pe romanii catolici din Cartagina care lucrau la curtea vandalilor și purtau haine vandale (deși se poate, desigur, ca ei să fi făcut acest lucru având mari rețineri și la ordinele stăpânilor). Un caz extrem și evident voluntar de migrare culturală în clasa conducătoare germanică este cel al lui Cyprianus și al fiilor lui din Italia ostrogotă. El însuși a fost suficient de ambițios pentru a învăța limba goților și pentru a-și educa fiii în același sens. Această realizare a fost apreciată de stăpânii săi goți ca un semn sigur al viitorului devotament al tinerilor: „Băieții sunt de origine romană, totuși vorbesc limba noastră, arătându-și limpede viitoarea loialitate față de noi, a căror vorbire se vede acum că au adoptat-o.” Din nefericire, nu cunoaștem numele acestor băieți care au fost atât de atent pregătiți pentru a avea succes sub stăpânirea ostrogotă. Este foarte posibil, chiar probabil, ca tatăl lor dornic să urce pe scara socială să le fi dat nume gotice.²⁹

Totuși, romanii care au dorit să adopte cultura germanică au avut probleme – în special o certitudine străveche, adânc înrădăcinată, că modul lor de viață era net superior celui barbar. În Italia ostrogotă, învățatul Ennodius l-a

ironizat pe Iovinianus, un roman care purta atât o mantie romană, cât și o „barbă gotică“ (foarte posibil o mustață în stilul lui Theoderic și Theodahad). Hainele romane ale lui Iovinianus și părul gotic de pe față constituie pentru noi un exemplu fascinant a două grupuri etnice care începeau să fuzioneze; însă, pentru Ennodius, Iovinianus „obținea rezultate discordante dintr-o alianță ostilă“, iar barba îi dădea un „aspect barbar“. Disprețul lui Ennodius ilustrează barierele care apărau încă modul de viață roman. Tot la fel, când Sidonius Apollinaris i-a scris lui Syagrius, nobilul roman care a intrat în serviciul burgunzilor și le-a învățat limba în acest scop, a râs de el și l-a muștrat, blând, dar ferm, pentru acest lucru. I-a amintit lui Syagrius de distincții săi strămoși romani și de pregătirea sa în literatură latină și în retorică și i-a spus ce crede el și ce cred și alții despre noile sale talente: „Nu poți bănuî cât râdem, eu și alții, când auzim că, în prezența ta, barbarul e speriat să nu comită barbarisme în propria limbă.“ Limbile germanice, cu lipsa lor de istorie sau literatură scrisă, nu erau pentru domni.³⁰

Încrederea în superioritatea culturii romane a fost, într-o oarecare măsură, împărtășită de înseși popoarele germanice. Faptul că-și prezentau stăpânirea sub o mască romană era destinat în parte supușilor romani locali, dar cu siguranță că le făcea plăcere și stăpânilor înșiși. În Italia ostrogotă, așa cum am văzut, Theoderic și urmașii lui au fost fericiți să se prezinte ca partizani ai culturii romane și să considere acest lucru o diferență vitală între ei înșiși și adevărații barbari, cei din afara granițelor. Într-adevăr, chiar și atunci când întrezărim „goticitatea“ de bază (cum a fost cu mustața lui Theoderic sau cu dorința lui Cyprianus de a-și învăța copiii limba goților), ea este prezentată întotdeauna într-un stil foarte „roman“. Aprecierea faptului că Cyprianus și-a crescut copiii pentru a vorbi limba goților a fost ilustrată în latina elegantă a lui Cassiodorus, iar părul și mustața lui Theoderic au fost încetite cu grijă pentru prezentarea pe un obiect altfel în totalitate „roman“ (Fig. 4.2 de la p. 68). A fost inevitabil ca stilul roman, rafinat și desăvârșit prin sute de ani de superioritate care nu a necesitat niciun efort, să nu-i încânte pe noii stăpâni germanici ai Vestului și să nu apară chiar și în contexte nebănuite. În regatul franc din anii 570, Chilperic a construit circuri pentru cursele de care la Soissons și la Paris, imitând clar practica romană. La această dată târzie și în această climă nordică, el își satisfăcea aproape cu siguranță propria vanitate mai degrabă decât speranțele supușilor.³¹

Dacă privim cele două mari regate germanice care au supraviețuit până la sfârșitul secolului al VI-lea, cel al vizigoților și cel al francilor, ceea ce pare să se fi întâmplat este faptul că populația romană băștinașă a adoptat până la urmă identitatea noilor stăpâni și a devenit o populație de „vizigoți“ sau de

„franci“ (de unde derivă „francez“); dar, în același timp, acești stăpâni au adoptat cultura supușilor lor – în special renunțând la limba lor maternă și la religie în favoarea celor ale supușilor. Explicația, cred eu, este aceea că ambele grupuri au „urcat“: romanii în identitatea politică a stăpânilor lor germanici, iar popoarele germanice în cadrul cultural mai rafinat al supușilor lor romani.³²

Romanii au avut într-adevăr abilitatea de a-i încuraja pe barbari să adopte stilul lor. În jurul anului 477, același Sidonius Apollinaris care a râs de Syagrius pentru faptul că înțelegea excelent limba burgunzilor i-a scris unui conte franc din Trier, Arbogastes. Arbogastes îi scrisese o scrisoare stilizată în latină lui Sidonius, cerându-i să compună o lucrare teologică. Sidonius a refuzat politicos și umil solicitarea, însă l-a complimentat exagerat pe Arbogastes pentru latina sa excelentă:

Sușii că doar te joci de-a rafinamentul, când ai sorbit adânc din izvorul elocinței romane; și, cu toate că bei acum din apa Mosellei, cuvintele tale sunt cele ale Tibrului. Ești tovarășul barbarilor, dar nu cunoști barbarisme. În vorbe și fapte, ești egalul conducătorilor noștri de odinioară, care mânuiau penelul la fel de des ca și sabia.³³

Arbogastes guverna un oraș din Rheinland, unde supraviețuirea culturii romane era grav amenințată. Sidonius scria nu doar ca să-i aducă un elogiu, ci și ca să-i încurajeze înclinațiile literare. În mod similar, în anii 480, episcopul de Reims, Remigius, i-a scris lui Clovis, noul rege franc al regiunii în care i se afla reședința. Desigur că și Remigius scria în latină, limba culturii înalte și a istoriei, și l-a felicitat pe Clovis pentru preluarea „puterii în Belgica Secunda“. Acest lucru nu era foarte adevărat: provincia romană Belgica Secunda încetase de mult să existe.³⁴ Dar Remigius nu doar îl flata pe Clovis; prezentându-l într-o lumină romană, îl și determina cu blândețe să-și privească guvernarea dintr-un anumit unghi – mai departe, în aceeași scrisoare, îl încuraja pe rege (un pagân, la ora aceea) să urmeze sfaturile episcopilor săi. Tactica a funcționat; ulterior în timpul domniei sale, Clovis a fost botezat în credința catolică de Remigius însuși.

Ceea ce s-a întâmplat cu cultura germanică în Occidentul postroman este semnificativ și radical diferit de ceea ce s-a întâmplat cu cultura arabilor, după ce aceștia au invadat cu succes Orientul Apropiat și Africa de Nord în secolul al VII-lea, iar diferența merită analizată. În multe privințe, cucerirea arabă și cea germanică seamănă – ambele au fost realizarea unor triburi sălbatice și

ambele au însemnat preluarea teritoriului unor imperii străvechi și rafinate. La început, și stăpânirea arabă a semănat cu aceea a statelor germanice postromane din Apus – cu o mică elită militară care domina o mare populație ce continua să trăiască la fel ca înainte.

Totuși, impactul cultural pe termen lung al invaziilor arabe a fost mult mai radical decât cel al cuceritorilor germanici din Vest. La fel ca în Galia, unde populația băștinașă cucerită a preluat până la urmă identitatea „francilor”, în Orientul Apropiat și în Africa de Nord aproape cu toții au devenit în final „arabi”. Dar, în felul acesta, au adoptat și religia, și limba cuceritorilor, islamismul și araba. Este ca și cum populația din Galia, strămoșii francezilor, ar fi adoptat păgânismul și limba germanică a francilor. O cauză a acestei diferențe trebuie să fie faptul că arabii cuceritori, deși puțini ca număr, au pătruns în imperiu sub stindardul unei noi religii ale cărei texte sacre erau în arabă. Această religie s-a dovedit apoi dreaptă și puternică, asigurând arabilor victorii uluitoare atât asupra perșilor, cât și asupra romanilor din Răsărit. În aceste condiții, arabii nu aveau să se convertească la creștinism, nici să-și abandoneze limba, deși au fost foarte fericiți să adopte alte caracteristici rafinate ale vieții romane din Răsărit, de exemplu locuințele cu mozaic și marmură ale supușilor lor. Islamul și araba au rămas baza identității cuceritorilor, astfel încât acei membri ai populației băștinașe cucerite care au dorit să devină „arabi” au fost nevoiți să-și schimbe religia și limba.

Spre deosebire de arabi, germanii invadatori au pătruns în imperiu cu o identitate culturală foarte flexibilă. Era posibil ca un franc să fie în mare măsură franc, deși vorbea o limbă ce avea la bază latina și venera un sfânt galo-roman precum Sfântul Martin din Tours. Din punct de vedere cultural, invadatorii germanici s-au adaptat foarte ușor în timp. Dar mai merită amintit faptul că, la capitolul identitate politică, galo-romanii au fost cei obligați până la urmă să se adapteze pentru a deveni „franci”. Fuziunea popoarelor care a rezultat în urma colonizării germanilor a durat multe secole și a fost un fel de compromis – nu a fost doar o chestiune simplă a dispariției rapide și fără urmă a popoarelor germanice în subsolul roman.

continuă imediat. Acomodarea invadatorilor și a invadaților în secolele al V-lea și al VI-lea în Apus a fost mult mai dificilă și mai interesantă de atât. Nou-venitul nu fusese invitat și a adus cu el o mare familie; nu cunoștea pâinea cu unt, dar s-a îndreptat direct către masa cu cozonac. Invadatorii și invadații s-au stabilit până la urmă împreună și s-au adaptat fiecare la stilul de viață al celuilalt – dar procesul de adaptare reciprocă a fost dureros pentru băștinași, a durat foarte mult timp și, așa cum vom vedea mai departe, a lăsat casa parohială într-o stare jalnică.

Unele scrieri din literatura recentă despre colonizarea germanilor seamănă cu povestea unui ceai luat la casa parohială romană. Un timid nou-venit în sat, care este un potențial client pentru echipa de crichet, este invitat înăuntru. Apare un scurt moment de stângăcie, până când musafirul găsește un scaun liber și își toarnă o ceașcă de ceai proaspăt; dar conversația și viața satului

PARTEA A DOUA

SFÂRȘITUL UNEI CIVILIZAȚII

V

DISPARIȚIA CONFORTULUI

LA ORA ACTUALĂ, este extrem de demodat să afirmi că a avut loc o „criză” sau un „declin” la sfârșitul Imperiului Roman, și cu atât mai puțin că s-a prăbușit o „civilizație” și că a urmat un „ev întunecat”. Noua modă este de a spune că lumea romană, atât în Răsărit cât și în Apus, s-a „transformat”, încet și în esență nedureros, într-o lume medievală. Totuși, există o problemă de nerezolvat cu acest nou punct de vedere: nu se potrivește cu mulțimea dovezilor arheologice care există acum și care indică un declin uluitor al nivelului de trai din Apus din secolul al V-lea până în secolul al VII-lea.¹ A fost o schimbare care a afectat pe toată lumea, de la țărani la regi, chiar și relicvele sfinților din biserici. Dar nu a fost o simplă transformare – a fost un declin de proporții care poate fi descris în mod rezonabil ca „sfârșitul unei civilizații”.

Produsele economiei romane

Romanii au produs bunuri, inclusiv lucruri practice, de o calitate superioară și în cantități imense; apoi le-au răspândit la toate nivelurile societății. Întrucât au supraviețuit atât de puține dovezi scrise detaliate cu privire la aceste aspecte umile ale vieții de zi cu zi, s-a presupus că puține bunuri s-au îndepărtat de țară și că o asemenea complexitate economică a existat în perioada romană pentru a satisface în esență nevoile statului și capriciile elitei, cu un impact redus asupra masei largi a societății.² Totuși, munca atentă a arheologilor a schimbat lent această viziune, prin excavarea a sute de situri, prin documentarea sistematică și studierea artefactelor găsite. Această cercetare a dezvăluit o lume rafinată, în care un țăran din nordul Italiei din perioada romană a folosit probabil vesela din zona Neapolelui, a păstrat lichidele într-o amforă din Africa de Nord și a dormit sub un acoperiș de țiglă. Aproape toți arheologii și majoritatea istoricilor

cred acum că economia romană se caracteriza nu doar printr-o impresionantă piață de lux, ci și printr-o substanțială piață de mijloc și inferioară pentru produse funcționale de calitate.³

De departe cele mai complete și mai semnificative dovezi provin din studierea diferitelor tipuri de vase ceramice, găsite din abundență pe siturile romane: vase de bucătărie funcționale, utilizate la pregătirea hranei; veselă fină pentru prezentarea și consumul ei; și amfore, recipiente mari folosite în bazinul mediteranean pentru transportul și depozitarea lichidelor, ca vinul și uleiul.⁴ Scrierile privind obiectele de ceramică sunt seci, dar conțin multe date pe care le putem exploata imediat spre a lămurii problemele legate de economia romană și de impactul ei asupra vieții de zi cu zi. Putem spune când și unde au fost făcute vasele, după forma și materialul lor, putem aprecia nivelul tehnicii folosite la fabricarea lor, putem spune de unde provin și care era statutul consumatorilor care le-au utilizat, consemnând prezența lor pe siturile domestice.⁵ În plus, imaginea pe care o putem construi pentru ceramică oferă și o vedere asupra producției și schimbului de alte bunuri, pentru care există mult mai puține dovezi arheologice. Oalele, deși nu sunt în mod normal eroii cărților de istorie, merită atenția noastră.

Sunt remarcabile trei caracteristici ale ceramicii romane, care nu mai pot fi regăsite timp de multe secole în Apus: excelenta sa calitate și considerabila standardizare; cantitățile imense în care a fost produsă; și larga sa răspândire, nu doar geografică (uneori fiind transportată la multe sute de kilometri), ci și socială (astfel încât a ajuns nu doar la cei bogați, ci și la săraci). În zonele din lumea romană pe care le cunosc cel mai bine, centrul și nordul Italiei, după sfârșitul lumii romane, acest nivel de rafinament nu se mai întâlnește poate până în secolul al XIV-lea, peste vreo 800 de ani.

Calitatea superioară a ceramicii romane se poate ilustra foarte ușor cu obiecte de veselă sau de bucătărie și amfore, în mână, dar e imposibil să i se recunoască adevărata valoare într-o carte, chiar atunci când cuvintele pot fi susținute prin fotografii și desene. Cea mai mare parte din ceramica romană este ușoară, netedă la atingere și foarte rezistentă, deși, ca orice fel de ceramică, se sparge dacă e scăpată pe o suprafață tare. Este făcută în general din argilă atent selectată și epurată, prelucrată în forme cu pereți subțiri și standardizate, pe o roată de olar, și arsă în cuptoare pentru a se asigura o finisare uniformă. La ceramica lucrată manual, există inevitabil mici diferențe între vasele individuale de același model și uneori defecte minore. Dar ce atrage atenția cel mai rapid și mai puternic când ceramica romană e privită și atinsă este calitatea sa întotdeauna superioară.

Nu este doar o considerație estetică, ci și una practică. Aceste vase sunt solide (delicate, dar nu fragile), sunt plăcute și ușor de manevrat (fiind ușoare și netede) și, cu suprafața lor dură și adesea lucioasă, păstrează bine lichidele și se spală ușor. În plus, formele regulate și standardizate fac ca stivuirea și depozitarea lor să fie simplă. Când ni se arată astăzi un vas roman obișnuit și mai ales când suntem lăsați să-l mânuim, comentăm adesea cât de „modern” arată și se simte la pipăit și trebuie să ne convingă cineva de vârsta sa reală.

Este realizată o impresie de modernitate nu doar printr-o calitate și o finisare rafinată, ci și printr-o remarcabilă uniformitate între diferitele vase de același model. Ca mulți oameni, eu consider ceramica romană previzibilă până la a fi de-a dreptul plictisitoare; dar această uniformitate are avantajele ei. Un fragment dintr-un vas roman poate fi adesea legat, cu ajutorul manualului potrivit, de un anumit loc de producție dintr-o anumită perioadă de timp. Aceasta pentru că mii de fragmente de olărie de culori și aspecte identice (până la cele mai mici detalii) au fost deja excavate pe alte situri, unele dintre ele în contexte databile. De exemplu, un fragment de ceramică descoperit pe insula Iona, aproape de țărmul scoțian, în ciuda aparentei lipse de credibilitate a legăturii, poate fi atribuit cu încredere, ca dată, secolului al VI-lea și, ca loc de producție, Tunisiei moderne, la mii de kilometri distanță pe mare.⁶ Mai târziu, vom vedea cum a fost realizată o asemenea uniformitate.

Când este vorba de cantități, ne-am dori, la modul ideal, să avem unele estimări privind producția globală a anumitor ateliere de olărit și consumul global din anumite așezări. Din păcate, prin natura dovezilor arheologice, care sunt, aproape invariabil, doar o mostră a ceea ce a existat odinioară, asemenea cifre vor fi întotdeauna incerte. Totuși, nimeni care a lucrat vreodată în acest domeniu nu va contesta abundența ceramicii romane, mai ales în regiunea mediteraneană (Fig. 5.1). În așezările romane (în special în siturile urbane), munca depusă de arheologi pentru spălarea, sortarea și depozitarea fragmentelor ceramice reprezintă o proporție ridicată din totalul de ore-om implicate în procesul inițial de excavare. Cantitatea de timp (și de pagini) ocupată de ceramică crește. Chiar depozitarea acestei abundențe de fragmente poate fi o problemă majoră. Îmi amintesc foarte bine că, pe când eram copil, în jurul anului 1960, am ajutat la aruncarea într-un râu (unde nu aveau să denatureze rapoartele arheologice) a cutii peste cutii de ceramică romană recuperate prin munca de teren la nord de Roma, cantitate care a depășit pur și simplu spațiul de depozitare disponibil.⁷ Arheologii adună, spală, marchează, sortează, depozitează, studiază, descriu și fac publice miile și miile de fragmente de ceramică romană descoperite

5.1 Nivelul producției și al consumului la romani. Containerul industrial din colțul șanțului de excavare de la Caesarea (din Israelul modern) este plin de fragmente de ceramică romană.

prin excavări și cercetare pe teren, dezvoltând astfel un respect sănătos pentru cantitatea (și calitatea) ceramicii aflate în circulație în Antichitate. Cu tristețe trebuie spus că e greu de tradus în mod satisfăcător această experiență în cuvinte (și cu atât mai puțin în cifre) care să-i convingă pe alții.

Doar rareori putem primi informații privind cantitățile „reale” pe baza depunerilor de vase sparte.⁸ Totuși, există un depozit de excepție, care reprezintă o foarte mare parte din întreaga istorie a consumului dintr-un sit și pentru care s-a făcut o estimare a cantității. Pe malul stâng al Tibrului, la Roma, lângă unul dintre porturile fluviale ale orașului antic, există o colină masivă de aproximativ 50 de metri înălțime, Monte Testaccio – „Muntele de ceramică” e o traducere corectă în română (Fig. 5.2). Este făcut în întregime din fragmente de amfore pentru ulei, mai ales din secolele al II-lea și al III-lea d.H. și mai ales din provincia Baetica din sud-vestul Spaniei. S-a estimat că Monte Testaccio conține resturile a aproximativ 53 de milioane de amfore, în care s-au importat cam șase miliarde (6 000 000 000) de litri de ulei de peste mări.⁹ Importurile în Roma imperială au fost sprijinite de întreaga putere a statului, fiind astfel

5.2 Colina de lângă Tibru, cunoscută ca Monte Testaccio, făcută în întregime din amfore sparte (cam 53 de milioane cu totul), importate din sudul Spaniei. Este prezentată aici într-o imagine a orașului din 1625.

excepționale – însă dimensiunea operațiilor de la Monte Testaccio, ca și productivitatea și complexitatea din spatele lor, nu poate totuși să nu impresioneze. A fost o societate care semăna cu a noastră – deplasând produse la o scară gigantică, fabricând containere de calitate în acest scop și uneori, ca în cazul de față, chiar aruncându-le la livrare. Ca și nouă, romanilor le plăcea rafinamentul îndoielnic de a crea un munte de gunoaie de calitate.¹⁰

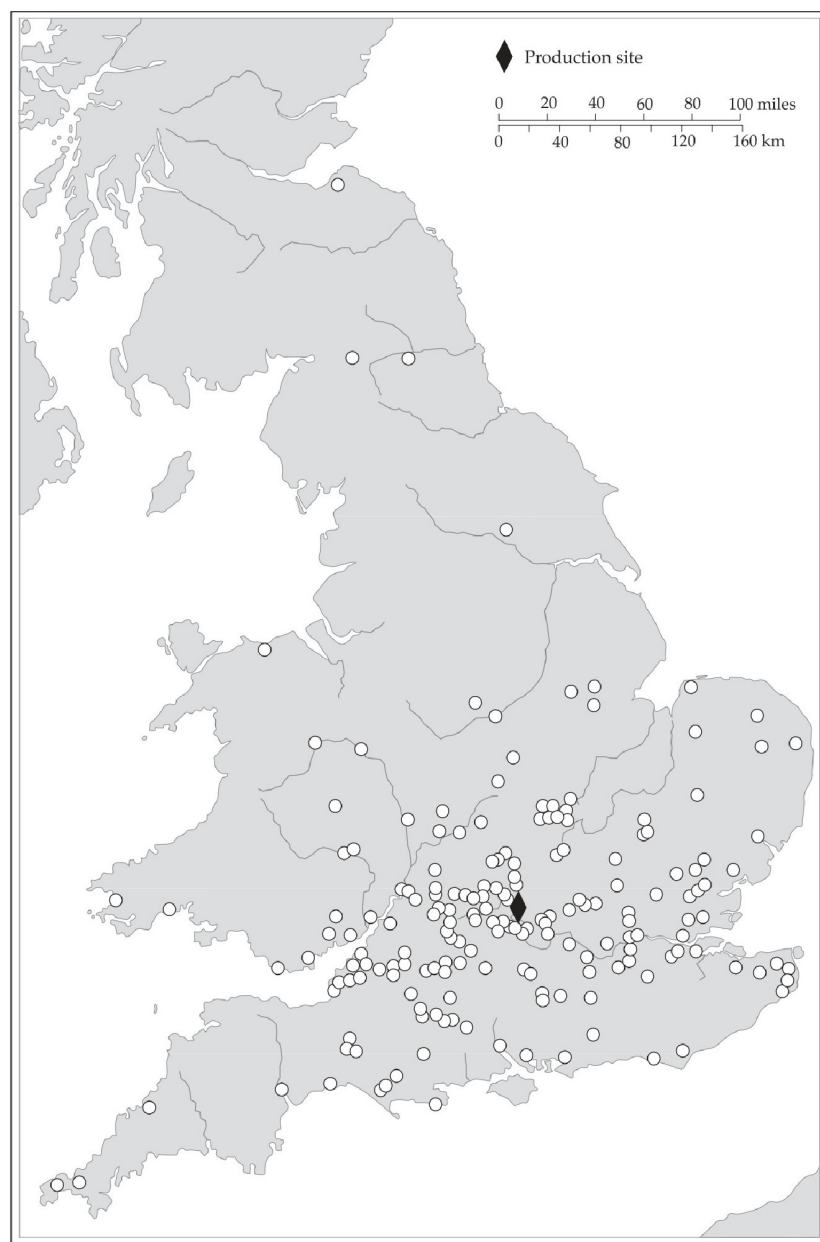
Ceramica romană a fost transportată nu doar în cantități mari, ci adesea și la distanțe remarcabile. Multe vase romane, mai ales amfore și veselă fină pentru masă, au putut călători sute de kilometri – în tot bazinul mediteranean și, așa cum am văzut în cazul unor obiecte găsite la Iona, mult mai departe (Fig. 5.4 de la p. 90).¹¹ Alte produse regionale au distribuții mai limitate, dar totuși impresionante (Fig. 5.3). Dar hărțile care indică mulțimea locurilor unde s-a găsit un anumit tip de ceramică spun doar o parte a poveștii. Pentru scopurile noastre, când încercăm să apreciem dimensiunile și sfera de influență a economiei antice, ca și impactul dispariției sale, ce este mai semnificativ decât orice răspândire geografică e accesul pe care diferitele clase sociale l-au avut la produsele de calitate.

În aproape toate regiunile îndepărtate ale imperiului, ceramica romană de valoare este ceva obișnuit pe siturile satelor modeste și ale fermelor izolate. De exemplu, excavarea unei ferme mici, pe dealurile din spatele orașului Luna din Italia, care a fost ocupat între secolul al II-lea î.H. și secolul I d.H., a scos la iveală următoarea gamă de vase de ceramică: recipientele uriașe de depozitare (*dolia*), caracteristice lumii antice; vase de bucătărie obișnuite, fabricate pe plan local (majoritatea pe roata olarului, dar cuprinzând și unele vase formate manual); alte ustensile de bucătărie importate din ateliere de olărit de pe coasta de vest a Italiei; amfore din aceeași zonă (cu câteva fragmente și din sudul Italiei și din Africa); și, în sfârșit, vesela fină, lucioasă din Campania, de lângă Neapole, și din Arezzo, de pe valea fluviului Arno.¹² Atunci când au ajuns la această fermă, amforele nu mai conțineau ceea ce conținuseră inițial, astfel încât ele nu sunt neapărat dovada consumului, în acest loc, de vin sau de ulei din sudul Italiei și din Africa; dar vesela și vasele de bucătărie trebuie să fi ajuns aici cu funcția lor primară. Lista este impresionantă pentru o gospodărie țărănească.

Acoperișurile solide ale Antichității

Imaginea pe care am prezentat-o până acum rezultă în totalitate din dovezile oferite de ceramică. Scepticul poate susține că olăria joacă un rol minor în viața de zi cu zi și că producția și distribuția vaselor constituie o mică parte din orice economie. Ceea ce este totuși adevărat doar până la un punct. Ceramica, în majoritatea culturilor, este vitală în relația cu una dintre nevoile primare, hrana. Vasele de ceramică de diferite forme și mărimi joacă un rol esențial în depozitarea, pregătirea, gătitul și consumul alimentelor. Așa a fost cu siguranță în perioada romană, mai mult chiar decât astăzi, căci importanța lor pentru depozitare și gătit a scăzut considerabil în vremurile moderne, odată cu inventarea cartonului și a plasticului și cu răspândirea articolelor ieftine de metal și de

5.3 Distribuția regională. Răspândirea ceramicii fabricate în secolele al III-lea și al IV-lea într-un atelier de producție din afara orașului modern Oxford.

sticlă. În plus, în bazinul mediteranean, în Antichitate, ceramica a avut un rol extrem de important, întrucât amforele, nu butoaiele, erau containerele normale pentru transportul și depozitarea domestică a lichidelor. Avem toate motivele să considerăm vasele de ceramică esențiale pentru viața de zi cu zi din vremurile romane.

Sunt de asemenea convins că imaginea cuprinzătoare pe care o putem reconstitui pe baza vaselor de ceramică se poate aplica în mod logic și economiei în sens mai larg. Vasele au valoare scăzută, sunt voluminoase, au în plus dezavantajul că sunt fragile – cu alte cuvinte, nimeni nu a obținut vreodată un profit însemnat din fabricarea unui singur vas (cu excepția obiectelor de artă deosebite). Mai mult, erau costisitor de ambalat și de transportat. Dacă, în ciuda acestor dezavantaje, vasele (atât vesela fină, cât și articolele mai funcționale) erau de o calitate superioară și produse în cantități mari și dacă ajungeau departe și pătrundeau chiar în straturile inferioare ale societății – așa cum s-a întâmplat în perioada romană – atunci este foarte probabil că se întâmpla la fel și cu alte bunuri, a căror distribuție nu o putem dovedi cu aceeași siguranță. Dacă olăria de calitate ajungea chiar și în gospodăriile țăranilor, atunci același lucru este aproape sigur și în legătură cu alte bunuri, făcute din materiale care apar rareori în rapoartele arheologice, cum ar fi pânza, lemnul, nuielele, pielea și metalul. Nu există, de pildă, niciun motiv să presupunem că piețele uriașe de îmbrăcăminte, încălțăminte și unelte erau mai puțin rafinate decât cea de ceramică.

Există și dovezi recente fascinante provenind din învelișul de gheață al Groenlandei, care par să confirme, pentru prelucrarea metalelor, ideea generală privitoare la ceramică, și anume că producția în perioada romană se făcea la o scară mare. Zăpada, pe măsură ce cade pe pământ, captează poluarea atmosferică; apoi, în regiunile de la Polul Nord, formează un strat anual distinct, care se poate delimita de cel din alți ani printr-un dezgheț parțial din timpul verii și o reînghețare ulterioară. Săpând în învelișul de gheață și analizând mostrele, este astfel posibil să se refacă istoria poluării atmosferice de-a lungul timpului. Această cercetare a arătat că poluarea cu plumb și cupru – produsă prin topirea plumbului, a cuprului și a argintului – era foarte ridicată în perioada romană, scăzând în secolele postromane la niveluri mult mai apropiate de cele din vremurile preistorice. Doar în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, nivelul poluării a atins din nou nivelul din perioada romană.¹³ Ca și cu Monte Testaccio, putem face romanilor complimentul ambiguu privitor la modernitatea lor.

O altă confirmare a acestei idei se poate găsi într-un element și mai modest, care a supraviețuit tot în sol, dar i s-a acordat mai puțină atenție științifică decât ceramicii – țigla de acoperiș. În unele părți din lumea romană, țiglele erau atât de obișnuite, încât treceau aproape neobservate de arheologii moderni.

Când am crezut că va fi interesant de comparat utilizarea în Italia a țiglelor de acoperiș în perioada romană și cea postromană, nu am descoperit nicio dezbatere generală cu privire la prezența cărămizilor și a țiglelor în epoca romană. Dar am întâlnit o presupunere neexprimată și generală că țiglele sunt ceva normal în întreaga peninsulă, chiar în locurile izolate și în mediile foarte modeste. Arheologii care au studiat zona din jurul orașului Gubbio, din Apeninii Italiei Centrale, de pildă, au împărțit siturile rurale romane pe care le-au descoperit în patru categorii, în funcție de calitatea și cantitatea vestigiilor lor de suprafață. Din aceste categorii, tipul inferior s-a considerat a reprezenta urmele de simple „șoproane“. Totuși, chiar și aceste „șoproane“, aflate chiar la baza ierarhiei clădirilor și într-o zonă muntoasă, aveau acoperișuri de țiglă. Într-adevăr, în unele părți ale Italiei, un acoperiș de țiglă, la fel ca vasele ceramice de calitate, era o trăsătură deja obișnuită în vremurile preromane. De exemplu, în sudul Italiei, în jurul orașului grecesc Metapontion, o cercetare de teren a reușit să localizeze peste 400 de ferme antice, descoperite pe baza urmelor de suprafață, „mai ales țigle de acoperiș“.¹⁴

Excavările au confirmat impresia creată de descoperirile de suprafață că în Italia antică până și structurile foarte modeste aveau adesea acoperișuri de țiglă. Ferma din spatele orașului Luna, care a produs o asemenea gamă diversă de obiecte de ceramică, era acoperită măcar în parte cu țigle; mai la sud, într-o așezare îndepărtată din Apenini (lângă Campobasso, în Molise), o fermă și mai mică, din secolul al II-lea î.H., avea tot un acoperiș de țiglă. La fel, foarte des, clădiri destinate doar pentru depozitare sau pentru animale: o structură romană pe dealurile de lângă Gubbio avea acoperiș de țiglă, dar se crede că era doar un hambar sau un grajd.¹⁵

Pentru că țiglele sunt ceva atât de obișnuit, arheologii care lucrează în multe zone ale lumii romane, așa cum am văzut, le consideră un lucru firesc. Dar, desigur, însăși frecvența lor este extraordinară și merită a fi remarcată. Se poate ca țiglele să fi fost produse local în multe părți din lumea romană, dar totuși era nevoie de un cuptor mare, de multă argilă, de o mare cantitate de combustibil și nu de puțină competență. După fabricare, transportul lor, chiar și pe distanțe scurte, fără avantajele unor mijloace mecanizate, nu era tocmai simplu. În multe situri unde au fost găsite, nu puteau să fi ajuns decât foarte greu, puține deodată, încărcate pe animale de povară. Acoperișurile de care vorbim pot să nu pară foarte importante, însă reprezintă o investiție substanțială în infrastructura vieții rurale.

Un acoperiș de țiglă poate tenta, pentru că este considerat elegant și de bun gust, dar are și avantaje practice considerabile față de acoperișurile din materiale perisabile, ca paie sau șindrila. În primul rând, va dura mult mai mult și, dacă e făcut din țigle standardizate bine arse, așa cum erau acoperișurile

romane, va asigura o protecție mai bună la ploaie – cu întreținere minimă, un acoperiș de țiglă poate funcționa bine timp de secole; în vreme ce, chiar și astăzi, un acoperiș lucrat temeinic din paie speciale, durabile, trebuie refăcut integral din treizeci în treizeci de ani.¹⁶ Este mai puțin probabil ca un acoperiș de țiglă să ia foc și să atragă insecte decât șindrila sau paie. În Italia romană, chiar în unele părți din Italia preromană, mulți țărani și poate chiar unele animale trăiau sub acoperișuri de țiglă. După perioada romană, condiții rafinate precum acestea nu au reapărut decât în vremuri mai recente: ca și cu ceramica de calitate, bănuiesc că doar în Italia din epoca medievală târzie țiglele au redevenit ceva obișnuit, cum au fost în perioada romană.

Cum s-a ajuns la un asemenea rafinament?

Pentru că sunt deosebit de interesat de impactul schimbărilor economice asupra vieții de zi cu zi, m-am concentrat până acum asupra artefactelor romane în faza de consum – gama de produse disponibile și calitatea lor, ca și tipul de persoane care aveau acces la ele. Totuși, ca să credem în imaginea impresionantă pe care am schițat-o, trebuie să analizăm pe scurt și producția și distribuția. Din nou olăria ne oferă cele mai complete și mai convingătoare dovezi. Un studiu elocvent al arheologului David Peacock, care a combinat probele arheologice cu datele etnografice moderne, a împărțit producția romană de ceramică într-un număr de categorii diferite: cea mai simplă, „producția casnică“, caracterizată printr-un aspect grosolan și tehnologie rudimentară (fără utilizarea roții sau a cuptorului); „industriile manufacturiere“, care au creat olărie de bună calitate, arsă în cuptoare și lucrată pe roată; și, în sfârșit, câțiva „producători mari de ceramică fină“, a căror producție poate fi denumită, în mod justificat, de nivel „industrial“.¹⁷ Atât industriile manufacturiere, cât și marii producători aveau nevoie de forță de muncă specializată, experimentată; și, ca să supraviețuiască, trebuiau să-și vândă produsele în cantitate mare, adesea la distanțe considerabile.

Aceste tipuri diferite de producție au coexistat, în combinații și proporții variate, în lumea romană. De exemplu, în timp ce în bazinul mediteranean producătorii „industriali“ au dominat piața de veselă, în Britania de la sfârșitul perioadei romane, ceramica era produsă în principal de atelierele mici, cu o distribuție regională (deși uneori deloc neglijabilă) (Fig. 5.3 de la p. 93). Dar nici în Britania, nici în bazinul mediteranean aceste produse mai rafinate nu au înlocuit complet „producția casnică“ simplă.

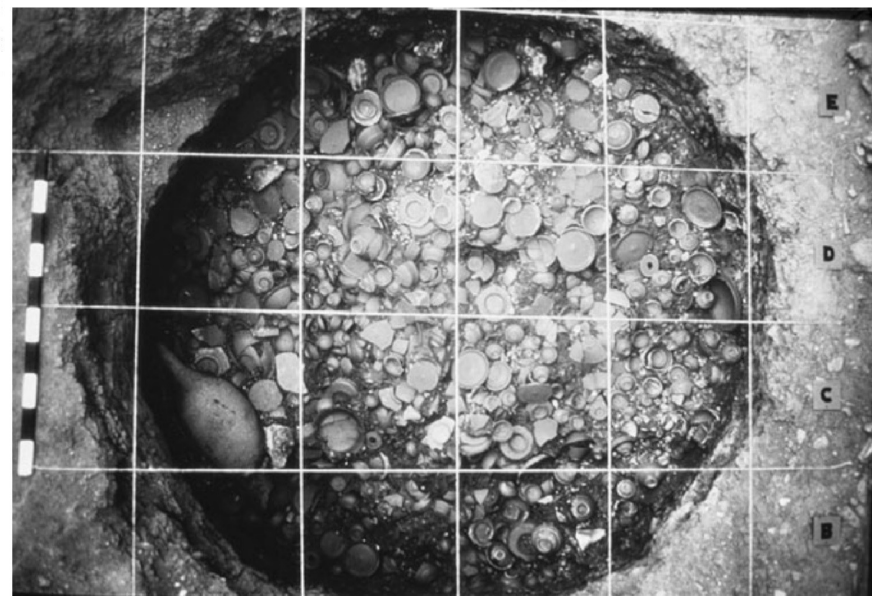
Deloc surprinzător, marea industrie a ceramicii romane este cea care a oferit cele mai uimitoare probe privind metodele de producție complexe și sofisticate. Cele mai bune dovezi provin de la fabricile care au înflorit între 20

5.4 Distribuția în întregul imperiu. Difuzarea unui tip de ceramică romană produsă în serie – locuri unde a fost descoperită veselă fabricată la La Graufesenque (lângă Millau în sudul Franței).

și 120 d.H. la La Graufesenque, lângă Millau, în ceea ce era pe atunci Galia de Sud. Ca și vesela fină a altor mari producători, olăria de la La Graufesenque era distribuită în întregul imperiu și chiar în afara lui (Fig. 5.4). Dar, în acest caz, avem norocul să dispunem de probe semnificative excavate chiar la locul de producție, mai ales un mare număr de graffiti pe fragmentele de ceramică. O parte dintre acestea înregistrează aproape sigur stivuirea oalelor provenind de la diferite ateliere individuale în uriașe cuptoare comune, astfel încât fiecare

5.5 Controlul calității. O groapă de deșuri la locul de producție a ceramicii de la La Graufesenque. Groapa avea aproximativ 3 metri adâncime și 2,3 metri diametru și era (așa cum se vede clar în fotografie) plină cu „rebuturi” de ceramică, aruncate ca fiind necorespunzătoare.

să-și poată recupera propriile vase la sfârșitul arderii (Fig. 7.9 de la p. 161). Atelierele independente își fasonau și decorau propriile vase – deși cu modele comune – și reuneau apoi costurile și competența necesară pentru procesul de ardere, care era vital și dificil din punct de vedere tehnic.¹⁸

Și mai impresionant este conținutul unei gropi adânci de deșuri din același loc (Fig. 5.5). Acesta constă în resturi provenind de la aproximativ 10 000 de vase, peste 1 000 dintre ele nedeteriorate la excavare. Erau „rebuturi” refuzate (unele fiind perforate deliberat la bază pentru a împiedica intrarea lor în circulație), care nu prea corespundeau standardelor impuse și pe care olarii de la La Graufesenque le aruncau pentru a păstra calitatea și personalitatea produselor lor.¹⁹ Mândria lor față de aceste trăsături și importanța pe care consumatorii o atribuiau produselor respective sunt sugerate și de pecetea producătorilor de seamă, marcată pe multe dintre vasele din sudul Galiei (de la La Graufesenque și din alte părți). Nu este prea neobișnuit să vezi aceste însemne ca pe o garanție a calității și statutului, ca „Royal Worcester” sau „Meissen” într-un context modern.

În regiunea mediteraneană, fabricarea veselei în perioada imperială a fost întotdeauna dominată de câțiva mari producători, care au funcționat la o scară imensă similară și, presupunem, cu un rafinament similar celui dovedit la La Graufesenque. În alte zone, producția romană a fost mai modestă, precum aceea exemplificată de diversele ateliere de olărie din Britania de la sfârșitul perioadei romane, cu cuptoare mici, cu mai puține dovezi privind controlul calității și rețele de distribuție descrise cel mai bine ca „regionale” (Fig. 5.3 de la p. 86).²⁰ Totuși, aici a fost nevoie de abilități considerabile și de specializare pentru a dezvolta această industrie, cum ar fi, de pildă: selectarea și pregătirea argilei și a substanțelor pentru decorații; fabricarea și întreținerea instrumentelor și a cuptoarelor; modelarea primară a vaselor pe roată; finisarea lor la jumătatea uscării; decorarea; colectarea și pregătirea combustibilului; stivuirea vaselor în cuptoare și aprinderea acestora; și ambalarea produselor finite pentru transport. De la argila neprelucrată până la produsul finit, un vas trecea prin multe procese diferite și prin mai multe mâini, fiecare având propriul rol de expert.

Pentru a ajunge la consumator, era nevoie apoi de o rețea de negustori și de comercianți, de o infrastructură de drumuri, de căruțe și de animale de povară sau uneori de bărci, de vapoare, de porturi fluviale și maritime. Cum au funcționat exact toate acestea nu vom ști niciodată, întrucât avem puține izvoare scrise referitoare la acestea; însă mărturiile arheologice răspândite în întreaga lor zonă de producție și uneori chiar mai departe dovedesc suficient faptul că au existat mecanisme complexe de distribuție, pentru a face legătura între un olar aflat la cuptorul său și un țăran care avea nevoie de un vas nou din care să mănânce. Ocazional, o descoperire arheologică fericită ne apropie de acest proces, cum a fost cea a unei lăzi cu veselă din sudul Galiei care aștepta încă să fie despachetată într-un magazin din orașul Pompei sau multe epave din perioada romană găsite în Mediterană, încă pline cu mărfuri (Fig. 5.6). Epavele încărcate cu amfore sunt atât de obișnuite, încât doi istorici se întrebau dacă volumul comerțului mediteranean din secolul al II-lea d.H. a mai fost atins vreodată înainte de secolul al XIX-lea.²¹

Doresc să subliniez că în perioada romană articolele de calitate se aflau chiar și la dispoziția consumatorilor modești și că producția și distribuția erau complexe și sofisticate. În multe privințe, lumea aceea semăna cu a noastră; dar e important să încercăm să fim cât mai preciși. Deși este în mod inevitabil o presupunere, credem că avem de a face cu o lume în general comparabilă, ca diversitate și calitate a bunurilor existente, cu aceea din secolele al XIII-lea,

5.6 Transportul roman: o epavă plină cu amfore, aflată în proces de excavare pe coasta de sud a Franței.

al XIV-lea și al XV-lea, mai degrabă decât cu o imagine fidelă a vremurilor noastre. Perioada romană nu s-a caracterizat prin frenezia consumatorului și producția globalizată din lumea dezvoltată modernă, unde producția și transportul, mecanizate, și accesul la forța de muncă ieftină din colonii au creat munți de bunuri cu prețuri relativ mici, adesea fabricate la mii de kilometri depărtare.

În epoca romană, mașinile jucau încă doar un rol relativ minor în producție, restricționând cantitatea de bunuri ce se puteau fabrica; și totul era

transportat de oameni și de animale sau, cel mai bine, de vânt și de curenții marini. În consecință, bunurile importate de departe erau inevitabil mai scumpe și mai prestigioase decât cele locale. Un episcop care a trăit în secolul al VII-lea în Alexandria din Egipt, de pildă, și-a consolidat reputația de ascetism refuzând constant să bea vin importat din Palestina și preferând să consume un vin local, deși „gustul lui nu e ceva de care să fii mândru, iar prețul este mic”.²² Cu toate că unele bunuri au parcurs distanțe remarcabile, cu siguranță consumul era, în cea mai mare parte, local și regional – ceramica romană, de pildă, este întotdeauna mult mai răspândită în apropierea locului său de producție decât în zonele mai îndepărtate. Ce e surprinzător totuși, așa cum reiese din dovezile arheologice, este cât de mulți oameni au putut cumpăra cel puțin câteva produse scumpe venite de departe.

Producția și transportul bunurilor pentru stat

Dacă toată această producție și distribuție au fost motivate în primul rând de dorința de profit sau au fost generate de nevoile statului a constituit sursa multor dezbateri istorice. Un consens din anii 1960, că statul a reprezentat forța motrice în economia romană, a fost contestat – după părerea mea, cu succes – de o explozie de lucrări arheologice, care au descoperit bunuri și scheme de distribuție imposibil sau cel puțin foarte greu de explicat în funcție de activitatea statului. De pildă, ar fi nevoie de o pledoarie specială ca să ajungem să vedem, în harta de distribuție a „ceramicii de Oxford” în Britania din perioada romană târzie (așa cum se arată în Fig. 5.3 de la p. 86), o schemă de producție pentru statul roman: zona unde se aflau olăriile nu a jucat niciun rol în administrarea Britaniei și cea mai mare parte a ceramicii de Oxford s-a găsit în siturile domestice din sudul demilitarizat al provinciei. Rețeaua formată de locurile acestor descoperiri are un aspect comercial, cu o răspândire destul de uniformă a bunurilor în jurul zonelor unde erau cuptoarele, scăzând odată cu creșterea distanței și deci a costurilor de transport.²³

Totuși, dacă mulți istorici, printre care și eu, preferă acum să acorde prioritate rolului negustorului față de cel al statului, nimeni nu dorește să nege faptul că și impactul distribuției organizate de stat a fost considerabil. Monte Testaccio singur dovedește un efort masiv al statului, cu un mare impact: asupra cultivatorilor spanioli de măslini; asupra producătorilor de amfore; asupra transportatorilor; și, desigur, asupra consumatorilor de la Roma, care își aveau astfel garantată aprovizionarea cu ulei de măslini. Nevoile capitalelor imperiale, ca Roma și Constantinopolul, precum și ale unei armate de aproximativ o jumătate de milion de oameni, care staționa mai ales pe Rin și pe Dunăre, dar și la frontiera cu Persia, erau considerabile, iar structurile impresionante pe

care statul roman le-a înființat pentru a le satisface sunt cel puțin în parte cunoscute din izvoare scrise. Avem, de pildă, o listă din jurul anului 400 d.H. cu atelierele imperiale (*fabricae*), care produceau bunuri destinate exclusiv angajaților statului.²⁴ Erau împrăștiate în tot imperiul (deși majoritatea se aflau mai aproape de granițe, unde staționa armata), producând mai ales îmbrăcăminte și arme. În nordul Italiei, de exemplu, existau *fabricae* pentru țesături de lână la Milano și la Aquileia, pentru pânză de in la Ravenna, pentru scuturi la Cremona și Verona, pentru armuri la Mantua, pentru arcuri la Pavia, iar pentru săgeți la Concordia. Numărul acestor *fabricae* este impresionant; probabil că a fost nevoie și de o considerabilă coordonare administrativă pentru a colecta, a transporta și a distribui produsele lor finite. Într-un fel oarecare, un arcaș care se confrunta cu barbarii dincolo de Rin trebuia să-și primească arcul de la Pavia și săgețile de la Concordia, dar și ciorapii de la Milano sau Aquileia.

S-a considerat uneori că activitățile de distribuție ale statului și ale comerțului privat au fost în conflict unele cu altele; dar, cel puțin în câteva împrejurări, au conlucrat aproape sigur pentru avantajul reciproc. De exemplu, statul a impus și a încurajat transportul între Africa și Italia, construind și întreținând marile șantiere navale din Cartagina și Ostia, pentru că trebuia să hrănească orașul Roma cu imense cantități de grâu african. Dar aceste vase cu cereale și aceste facilități erau disponibile și pentru uz comercial și mai general. În cazul anumitor produse, legătura cu comerțul cu grâne al statului era aproape sigur una strânsă. Cel puțin o parte din ceramica africană fină, care a dominat piața de veselă din Occident la sfârșitul perioadei romane, a plecat probabil din Cartagina până la Roma, ca încărcătură suplimentară în vapoarele care transportau grâu pentru capitala imperiului; iar o cantitate și mai mare a beneficiat probabil de faptul că transportatorii africani aveau privilegii de stat, care le-au permis să ceară bunurile la costuri mici. Un exemplu remarcabil de relație simbiotică între stat și distribuția comercială se găsește în cărămizile de fabricație italiană folosite frecvent în clădirile de la începutul perioadei imperiale din Cartagina. Transportul cărămizilor la sute de kilometri peste mare nu are sens în mod normal din punct de vedere comercial – se presupune că aceste cărămizi italiene au ajuns în Africa pentru că vapoarele goale care au transportat cereale nu aveau stabilitate fără balast, iar acestea erau un balast ce putea aduce un mic profit.²⁵

Atât statul cât și întreprinderea comercială și-au creat propriile rețele complexe de producție și de distribuție, uneori cu o strânsă relație între ele. Într-adevăr, din punctul de vedere al consumatorului, care este principalul meu punct de interes, contează prea puțin dacă o farfurie africană a ajuns la el printr-o întreprindere privată, prin intermediul statului sau prin ambele. Ce contează este că lumea antică deținea o mulțime de structuri complexe, care

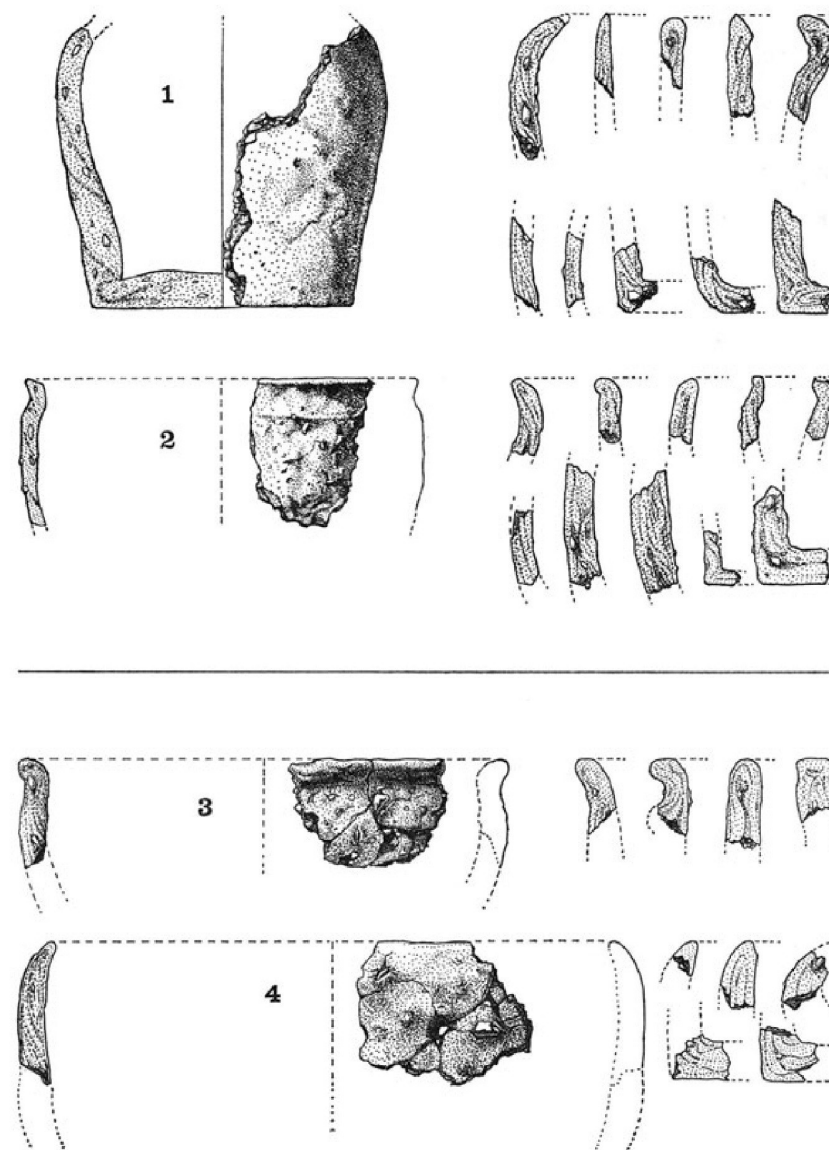
duceau cumva o farfurie de bună calitate din Africa la consumatorul său din provincie.

Se poate și ca statul să fi încurajat comerțul privat în moduri mai subtile. De exemplu, descoperirile din secolele I și al II-lea în fortăreața Vindolanda de pe Zidul lui Hadrian sunt remarcabile, nu doar pentru starea în care s-au păstrat, ci și pentru varietatea de obiecte găsite. Există scrisori și liste descoperite la Vindolanda, care spun clar că o mulțime de obiecte, adesea sosite din altă parte, erau utilizate în mod obișnuit de soldați și de familiile lor. O scrisoare, de pildă, se referă la expedierea de ciorapi, sandale și lenjerie; alta la expedierea de articole de lemn, de la scânduri de pat până la osii de care. Pantofii găsiți pe acest sit sunt de la cizme militare standard, dar solide, fără îndoială provenind din armată, până la un condur de damă, cu formă delicată, probabil proprietatea soției unui comandant de tabără, marcat vizibil cu numele producătorului – echivalentul, desigur, atât ca stil, cât și ca statut, al unui pantof Gucci modern. S-a sugerat pe bună dreptate că această fortăreață, în cea mai îndepărtată parte a unei provincii îndepărtate a imperiului, era ca un far al rafinamentului mediteranean într-un întuneric al consumului. Apărând nordul Britaniei, statul a dus acolo nu doar soldați cu bani în buzunare, ci și o mulțime de obiecte rafinate, afișând în mod ispititor o cultură meridională de consum.²⁶

Sfârșitul complexității

În Occidentul postroman, aproape tot acest rafinament material a dispărut. Producția specializată și întreaga distribuție, cu excepția celei strict locale, au devenit rarități, mai puțin pentru bunurile de lux; iar gama și cantitatea impresionantă de produse funcționale de bună calitate, care au caracterizat perioada romană, au pierit sau cel puțin s-au redus drastic. Piața medie și cea inferioară, care, sub dominația romană, au absorbit cantități uriașe de articole de bază, dar de bună calitate, par a fi dispărut aproape cu totul.

Tot ceramica ne oferă informațiile cele mai complete.²⁷ În unele regiuni, cum ar fi întreaga Britanie și anumite părți de pe coasta Spaniei, bunul gust din producția și comerțul cu ceramică pare a fi dispărut complet: există doar vase modelate fără folosirea roții, fără niciun rafinament funcțional sau estetic. În Britania, olăria a fost nu doar elementară, ci și lamentabil de fragilă și nepractică (Fig. 5.7). În alte zone, cum ar fi nordul Italiei, au continuat să se producă vase solide, formate pe roată, și să se importe unele vase de steatit, însă vesela decorată a dispărut cu totul sau aproape cu totul; și chiar gama de vase de bucătărie s-a redus treptat la numai câteva forme de bază. Până în secolul al VII-lea, vasul standard în Italia de Nord a fost *olla* (o oală de gătit, simplă și rotundă), în timp ce în perioada romană acesta era doar un tip de vas dintr-o

5.7 Ceramică potrivită pentru un rege? Vase din secolele al VI-lea și al VII-lea din Yeavering, un palat rural al regilor anglo-saxoni din Northumbria. Vasele au fost modelate manual, din lut prelucrat prost și insuficient arse (astfel încât sunt foarte fragile).

impresionantă *batterie de cuisine* (ulcioare, farfurii, străchini, platouri, vase de amestecat și de măcinat, cratițe, capace, amfore și altele).

În unele zone limitate, povestea producției de ceramică din secolele postromane este mai complexă și sofisticată, dar întotdeauna într-un context general de inconfundabil și marcat declin. Marii producători de veselă din nordul roman al Africii au continuat să facă (și să exporte) articole în secolele al V-lea și al VI-lea și chiar până în a doua jumătate a celui de-al VII-lea. Însă numărul de vase exportate și distribuția lor au devenit treptat tot mai restrânse – atât din punct de vedere geografic (reducându-se la zone de pe coastă și, până la urmă, doar la câteva centre privilegiate, ca Roma), cât și din punct de vedere social (astfel încât olăria africană, omniprezentă odinioară, se găsește în secolul al VI-lea doar în așezările de elită).²⁸ În plus, au scăzut treptat și gama de forme ale vaselor, și calitatea lor. Din propria mea experiență arheologică în orașul și portul Luna din nordul Italiei, știu că, în timp ce fragmentele de ceramică africană din secolele al III-lea și al IV-lea sunt foarte comune pe acest sit, fragmentele de ceramică din secolul al VI-lea sunt suficient de rare pentru a fi interesante.

Unele ateliere regionale au supraviețuit și în perioada postromană. De exemplu, în Italia de Sud și în Rheinland, a continuat să se producă și să se distribuie pe scară destul de largă în secolele al V-lea, al VI-lea și al VII-lea ceramică fasonată pe roată, de tip practic, uneori decorată cu linii gravate sau vopsea roșie. Dar chiar și aceste produse nu mai prezintă nici calitatea multor articole de la începutul perioadei romane, nici varietatea de tipuri existentă odată. Nu cunosc nicio zonă în Occidentul postroman unde gama de produse ceramice disponibilă în secolele al VI-lea și al VII-lea să atingă nivelul din perioada romană, iar în majoritatea zonelor scăderea calității este șocantă.

În plus, nu au scăzut doar calitatea și diversitatea; s-au redus dramatic și cantitățile totale de ceramică aflate în circulație. Acest lucru este foarte greu de demonstrat în mod concludent; dar va deveni cunoscut oricui lucrează pe un sit postroman – munții de olărie romană se reduc la câteva cutii interesante, dar modeste, de fragmente postromane. Atât la excavare, cât și la cercetarea de teren, în comparație cu ceramica romană, atât de abundentă, încât poate fi o adevărată pacoste, articolele postromane de orice fel sunt aproape invariabil foarte rare.

În acest tablou, în general sumbru, au existat câteva insule de rafinament. S-a arătat recent că orașul Roma din secolele al VII-lea și al VIII-lea a avut o istorie a ceramicii considerabil mai complexă decât aceea a celei mai mari părți a Occidentului. Roma a continuat să importe amfore și veselă din Africa până și la sfârșitul secolului al VII-lea, la Roma, în secolul al VIII-lea, apărând unul dintre primele produse medievale de ceramică smălțuită. Aceste trăsături

sunt impresionante, sugerând supraviețuirea în oraș a ceva apropiat de o economie a ceramicii în stil roman. Dar, chiar și în acest caz de excepție, este evident un declin marcat față de vremurile dinainte, dacă vorbim de cantitățile totale. Importurile postromane sunt cunoscute mai ales dintr-o groapă de deșeuri din această perioadă, excavată pe situl vechii Crypta Balbi din centrul orașului, care a dezvăluit aproximativ 100 000 de fragmente de ceramică din secolul al VII-lea, inclusiv veselă africană și, estimativ, resturile a 500 de amfore importate.²⁹ Pentru Occidentul postroman, acesta este un depozit foarte impresionant de ceramică – neegalat încă niciunde altundeva ca dimensiuni și diversitate – care subliniază continuarea comerțului transmediteranean la sfârșitul secolului al VII-lea, nebanuit până recent. Dar mai trebuie pus în lumină. Importurile pe această scară și de această diversitate nu ar fi deloc demne de remarcat nici măcar într-un oraș de provincie din perioada romană, iar 500 de amfore sunt probabil ceva mai puțin de jumătate din încărcătura unui vas comercial din secolul al VII-lea.³⁰

În plus, deșeurile de la Crypta Balbi au fost produse aproape sigur de o mănăstire bogată, ai cărei ocupanți au aparținut elitei orașului. Pe baza dovezilor pe care le avem în prezent, în secolele al VI-lea și al VII-lea, chiar și la Roma, ceramica de calitate și amforele importate au fost accesibile doar celor bogați: produsele distribuite odinioară pe scară largă au devenit acum articole de lux. De exemplu, cercetarea unei imense zone rurale imediat la nord de Roma a dezvăluit cantități mari de veselă importată, din perioada romană, pe situri modeste, ca și pe situri artistocratice; dar aproape nimic, pe niciun sit, din secolele al VI-lea și al VII-lea.³¹ Chiar și în puținele locuri, ca Roma, unde importurile și producția de ceramică au rămas excepțional de însemnate, piețele medii și inferioare pentru bunuri de calitate, care reprezentau o trăsătură a vremurilor de demult, au dispărut cu totul.

Acest tablou al declinului producției și răspândirii ceramicii în Occident este scos puternic în relief de povestea total diferită a ceea ce s-a întâmplat în secolele al V-lea și al VI-lea în Est. Aici, în secolele al IV-lea, al V-lea și al VI-lea, au apărut și s-au distribuit noi tipuri de veselă, fabricate în Cipru și Phocaea (în nord-vestul Turciei moderne), și de amfore, pentru transportul vinului și al uleiului din diferite zone ale Levantului și ale bazinului Mării Egee. Aceste produse se găsesc în cantități mari în întreg bazinul mediteranean estic, chiar și pe situri rurale mai modeste, și au fost exportate și spre vest, în Africa și chiar mai departe. Pe baza acestor probe, putem afirma că Răsăritul secolelor al V-lea și al VI-lea a semănat cu Apusul perioadei romane timpurii, mai degrabă decât cu situația contemporană a acestuia, mult mai sumbră. Istoria foarte diferită a Estului și a Vestului ridică problema evidentă a motivului pentru care a apărut o asemenea divergență – o chestiune pe care o voi discuta în capitolul următor.

Probele pe care le oferă alte produse consolidează imaginea declinului occidental dovedit de olărie. De exemplu, în Britania – ca întotdeauna, un caz extrem – toate meseriile din construcții introduse de romani, cele banale, ca și cele de lux, au dispărut complet în secolul al V-lea. Nu există niciun fel de indiciu al continuării muncii în carierele de piatră pentru construcții, nici în domeniul pregătirii de mortar sau al fabricării și folosirii cărămizilor și țiglelor. Toate clădirile noi din secolele al V-lea și al VI-lea, fie în zonele anglo-saxone, fie în cele britanice necucerite, au fost din lemn și alte materiale perisabile sau cu ziduri din pietre clădite, fiind toate acoperite cu lemn sau paie.

În Northumbria, chiar la sfârșitul secolului al VII-lea, un abate reformat, Benedict Biscop, a vrut să construiască biserici „în stil roman” în mănăstirile sale nou-înființate din Jarrow și Monkwearmouth – cu alte cuvinte, din piatră cu mortar, cu care s-a obișnuit în timpul celor două pelerinaje la Roma. Pentru a reintroduce această tehnologie, a adus meșteri din Galia, inclusiv geamgii pentru decorarea geamurilor (aceștia fiind considerați „meșteri necunoscuți încă în Britania”).³² Clădirile care au apărut, și care mai există în parte, sunt mici comparativ cu standardele romane sau medievale târzii, iar ferestrele lor sunt doar deschizături în zidărie, dar reprezintă reintroducerea eroică a clădirilor din piatră și a geamurilor într-o regiune care nu a cunoscut nimic de acest fel timp de aproximativ trei secole. Într-o lume a caselor de lemn, bisericile solide ale lui Biscop, cu geamurile lor de sticlă colorată, trebuie să fi fost extrem de impresionante.

În regiunea mediteraneană, declinul tehnicilor de construcții și al calității nu a fost atât de drastic – ceea ce vedem aici, ca și la istoria producției de ceramică, este o reducere dramatică, mai degrabă decât o dispariție completă. Locuințele din Italia postromană, fie la oraș, fie la țară, par a fi fost făcute aproape în exclusivitate din materiale perisabile. Casele, construite în perioada romană mai ales din piatră și cărămidă, au dispărut, fiind înlocuite cu locuințe aproape integral din lemn. Chiar și locuințele aristocrației funciare au devenit mult mai efemere și mai puțin confortabile: arheologii, în ciuda unor eforturi considerabile, nu au reușit până acum să găsească nicio continuitate către sfârșitul secolului al VI-lea și în secolul al VII-lea a impresionantelor vile rurale și urbane, care au fost o trăsătură omniprezentă a perioadei romane – cu zidurile lor solide, cu pardoselile de marmură și mozaic, cu rafinamentele ca încălzirea pe sub podea și apa transportată prin conducte. Se pare că în Italia doar regii și episcopii au continuat să trăiască într-un asemenea confort în stil roman.³³

O tradiție limitată de a construi din piatră și cărămidă cu mortar a dăinuit în Italia și în alte părți, mai ales la ridicarea de biserici, dar la o scară mult mai

mică în comparație cu clădirile care existau din perioada romană (Fig. 7.4 de la p. 137). În plus, din câte putem spune, chiar și atunci când se foloseau piatră și cărămidă, cea mai mare cantitate nu era recent scoasă din carieră sau arsă, ci era material vechi, remodelat doar superficial pentru a corespunde noului scop. În bisericile de la începutul epocii medievale din Italia, zidăria de cărămidă nu avea defel regularitatea din perioada romană și din cea medievală târzie, iar coloanele, bazele și capitelurile nu erau lucrate recent, ci erau din marmură veche, refolosită fără a mai fi sculptată, chiar dacă făcea notă discordantă. Remodelarea se limita la micile elemente de marmură, cum ar fi peretele despărțitor al altarului și bolta acestuia, ca și amvonul, punctele de interes ale liturghiei.³⁴

Ca și în cazul ceramicii, schimbarea a fost totală și semnificativă mai ales pe piața inferioară și pe cea de mijloc. În secolele al V-lea și al VI-lea, țigla, care a fost, așa cum am văzut, disponibilă pe scară foarte largă în Italia romană, dispare, cu excepția câtorva clădiri ale elitei.³⁵ Poate doar peste o mie de ani, în secolul al XIV-lea sau al XV-lea, acoperișurile de țiglă reapar în Italia, fiind din nou la fel de accesibile și de răspândite ca în perioada romană. Între timp, marea majoritate a populației s-a descurcat cu materiale pentru acoperiș nerezystente, inflamabile și pline de insecte. Mai mult, această schimbare în construcția de acoperișuri nu a fost un fenomen izolat, ci simptomatic pentru un declin mult mai amplu al standardelor privind locuințele – pardoseala, la începutul perioadei medievale, de pildă, cu excepția palatelor și a bisericilor, pare a fi fost, în general, din pământ bătut.

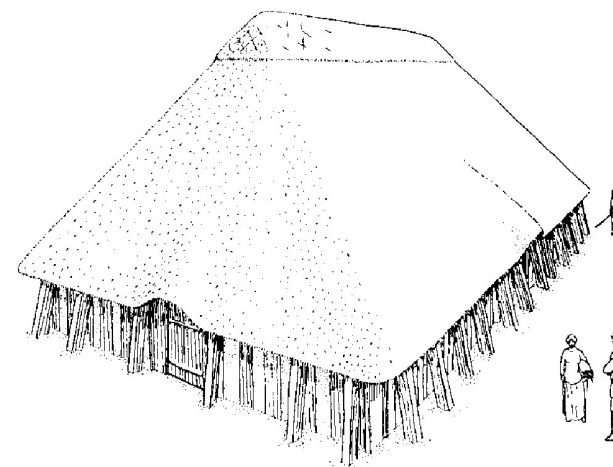
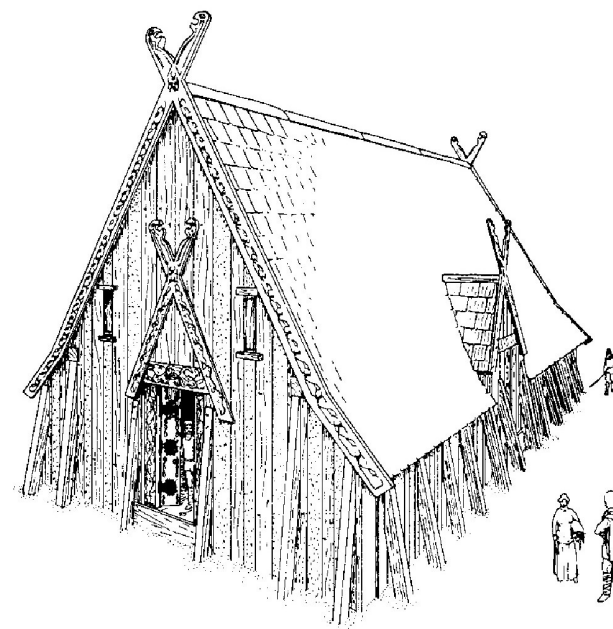
Această imagine deprimantă, cu pereți de lemn neizolați, cu acoperișuri putrede, prin care curgea apa, cu podele murdare, prezentată de mine ca fiind tipică locuințelor postromane din Britania și din Italia, poate fi contestată. Nu există nicio regulă absolută care să spună că un acoperiș de paie sau o clădire din lemn sunt inferioare unora din materiale mai solide. Deși constituie acum un element „moștenit” de lux (pentru că trebuie renovat periodic, cu costuri considerabile), acoperișul de paie din Anglia modernă funcționează foarte bine, oferind adesea o mai bună izolare împotriva căldurii și a frigului decât țigla sau ardezia; iar casele de lemn din Scandinavia și America de Nord sunt la fel de rafinate și de confortabile ca orice clădire de cărămidă. De aceea, se poate spune că trecerea care a avut loc la sfârșitul perioadei romane, de la folosirea materialelor de construcție solide la cele nerezystente, nu a însemnat un pas înapoi, către disconfort, așa cum am susținut eu, ci un pas către un mod diferit de viață, motivat de opțiunea culturală.

Tocmai pentru că, în perioada postromană, clădirile au fost construite din materiale perisabile, știm foarte puține lucruri sigure despre felul în care arătau acestea cu adevărat. Dovada existenței lor constă în general doar în găurile lăsate în subsol de stâlpii lor de susținere din lemn. Deasupra acestor găuri, în funcție de înclinațiile noastre, ne putem imagina suprastructuri de un rafinament și o complexitate foarte diferite (Fig. 5.8). Dacă dorim, putem sculpta stâlpii de lemn, putem pune pardoseală de lemn și, desigur, putem umple aceste suprastructuri imaginate cu obiecte complicate, precum tablouri și mobilă – din nou, toate din materiale perisabile și deci absente din siturile arheologice. Datorită calității în general foarte proaste a ceramicii postromane, produsul pe care îl putem compara cel mai bine cu echivalentul său roman, eu personal cred că locuințele postromane au fost, în cea mai mare parte, foarte simple. Dar trebuie să recunosc că nu pot dovedi acest lucru în mod convingător.

O lume fără monede de mică valoare

Dispariția aproape completă a monedelor din viața de zi cu zi din Occidentul postroman este o importantă dovadă în plus a unei schimbări remarcabile privind nivelul de rafinament economic. În vremurile romane, un sistem monetar complex și bogat a constituit o trăsătură standard a vieții de zi cu zi, cu monede din trei metale: aur, argint și cupru. Piese de aur și argint, care aveau o valoare considerabilă și erau de aceea arareori pierdute, nu se găsesc prea des în afara tezaurelor. Însă monedele romane de cupru sunt obișnuite pe siturile arheologice în aproape toate zonele imperiului. De exemplu, excavarea unei îndepărtate ferme romano-britanice din secolul al IV-lea, de la Bradley Hill din Somerset, a scos la iveală șaptezeci și opt de monede de cupru, dintre care șaiszeci și nouă au fost găsite disparat, pierdute individual de locuitorii antici. Descoperiri ca acestea, împreună cu dovezile textuale, arată că monedele existau și se foloseau pentru a facilita schimburile economice, la nivel comun, ca și la nivel elevat.³⁶

La începutul secolului al V-lea, nu au mai ajuns în Britania monede noi decât în cantități infime. Există desigur o posibilitate ca milioanele de monede de cupru, care au circulat în secolul al IV-lea, să continue a fi în uz, iar mostre din acestea sunt găsite într-adevăr uneori în așezările postromane și în morminte. Oricum, aproape toate așezările din ultima perioadă, unde s-au găsit monede romane, au avut o fază romană preexistentă, ceea ce face imposibil să se știe dacă aceste monede se mai foloseau pentru a facilita schimburile sau dacă sunt relicve moarte dintr-o epocă trecută. Dacă analizăm siturile postromane fără o fază romană timpurie, unde nu există posibilitatea de confuzie, monedele disparate sunt fie extrem de rare, fie nu sunt prezente deloc. De exemplu, în fortăreața Tintagel de pe coasta din Cornwall, mare și impresionantă, un centru

5.8 O locuință minuios decorată sau o simplă casă de lemn? Variante de reconstruire, ambele posibile, ale aceleiași clădiri din secolul al VII-lea, excavate la Cowdery's Down în Hampshire.

de o considerabilă importanță politică și economică în secolele al V-lea și al VI-lea postromane, nu s-a descoperit niciuna dintre monedele disparate care să demonstreze că acestea mai erau folosite în mod sistematic când așezarea se afla la apogeu.³⁷ Tintagel a fost un sit de o importanță și o dimensiune mult mai mari decât ferma din secolul al IV-lea de la Bradley Hill, însă monedele au circulat zilnic la Bradley Hill. Ca și ceramica modelată pe roată, monedele, odată ceva obișnuit, au dispărut efectiv din Britania în secolele al V-lea și al VI-lea.

În vestul bazinului mediteranean, dispariția monedelor, ca și a altor obiecte, este mai puțin completă și mai puțin bruscă. Mulți dintre noii conducători germanici din Apus și-au bătut propriile monede de aur, unele și de argint, adesea imitând clar moneda Imperiului Roman de Răsărit contemporan (de exemplu, Fig. 4.1 de la p. 64). În Africa vandală și în Italia ostrogotă, noile regimuri au scos și monedă de cupru (de exemplu, Fig. 4.3 de la p. 69). Toate acestea, deși mult mai rare printre descoperirile făcute cu ocazia excavărilor decât monedele imperiale romane din secolul al IV-lea, nu au fost lipsite de importanță – de pildă, se consideră că monedele mari de cupru din Italia de la sfârșitul secolului al V-lea au constituit sursa de inspirație pentru o reformă majoră a monedelor est-romane de peste câțiva ani. În alte părți din Occident, totuși, monedele de cupru au încetat să mai apară în mod regulat deja în secolul al V-lea. Singurele excepții cunoscute în prezent sunt două monede locale de cupru, ambele probabil din secolul al VI-lea: una bătută în zona din jurul Sevillei din Spania vizigotă, cealaltă în principalul port al comerțului francilor cu bazinul mediteranean, Marsilia.³⁸

Până și aceste monede au dispărut în secolul al VI-lea. În secolul al VII-lea, în Vest au fost bătute noi monede de cupru doar în zonele conduse de est-romani (ca Ravenna, Roma și Sicilia). Dar chiar și acestea au avut probabil doar o producție și o circulație limitate, întrucât au fost găsite rar cu ocazia excavărilor (Fig. 5.9 A). Dovezi privind o abundență de monede de cupru din secolul al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea s-au descoperit până acum într-un singur oraș, Roma, multe sub formă locală „neoficială” – deși există indicii că și Sicilia trebuie să fi avut un mare număr de monede în circulație.³⁹ Imaginea globală din Apus este deci aceea a utilizării tot mai reduse a monedelor de cupru în secolele al V-lea și al VI-lea și a unei utilizări minime până în secolul al VII-lea, deși această tendință este mai gradată și mai puțin dramatică în Italia, cel puțin de la Roma spre sud.

Ca și în cazul ceramicii, istoria monedelor din estul bazinului mediteranean este foarte diferită. Aici noile monede de cupru sunt ceva comun în tot secolul al VI-lea și o bună parte din secolul al VII-lea (Fig. 5.9 B-E). În regiunea Mării Egee, totuși, în secolul al VII-lea, noile monede au devenit foarte rare, exceptând Constantinopolul (Fig. 5.9 B, C, D). Doar mai spre sud, în provinciile

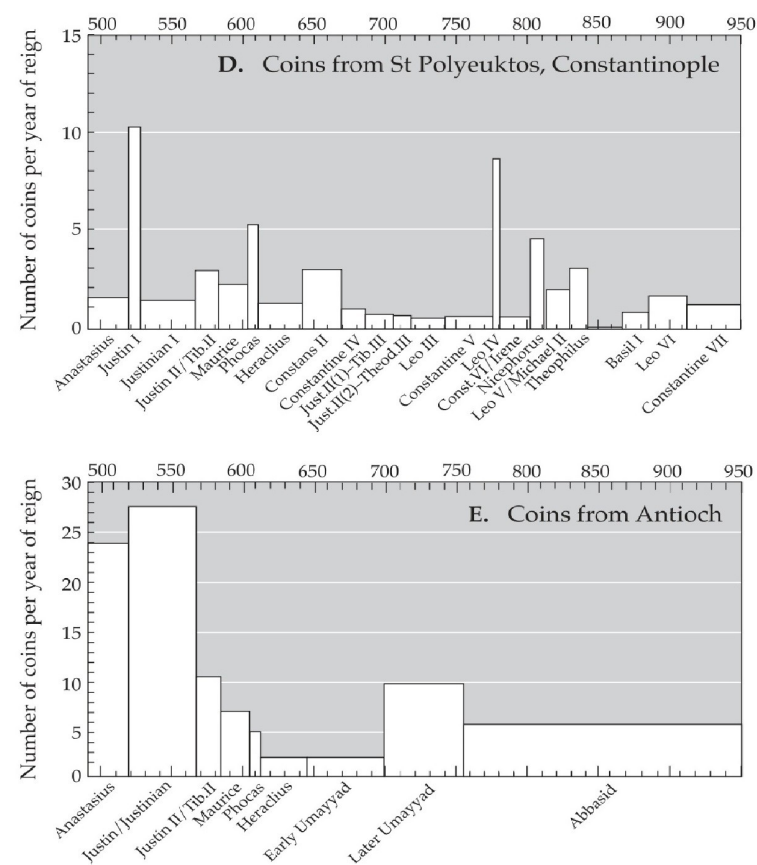
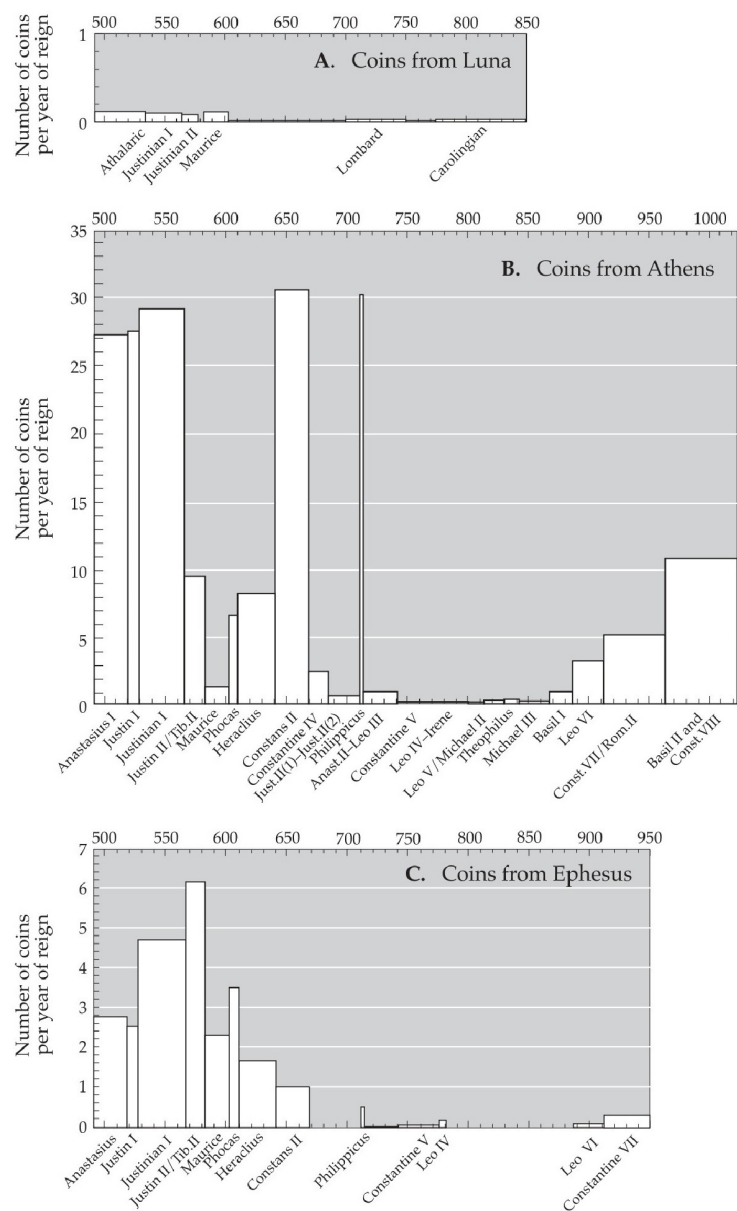
levantine, monedele de cupru au continuat să fie ceva obișnuit (Fig. 5.9 E).⁴⁰ Din nou, aceste diferențe necesită explicații și vor fi analizate în capitolul următor.

După cum se știe, nu există nicio corelație directă între prezența sau absența monedelor noi și nivelul de rafinament economic. Este întotdeauna posibil, așa cum am văzut, ca un mare număr de monede mai vechi să continue să circule, chiar și atunci când nu există din cele noi; iar în regiunea mediteraneană, spre deosebire de Britania, prezența de monede romane în tezaure ulterioare dovedește fără putință de tăgadă că banii vechi au putut rămâne în uz timp de secole. În plus, deoarece conducătorii nu erau obligați să bată monedă ca un serviciu adus supușilor lor, stimulentele pentru o nouă emisie poate să fi fost adesea ambiția politică și nu necesitatea economică. De exemplu, după ce a cucerit Ravenna în 751, regele lombard Aistulf a scos o monedă de cupru de mărimea și modelul monedelor bizantine anterioare ale orașului, înlocuind numele și bustul împăratului cu ale sale proprii.⁴¹ În niciun alt loc din Italia, lombarzii nu au bătut vreodată monedă de cupru. Cea de la Ravenna a lui Aistulf a fost unicat și, aproape sigur, un act de bravadă ideologică, mai degrabă decât o încercare de a satisface o nevoie economică reală.

Totuși, din anumite motive, ar fi o greșeală serioasă să se ignore informațiile pe care le pot oferi monedele. Ca probe, acestea asigură avantaje considerabile. În primul rând, pot fi de obicei datate exact. În al doilea rând, spre deosebire de majoritatea altor artefacte (inclusiv ceramica), monedele au atras atenția arheologilor mult timp și, în consecință, descoperirile de monede din numeroase excavări au fost făcute publice exact și complet. Cu monedele, avem la dispoziție baze de date substanțiale și sigure de dovezi care, cu prudență cuvenită, pot fi comparate direct între ele în întreaga zonă a fostei lumi romane (ca în Fig. 5.9).

În al treilea rând, monedele facilitează, fără îndoială, în mare măsură, schimburile comerciale – monedele de cupru, mai ales, pentru tranzacțiile mici. În absența monedelor, se știe că metalul prețios neprelucrat, pentru afacerile importante, și trocul, pentru cele minore, pot fi mult mai complexe decât am presupus inițial.⁴² Însă trocul necesită două lucruri pe care moneda le poate evita: ambele părți trebuie să știe exact, în momentul încheierii acordului, ce doresc de la partea cealaltă; și, mai ales în cazul unui schimb care implică „plata” uneia dintre părți în viitor, un mare grad de încredere între partenerii schimbului. Dacă vreau să-mi dau una dintre vaci în schimbul unei aprovizionări periodice cu ouă pe următorii cinci ani, pot face acest lucru, dar numai dacă am încredere în crescătorul de păsări. Trocul se potrivește comunităților mici și apropiate, în care încrederea fie există deja între părți, fie se poate impune

5.9 Existența monedelor de mică valoare. Descoperirea de monede de cupru recent bătute (indicate ca număr de monede pe an) în diferite situri din vestul și estul bazinului mediteranean: A – orașul Luna (în Liguria, Italia); B – Atena, în Grecia; C – Efes, pe coasta Mării Egee, în Turcia modernă;

D – Constantinopol (mai exact, din excavările bisericii Sf. Polyeuktos); E – Antiohia, în Siria. (De remarcat că axa verticală pentru fiecare histogramă este diferită.)

rapid prin presiunea comunității. Dar nu încurajează dezvoltarea unei economii complexe, unde bunurile și banii trebuie să circule impersonal. Într-o economie bazată pe bani, îmi pot schimba vaca pe bani și doar mai târziu și poate în altă parte, pot hotărî când și cum să-i cheltuiesc. Trebuie doar să am încredere în monedele pe care le primesc.

Șablonul existenței sau absenței monedelor de cupru coincide precis cu imaginea scăderii complexității economice, oferită de alte date: un declin ce afectează provinciile din nordul imperiului în jurul anului 400 d.H., dar nu și estul bazinului mediteranean, decât peste vreo 200 de ani, și nici atunci Levantul arab și Egiptul. Este surprinzător că, în acest șablon vast, există trei emisii locale de monede de cupru în Vest, toate în zone unde avem motive să presupunem că a supraviețuit o economie ceva mai complexă: sud-vestul Spaniei în secolul al VI-lea, în inima regatului vizigot; Marsilia în secolul al VI-lea, portul de acces al regatelor francilor; și Roma papală din secolul al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea. Puținele regiuni care aveau încă nevoie de monede de cupru le produceau; absența lor din alte părți trebuie să fie simptomatică pentru o economie occidentală care s-a schimbat dramatic față de vremurile romane.

O revenire la preistorie?

Schimbarea economică pe care am schițat-o a fost extraordinară. Ce observăm la sfârșitul lumii romane nu este o „recesiune” sau – ca să folosim o termen sugerat recent – o „diminuare”, cu o economie în esență similară, care a continuat să funcționeze cu viteză redusă. Ceea ce vedem în schimb este o remarcabilă schimbare calitativă, cu dispariția unor întregi industrii și rețele comerciale. Economia Apusului postroman nu este aceea din secolul al IV-lea redusă ca scară, ci o entitate foarte diferită și mult mai puțin rafinată.⁴³

Cea mai evidentă și mai pură variantă este în Britania. Un număr de meșteșuguri de bază au dispărut complet în secolul al V-lea, pentru a fi reintroduse doar peste câteva secole. Unele dintre acestea, cum ar fi tehnica de a construi din piatră sau cărămidă cu mortar, pot fi considerate probabil produse ale unor stiluri romane de paradă, fiind deci posibil să fi dispărut în urma unor schimbări politice și culturale. Dar, pentru alte meserii, explicațiile legate de schimbarea culturală, mai degrabă decât de declinul economic, sunt imposibil de susținut. În întreaga Britanie, arta folosirii roții olarului a dispărut la începutul secolului al V-lea, fiind reintrodusă peste aproape 300 de ani. Roata olarului nu este un instrument de identitate culturală. Este mai degrabă o inovație funcțională care facilitează producția rapidă de ceramică cu pereți subțiri; și totuși a dispărut din Britania. Se poate presupune, deși eu aș fi primul care aș

admite că este greu de crezut, că s-a întâmplat astfel deoarece nu mai erau destui consumatori care să susțină producția specializată.

Complexitatea producției și a schimbului s-a menținut în Britania postromană, dar numai la cele mai înalte niveluri ale societății și la cel mai înalt nivel de artefacte. La începutul secolului al VII-lea, un conducător al anglilor din estul Britaniei a fost înmormântat la Sutton Hoo cu un tezaur extraordinar de bogat și de exotic: farfurii de argint și de cupru din estul bazinului mediteranean; un vas de bronz emailat, probabil din vestul Britaniei; câteva arme splendide, unele poate din Scandinavia; monede de aur din regatele francilor; și câteva minunate bijuterii locale de aur, cu granate și sticlă *millefiori* de pe continent (sau poate de și mai departe). Bijuteriile, făcute cu siguranță în Britania anglo-saxonă, etalează niveluri de măiestrie și concepție desăvârșite și extraordinar de rafinate (Fig. 5.10 sus). Dar acestea sunt toate obiecte de elită, rare, produse sau importate pentru înalta societate. La acest nivel, se făceau încă obiecte frumoase, care se comercializau sau se dăruiau la distanțe mari. Ce a dispărut totuși complet au fost articolele de calitate de mică valoare, produse și distribuite pe scară largă în perioada romană. Un obiect din vaporul-mormânt de la Sutton Hoo care atrage foarte puțin atenția în vitrina sa de la British Museum este cea mai bună dovadă: vasul de ceramică (Fig. 5.10 jos). În contextul Angliei de Est din secolul al VII-lea, a fost aproape sigur un articol ce desemna un înalt statut social, importat din străinătate (întrucât fusese format pe o roată de olar, într-o perioadă când toată ceramica din Britania era făcută manual). Dar în orice context din perioada romană, chiar unul rural, un asemenea obiect nu ar fi atras deloc atenția sau ar fi atras-o poate doar pentru materialul său poros și suprafața nefinisată. Economia care a susținut și a aprovizionat o masivă piață medie și inferioară pentru bunuri funcționale de mică valoare a dispărut, producția și schimbul de obiecte rafinate reducându-se foarte mult, pentru a funcționa doar la un nivel social superior.⁴⁴

Inițial poate fi greu de crezut, dar Britania postromană a coborât de fapt la un nivel al complexității economice aflat mult sub acela al Epocii preromane a Fierului. Sudul Britaniei, în anii dinaintea cucerii romane din 43 d.H., importa mari cantități de vin și ceramică din Galia; avea propriile industrii locale de ceramică cu distribuție regională a produselor; avea chiar monede proprii de argint, care se poate să fi fost folosite pentru facilitarea schimbului, ca și pentru susținerea prestigiului și oferirea de daruri.⁴⁵ Harta așezărilor din Britania de la sfârșitul Epocii Fierului reflectează și complexitatea economică în curs de apariție, cu așezări importante pe coastă, ca Hengistbury din Hampshire-ul de azi, care depindeau cel puțin în parte de comerț. Niciuna dintre aceste trăsături nu poate fi găsită sigur în Britania postromană din secolele al V-lea și al VI-lea. Doar în jurul anului 700 d.H., la trei veacuri după dezintegrarea

5.10 Declinul produselor de mică valoare. Sus, o fibulă de aur compusă din două piese decorate cu sticlă și granate; iar jos, un vas de ceramică. Ambele au fost îngropate în mormântul unui rege al anglilor din estul Britaniei la Sutton Hoo în jurul anului 625 d.H.

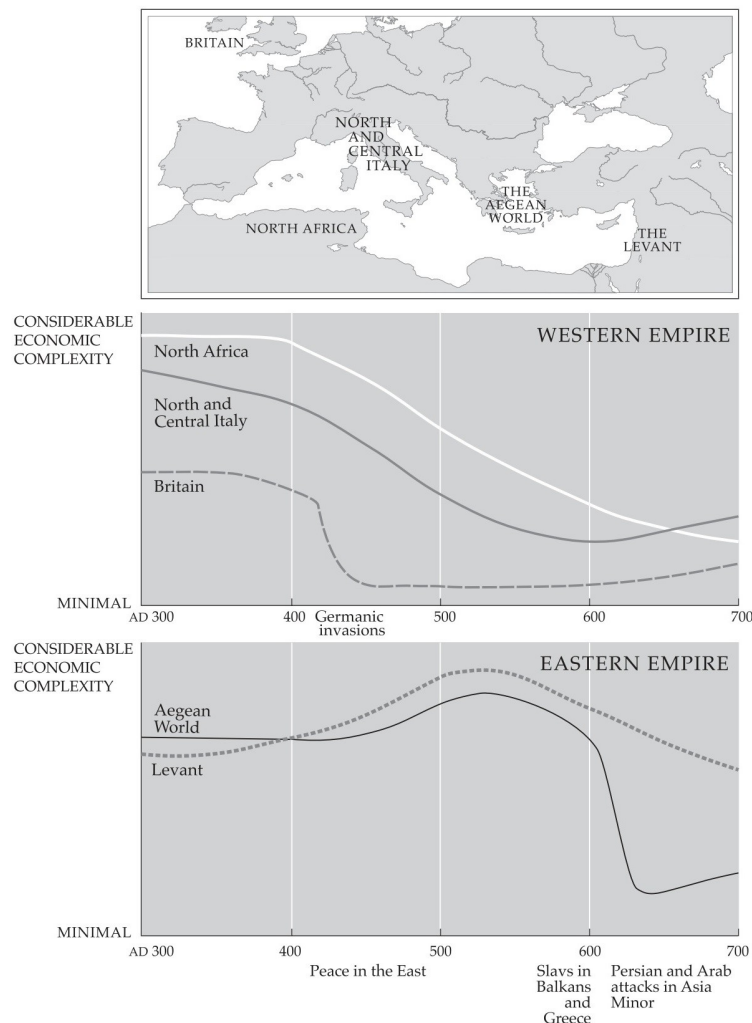
economiei romano-britanice, sudul Britaniei s-a ridicat din nou cu adevărat până la nivelul complexității economice din Epoca preromană a Fierului, cu vase importate de pe continent, cu prima industrie anglo-saxonă semnificativă a ceramicii, folosind roata (la Ipswich), cu emisia de monede de argint și apariția de orașe comerciale pe coastă, ca Hamwic (Southampton-ul saxon) și Londra.⁴⁶ Toate aceste caracteristici erau noi sau aflate doar la început în jurul anului 700 d.H.; dar toate au existat în sudul Britaniei în Epoca preromană a Fierului.

În vestul bazinului mediteranean, regresul economic nu a fost nicidecum atât de complet ca în Britania. După cum am văzut, o parte a comerțului, câteva orașe comerciale, unele monede și industrii locale și regionale au supraviețuit în secolele postromane. Însă trebuie reținut că, în lumea mediteraneană, nivelul complexității economice și al rafinamentului atins în perioada romană a fost considerabil mai ridicat decât nivelul atins vreodată în Britania. Se poate ca scăderea complexității economice să fi fost de fapt la fel de remarcabilă ca și aceea din Britania; dar, pentru că în bazinul mediteranean a pornit de la un punct mult mai ridicat, a și coborât până la un nivel mai scăzut. Dacă, așa cum am procedat pentru Britania, comparăm economiile mediteraneene preromane și postromane, se poate obține, cel puțin pentru anumite zone, o imagine similară cu cea schițată mai sus – a unui regres, care a dus economia sub nivelul de complexitate atins în perioada preromană. În sudul și centrul Italiei, de pildă, atât coloniile grecești, cât și teritoriile etrusce au oferit mai multe dovezi privind comerțul și industriile locale complexe decât Italia postromană. Trecutul preroman, în templele din Agrigento și Paestum, mormintele din Cerveteri și Tarquinia, ca și o mulțime de vase și bijuterii importate și locale au lăsat suficiente urme materiale pentru a constitui o atracție turistică majoră. Nu se poate spune același lucru despre secolele imediat postromane.

Cazul Italiei de Sud și Centrale ridică o problemă foarte importantă. Sistemul complex de producție și distribuție, a cărui dispariție am analizat-o, a fost un fenomen mai vechi și cu rădăcini mai adânci decât o economie exclusiv „romană”. A fost mai degrabă o economie „străveche”, care, în estul și sudul bazinului mediteranean, înflorea cu mult înainte ca Roma să devină cât de cât importantă și care, chiar și în nord-vestul bazinului mediteranean, se dezvoltă susținut înainte de secolele dominației romane. Este adevărat că în unele provincii îndepărtate din nord – interiorul Balcanilor, nordul Galiei, Rheinland și Britania – puterea romană și complexitatea economică erau mai mult sau mai puțin apropiate din punct de vedere cronologic. Dar, chiar și în aceste regiuni, așa cum am văzut analizând Britania din Epoca Fierului, rezultatul cuceririi romane a fost poate mai mult de a intensifica vechile evoluții decât de a schimba complet sensul vieții economice. Ce s-a distrus în secolele postromane, pentru a se recrea apoi doar foarte încet, a fost o lume rafinată cu rădăcini foarte adânci. Cum a putut avea loc o asemenea schimbare remarcabilă?

VI

DE CE SFÂRȘITUL CONFORTULUI?

6.1 Creșterile și descreșterile (dramatice) ale complexității și prosperității, între anii 300 și 700 d.H., în cinci regiuni din lumea romană: Britania; nordul și centrul Italiei; provinciile romane din Africa central-nordică; insulele și provinciile de coastă din bazinul Mării Egee; și „Levantul” (regiunea dintre Turcia modernă la nord și Egipt la sud).

Nu vom ști niciodată exact de ce s-a destrămat economia rafinată care s-a dezvoltat sub dominația romanilor. Dovezile arheologice, care sunt tot ce avem cu adevărat, ne pot spune ce s-a întâmplat și când; dar singure nu pot oferi explicații cu privire la motivele schimbării. Un vas de ceramică anglo-saxon, produs manual și fragil, este o probă elocventă pentru scăderea dramatică a nivelului de trai, dar nu ne poate spune ce a distrus industria care, cu doar câteva decenii înainte, răspândea produse de bună calitate în tot sudul Britaniei. Totuși, ceea ce putem face este să înregistrăm evoluția declinului față de alte evenimente și schimbări cunoscute din lumea romană, ca să vedem dacă există conexiuni probabile.

Tipurile de schimbări

Nu a existat un moment, nici măcar un secol al prăbușirii. Economia antică a dispărut în perioade diferite și cu viteze variate în cadrul imperiului. Dacă, pentru o comparație simplă și rapidă, indicăm acest proces sub formă grafică pentru cinci regiuni separate ale imperiului – de la complexitatea romană din jurul anului 300 d.H. până la lumea dramatic mai simplă din jurul anului 700 – putem vedea imediat diferențe substanțiale, dar și unele similarități, între ceea ce s-a întâmplat în diferite zone (Fig. 6.1). Inevitabil, acest grafic este o simplificare grosolană a unei mulțimi de dovezi arheologice dificil de interpretat și uneori controversate, dar sper că tipurile de bază pe care le-am indicat sunt rezonabil de apropiate de dovezile care există la ora actuală și că deci mai mult ajută decât strică.¹

Se acceptă în general ideea că economia rafinată a Britaniei romane a dispărut remarcabil de repede și de timpuriu. Se poate să fi avut loc deja un declin considerabil la sfârșitul secolului al IV-lea, dar, dacă s-a întâmplat așa,

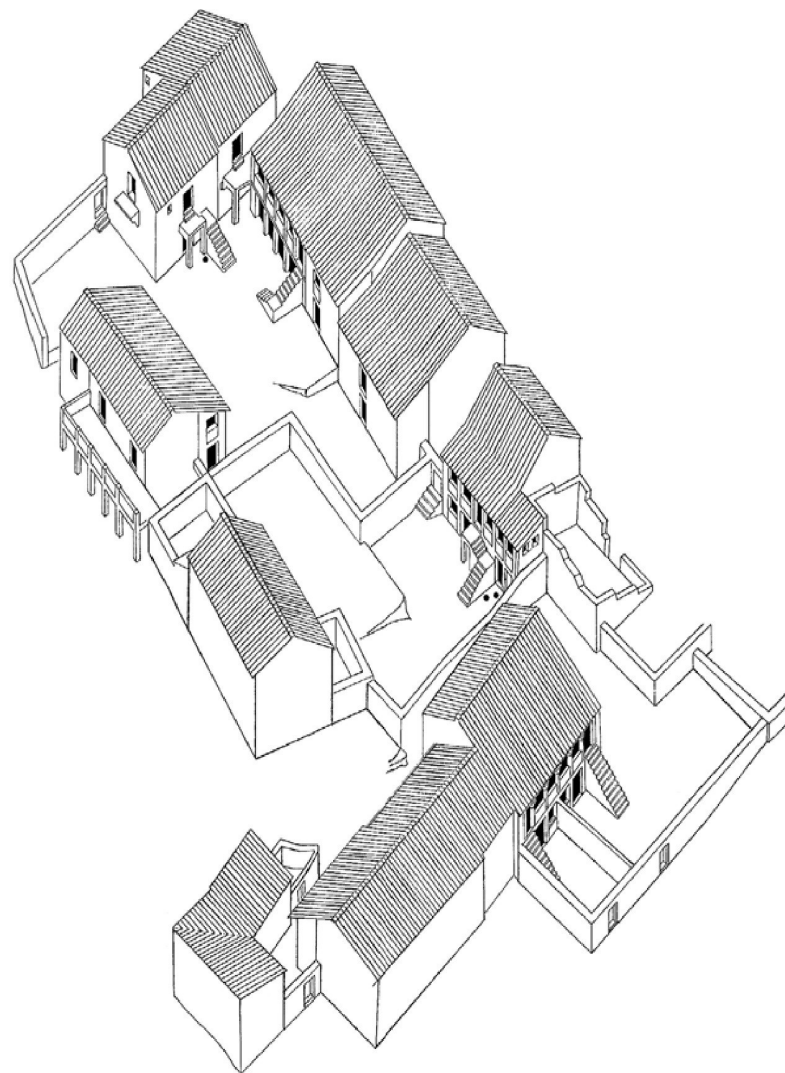

a fost mai degrabă o recesiune decât o prăbușire completă: monede noi erau încă utilizate pe scară largă și un număr de industrii complexe erau încă active. La începutul secolului al V-lea, toate acestea au dispărut și, după cum am văzut în capitoul anterior, Britania a revenit la un nivel de simplitate economică similar cu acela din Epoca Bronzului, fără monedă, cu ceramică lucrată manual și clădiri de lemn.²

Mai la sud, în provinciile din vestul bazinului mediteranean, schimbarea a fost mult mai lentă și mai treptată, fiind deci greu de reprezentat în detaliu. Dar este rezonabil să rezumăm schimbarea atât din Italia, cât și din Africa de Nord ca pe un declin lent, început în secolul al V-lea (poate mai devreme în Italia) și continuat pe o pantă constant descendentă până în secolul al VII-lea. În vreme ce, în Britania, punctul minim a fost atins deja în secolul al V-lea, în Italia și nordul Africii probabil că nu a apărut decât peste aproape două secole, la sfârșitul secolului al VI-lea, sau chiar, în cazul Africii, mai târziu, în secolul al VII-lea.³

Analizând estul bazinului mediteranean, găsim o situație foarte diferită. Ceea ce se poate spune despre orice provincie din Apus după începutul secolului al V-lea este că unele regiuni au continuat să indice o anumită complexitate economică, deși întotdeauna într-un larg context de declin. În schimb, în aproape întregul Imperiu de Răsărit, din centrul Greciei până în Egipt, secolul al V-lea și începutul secolului al VI-lea au fost o perioadă de remarcabilă dezvoltare. Știm că așezările nu doar s-au extins în această perioadă, ci au fost și prospere, deoarece au lăsat în urmă o mulțime de vile rurale nou construite, adesea din piatră, ca și de biserici și mănăstiri (Fig. 6.2). Monedele noi au existat în număr mare și au avut o largă circulație (Fig. 5.9 B-E de la pp. 106-107), iar ceramica nouă, alimentând piețele locale, ca și cele îndepărtate, s-a dezvoltat pe coasta de vest a Turciei moderne, în Cipru și Egipt. În plus, au apărut noi tipuri de amfore, în care se transportau vinul și uleiul din Levant și din bazinul Mării Egee atât în zonă, cât și în afara ei, până în Britania și pe cursul superior al Dunării. Dacă apreciem „Epoca de Aur” în funcție de vestigiile materiale, secolele al V-lea și al VI-lea au fost cu siguranță de aur pentru cea mai mare parte a estului bazinului mediteranean, în multe zone lăsând urme arheologice mai numeroase și mai impresionante decât acelea de la începutul Imperiului Roman.⁴

În bazinul Mării Egee, această prosperitate a cunoscut brusc un sfârșit dramatic în jurul anului 600 d.H.⁵ Orașe mari precum Corinth, Atena, Efes și Aphrodisias, care au dominat regiunea cu mult timp înainte de venirea romanilor, s-au redus substanțial față de dimensiunea lor inițială – excavările recente de la Aphrodisias sugerează că cea mai mare parte a orașului a ajuns, la începutul secolului al VII-lea, un oraș fantomă abandonat, populat doar de statuile sale

6.2 Case țărănești din secolele IV-VI, într-un sat din nordul Siriei, Dêhès. Pereții sunt din calcar autohton tăiat cu grijă și au rezistat adesea în întregime; se știe din excavări că acoperișurile, care s-au prăbușit, erau de țiglă. Ca plan și dimensiuni, acestea sunt structuri modeste, locuințe ale țăranilor „obișnuiți”, cu animale și magazine jos și cu câteva camere de locuit sus. Dar soliditatea și confortul lor funcțional sunt impresionante și probabil au fost construite de meseriași calificați – au supraviețuit sute de case similare, cărora li s-a refăcut acoperișul și au fost reocupate în vremurile moderne.

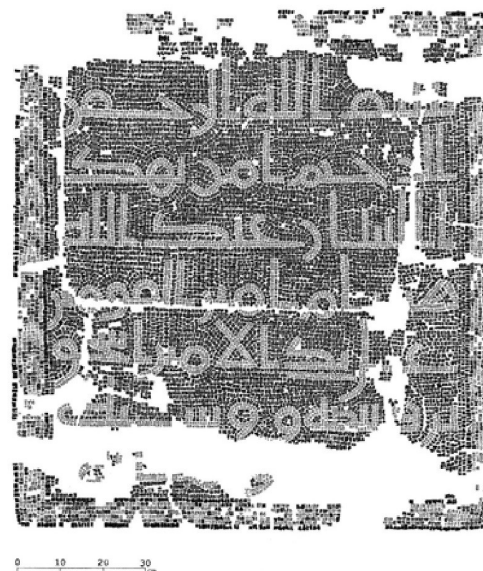

de marmură.⁶ Vesela și monedele noi, care au constituit o trăsătură atât de proeminentă a secolelor al V-lea și al VI-lea, au dispărut brusc, amintind de experiența Britaniei din urmă cu două secole (Fig. 5.9 B, C de la p. 106). Este posibil, de pildă, ca în unele zone din Grecia în secolul al VII-lea să se fi folosit doar ceramică grosolană, produsă manual.⁷ Capitala imperiului, Constantinopol, a fost poate singura excepție de la această imagine în general sumbră. Aici, de pildă, au continuat să fie produse și folosite monede noi de cupru (Fig. 5.9 D) și a apărut în secolul al VII-lea o nouă veselă smălțuită, pentru a înlocui ceramica fină dinainte. Dar chiar și Constantinopolul și-a redus dramatic bogăția și populația comparativ cu orașul înfloritor cu, poate, o jumătate de milion de locuitori din jurul anului 500 d.H. Constantinopolul din secolul al VII-lea încă se remarcă în calitate de oraș mare; dar asta mai ales datorită clădirilor din trecut și fiindcă celelalte orașe mari din bazinul Mării Egee, ca Efesul, decăzuseră și mai mult.⁸

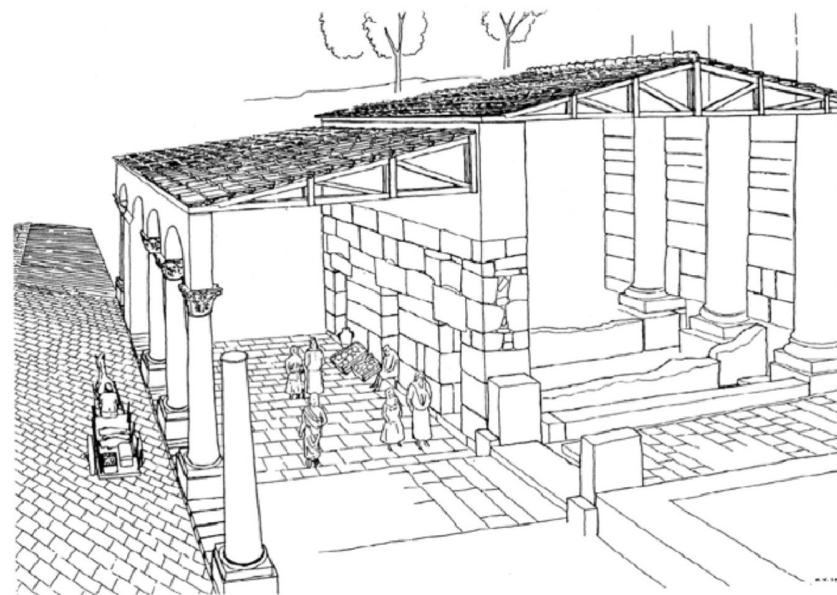
Până în anul 700 d.H., rămăsese o singură zonă din fosta lume romană care nu trăise experiența copleșitorului declin economic – provinciile din Levant și din Egiptul învecinat, cucerite de arabi în anii 630 și 640. Aici, ceramica rafinată a continuat să înflorească în centre precum Jerash (în Iordania modernă) și au fost produse mari cantități de monede noi de cupru (Fig. 5.9 E de la p. 107). Chiar și într-un sat din nordul Siriei, Dêhès, monedele de cupru și ceramica de bună calitate au mai fost obiecte comune în secolele al VII-lea și al VIII-lea – în timp ce, în bazinul Mării Egee și în cel al Mediteranei, în aceeași perioadă, au dispărut din uz, mai mult sau mai puțin, chiar în mari centre comerciale. În Baysanul arab, vechiul Scythopolis (în Israelul de azi), o parte dintr-o stradă comercială cu porticuri a fost complet reconstruită în al doilea sfert al secolului al VIII-lea, din ordinul califului, care și-a menționat realizarea pe două inscripții elegante de mozaic, cu litere arabe aurite pe un fond albastru intens: „În numele lui Allah, cel milostiv, cel îndurător, Hisham, slujitor al lui Allah, conducător al credincioșilor, a dat ordin să se construiască această clădire” (Fig. 6.3). Conform standardelor romane, noua clădire a pieței a lui Hisham e destul de mică, dar sugerează un nivel de rafinament și prosperitate fără egal în provinciile degradate din restul vechiului imperiu.⁹

Sfârșitul unui imperiu și sfârșitul unei economii

Chiar și cea mai rapidă privire aruncată asupra graficelor mele indică faptul că trebuie să fi existat o strânsă conexiune între destrămarea Imperiului Roman și dezintegrarea economiei antice. Această legătură între regresul economic și cel politic a fost explorată de mulți istorici de-a lungul timpului; majoritatea s-au concentrat însă asupra perioadei *dinainte* de căderea imperiului, pentru a

6.3 Magazine cu porticuri de la începutul secolului al VIII-lea în orașul arab Baysan. Inscriptia de mozaic, fixată pe fațada clădirii, menționa construirea sa în timpul califului Hisham în 737-738.

cerceta dacă declinul prosperității a redus capacitatea romanilor de a rezista în fața invaziilor. Această problemă rămâne una importantă și am discutat-o anterior în această carte. Acum mă voi concentra totuși asupra a ceea ce s-a întâmplat *după* ce au început invaziile. Dovezile existente sugerează foarte clar că dificultățile politice și militare au distrus economiile regionale, indiferent dacă acestea erau înfloritoare sau se aflau în declin.

Dispariția complexității în Britania la începutul secolului al V-lea trebuie să fi fost sigur legată de retragerea puterii romane din provincie, căci cele două evenimente au avut loc cam în același timp. Singurele incertitudini din Britania sunt dacă sfârșitul secolului al IV-lea a asistat deja la amplificarea unor serioase probleme economice și cât de rapid a avut loc schimbarea.¹⁰ Una dintre caracteristicile dovezilor arheologice postromane de aici, ca și din altă parte, este dispariția tuturor obiectelor databile precis, cum ar fi monedele, iar fără repere cronologice, schimbarea poate părea mai rapidă decât a fost în realitate.

Mai la sud, în vestul bazinului mediteranean, declinul e mai treptat și nu poate fi atribuit direct unor evenimente politice și militare anume. Graficul meu pentru Italia și Africa de Nord arată două linii drepte, coborând brusc la începutul secolului al V-lea și apoi încet, dar sigur, ceea ce înseamnă o pierdere implacabilă și continuă a complexității, care a debutat odată cu invadarea Apusului. De fapt, începutul declinului economic în Africa și Italia nu poate fi stabilit încă atât de precis, iar evoluția sa, odată pornită, este de asemenea deschisă dezbaterii. E foarte posibil ca regresul să nu fi fost, în realitate, deloc lin, ci caracterizat de perioade de revenire și perioade de cădere bruscă.

Totuși, dacă ne uităm la schema generală a declinului din secolele al V-lea și al VI-lea din Africa și din Italia și, mai ales, dacă facem apoi o comparație între aceasta și ceea ce se întâmpla în estul bazinului mediteranean, o strânsă legătură între dezvoltarea politică și cea economică pare inevitabilă. Atât în bazinul Mării Egee, cât și în Levant, economia s-a dezvoltat ca dimensiuni și complexitate în secolele al V-lea și al VI-lea, cu alte cuvinte mergând exact în direcție opusă față de cea a Apusului (Fig. 6.1 de la p. 112). Din punct de vedere politic și militar, a fost o perioadă de pace și stabilitate neobișnuită în Răsărit, exceptând nordul agitat al Balcanilor, aproape de frontiera Dunării, o pace grav tulburată doar de o invazie majoră a persilor din 540. Pare mult mai probabil că evoluțiile politice și militare diferite ale Estului și ale Vestului au jucat un rol decisiv în destinele lor economice divergente.

Această presupunere este confirmată de ceea ce s-a întâmplat în Grecia la sfârșitul secolului al VI-lea și în Asia Mică (Turcia de azi) în prima jumătate a secolului al VII-lea. Puterea militară și controlul politic roman din Est s-au prăbușit și aproape au dispărut, mai întâi în Grecia, în fața invaziilor slavilor și avarilor, iar apoi în Asia Mică, în fața invaziilor și atacurilor persilor și arabilor.

În 626 și din nou în 674-678 și 716-718, chiar și Constantinopolul a fost asediat. Spre deosebire de Roma și de Apus în secolul al V-lea, capitala și ceea ce a rămas din imperiul său au supraviețuit ca prin minune. Nu poate fi o coincidență faptul că, în timpul deceniilor tulburi din jurul anului 600 d.H., rafinamentul lumii din Antichitatea târzie din bazinul Mării Egee s-a evaporat.¹¹

După cum am văzut, singurele părți din fosta lume romană încă dezvoltate din punct de vedere economic la sfârșitul secolului al VII-lea erau provinciile levantine (și Egiptul învecinat, a cărui istorie economică este cunoscută mai ales din surse scrise). Totuși, din nou, aceasta sugerează o strânsă legătură între stabilitate, pe de o parte, și prosperitate, pe de alta – aceste regiuni au fost cوتropite de arabi fără lupte prelungite și până în 750 au beneficiat de dominația arabă, ca importante zone pașnice ale unui nou imperiu centrat în jurul Damascului.

Toate regiunile, cu excepția Egiptului și a Levantului, au suferit din cauza dezintegrării Imperiului Roman, însă distincțiile între istoria exactă a diferitelor zone arată că impactul schimbării a variat considerabil. În Britania, la începutul secolului al V-lea, și în bazinul Mării Egee, în jurul anului 600 d.H., prăbușirea pare a fi avut loc brusc și rapid, de parcă ar fi fost provocată de o serie de lovituri devastatoare. Dar în Italia și în Africa, schimbarea a fost mult mai treptată, ca produsă de declinul lent și de dispariția unor sisteme complexe.

Aceste traiectorii diferite au sens într-o măsură considerabilă. Bazinul Mării Egee a fost lovit de invaziile și atacurile repetate de la sfârșitul secolului al VI-lea și din secolul al VII-lea – mai întâi ale slavilor și avarilor (în Grecia), apoi ale persilor (în Asia Mică) și în final ale arabilor (atât pe uscat, cât și pe mare). Cu mai multe ocazii, puterea imperială s-a limitat efectiv la zona fortificată a Constantinopolului și chiar și aceasta a fost aproape pierdută – în 626, orașul a supraviețuit probabil unei campanii a armatelor aliate ale persilor și avarilor doar fiindcă persii nu au putut traversa Bosforul, pentru a contribui la un asalt comun asupra zidurilor. O remarcabilă colecție de povești despre miracole din Salonic, al doilea oraș al imperiului, ne creează o imagine despre realitățile vieții de aici în anii dificili ai secolului al VII-lea. Orașul a fost în mod repetat asediat de slavi și de avari, iar teritoriul său supus unor incursiuni periodice. Conform sursei noastre, doar puterile miraculoase ale Sfântului Demetrius au salvat Salonicul de foamete și de cădere în mâna dușmanului.¹² Imaginea este remarcabil de asemănătoare cu aceea din Noricum din urmă cu 200 de ani, din *Viața Sfântului Severinus*. Nu este greu de crezut că asemenea condiții au provocat dezastrul economic.

Știm mult mai puțin despre ceea ce s-a întâmplat precis în Britania în secolul al V-lea, pentru că documentele scrise sunt foarte puține, dar numai lista problemelor cunoscute este impresionantă: incursiunile irlandezilor și stabilirea lor în Vest; invaziile pictilor din nord; pătrunderea anglo-saxonilor (și a altor neamuri) din sud și est către centru; ca și războiul intern între regatele britano-romane rivale. În aceste condiții, producția, transportul și comerțul au fost deosebit de grav afectate, ca și puterea de cumpărare, foarte importantă, a consumatorilor. În plus, în Britania au existat extrem de puține perioade prelungite de liniște, pentru refacere.

În schimb, Italia s-a bucurat de lungi perioade de pace în secolul al V-lea și la începutul secolului al VI-lea, iar Africa a suferit mai puțin din cauza tulburărilor de după cucerirea sa de către vandali în 429-439. De aceea, nu este surprinzător că nu vedem în aceste regiuni scăderea vertiginoasă a rafinamentului care s-a dovedit a fi avut loc în Britania în secolul al V-lea și în bazinul Mării Egee în secolul al VII-lea. Ceea ce s-a întâmplat probabil în Italia și în Africa a fost destrămarea lentă a unui sistem imperial și comercial existent în bazinul mediteranean, accelerat de anumite dificultăți – cum ar fi războaiele cu goții și invaziile lombarzilor în Italia în secolul al VI-lea și incursiunile berberilor în nordul Africii.¹³ Istoricul războaielor cu goții, Procopius, martor ocular la multe campanii din Italia, ne dă câteva indicii despre răul produs aici de aceste lupte. El spune o poveste evocatoare despre felul cum regele ostrogot Theodahad, la începutul războaielor, a căutat un profet evreu de la care să afle cum vor merge lucrurile. Clarvăzătorul a luat trei grupuri de câte zece porci, a atribuit câte unul goților, romanilor invadatori din Răsărit și băștinașilor italieni și i-a închis în colibe separate un anumit număr de zile, fără hrană. Când colibele s-au deschis, doar doi porci din coliba goților mai trăiau, în timp ce doar câțiva erau morți la romanii din Răsărit. În coliba italienilor, jumătate din porci muriseră, iar toți ceilalți și-au pierdut părul. Nu trebuie să credem adevărul literal al acestei povești, dar Procopius a fost martor la impactul războaielor cu goții asupra Italiei și istorisirea lui trebuie să fi părut cel puțin verosimilă.¹⁴

Legăturile financiare și comerciale din bazinul mediteranean formate în perioada romană (sau chiar înainte) au însemnat că regiuni ca Italia și Africa au avut de suferit nu doar din cauza propriilor tulburări locale, ci și, în mai mică măsură, din cauza problemelor din alte zone. Legăturile Italiei cu restul bazinului mediteranean se bazau în parte pe calitatea peninsulei de centru tradițional al puterii romane – un privilegiu care a dispărut inevitabil odată cu imperiul. Aristocrația Italiei, de pildă, a pierdut o bună parte din puterea sa de cumpărare când Africa a căzut în mâinile vandalilor în 429-439, căci mulți

proprietari de pământ italieni dețineau întinse terenuri în Africa.¹⁵ Conform *Vieții* unei pioase aristocrate italiene, Melania, care a renunțat la avere la începutul secolului al V-lea, una dintre proprietățile ei din Africa, de lângă orașul Thagaste, era „mai mare decât orașul propriu-zis, cu o clădire pentru baie, mulți meșteșugari (aurari, argintari și arāmari) și doi episcopi, unul pentru credința noastră, celălalt pentru eretici“. Cu resursele din proprietățile ei africane, Melania și soțul ei au putut construi și întreține două mănăstiri mari, una pentru 130 de sfințite fecioare, cealaltă pentru 80 de bărbați.¹⁶ Aristocrația italiană a pierdut averi ca aceasta cu ocazia cuceririi vandale, care, desigur, a lipsit Italia și pe împăratul ei și de toate impozitele plătite de Africa, și de livrările substanțiale de cereale pentru hrănirea Romei.

Efectul dezintegrării imperiului asupra Africii a fost mai puțin imediat și poate mai ales comercial. Provinciile din Africa au exportat în secolele al III-lea și al IV-lea mari cantități de veselă fină și ulei de măsline în vestul bazinului mediteranean. Acest comerț a continuat în secolele al V-lea și al VI-lea și chiar în al VII-lea și nu s-a dezechilibrat poate niciodată la polul său african. Însă cantitatea de produse a scăzut treptat, în secolul al VII-lea fiind doar o fărâma din ceea ce fusese în secolul al IV-lea.¹⁷ Acest declin se poate explica probabil cel mai bine prin dezintegrarea unui sistem comercial privilegiat, creat de imperiu, și prin sărăcirea treptată a consumatorilor de pe țărmurile nordice ale Mediteranei, afectate serios de nesiguranța din secolele al V-lea și al VI-lea. În vremurile bune, legăturile strânse între diferitele țărmuri ale Mediteranei au adus complexitate și bogăție; însă în vremuri grele, problemele dintr-o zonă puteau avea efecte devastatoare asupra prosperității din alta.

Imperiul Roman a încurajat și a facilitat dezvoltarea economică în numeroase și diferite feluri, atât direct, cât și indirect. Statul roman însuși a comandat producerea și distribuirea multor bunuri și, mai ales, a adunat și a redistribuit imense cantități de bani proveniți din impozite. Dispariția statului avea să afecteze direct și grav multe zone – când, de exemplu, armata profesionistă de pe Rin și Dunăre s-a dezintegrat, în secolul al V-lea, puterea de cheltuială din regiunea de frontieră a zeci de mii de soldați (plătiți cu aur din întregul imperiu) a pierit și ea, la fel ca atelierele din zone ca nordul Italiei care le produceau echipamentul. După aceea, soldații au fost localnici, având propriul echipament, mult mai modest – ca forță combatantă, acești oameni se poate să fi fost sau să nu fi fost la fel de eficienți ca armata romană, dar cu siguranță au fost mai puțin importanți ca motor al economiei. Efectul dezintegrării statului roman nu poate

să se fi dovedit total diferit de acela provocat de dezmembrarea economiei sovietice de stat după 1989. Structura sovietică a fost desigur o mașinărie mult mai mare, mai complexă și atotcuprinzătoare decât cea romană. Dar cea mai mare parte a fostului bloc comunist s-a confruntat cu problemele adaptării la o lume nouă într-un context de pace, în vreme ce, pentru romanii din Apus, sfârșitul economiei de stat a coincis cu o perioadă prelungită de invazii și războaie civile.

Împărații au mai păstrat, în special pentru propriile scopuri, o bună parte din infrastructura care facilita comerțul: mai ales o singură monedă, răspândită din abundență în întregul imperiu, ca și o rețea impresionantă de porturi, poduri și drumuri. Statul roman a bătut monedă mai puțin pentru binele supușilor săi și mai mult pentru a facilita procesul impozitării lor; iar drumurile și podurile au fost reparate în principal pentru a accelera deplasarea trupelor și a trimișilor guvernului. Monedele au trecut de fapt prin mâinile negustorilor și ale cetățenilor obișnuiți mult mai mult decât prin ale percepților; iar căruțele și animalele de povară au călătorit pe drumuri mult mai des decât legiunile.¹⁸ Odată cu dispariția imperiului, investițiile în aceste facilități au scăzut dramatic: în perioada romană, de pildă, a avut loc un proces continuu de modernizare și reparare a rețelei de drumuri, celebrat prin ridicarea de pietre indicatoare datate; nu există nicio dovadă că acesta ar fi continuat în mod sistematic după începutul secolului al VI-lea.¹⁹

Siguranța a fost fără îndoială cel mai mare avantaj oferit de Roma. Pacea nu s-a menținut constant în toată epoca romană, fiind ocazional tulburată de războaie civile, iar în secolul al III-lea de o perioadă serioasă și prelungită de invazii ale perșilor și ale neamurilor germanice. Totuși, cei 500 de ani dintre înfrângerea piratilor de către Pompei în anul 67 î.H. și cucerirea Cartaginei și a flotei sale de către vandali în anul 439 d.H. cuprind cea mai îndelungată perioadă de pace de care s-a bucurat vreodată Marea Mediterană. Pe uscat însă este de remarcat că puține cetăți de la începutul imperiului au avut fortificații – o stare de fapt nerepetată în cea mai mare parte a Europei și a bazinului mediteranean până la sfârșitul secolului al XIX-lea și atunci doar pentru că explozibili puternici au făcut ca zidurile să devină ineficiente ca formă de apărare. Siguranța din epoca romană a oferit condițiile ideale pentru dezvoltarea economică.

Dezmembrarea statului roman și încheierea unor secole de siguranță au constituit factorii cruciali în distrugerea economiei rafinate din vremurile antice; dar au mai fost și alte probleme, care au jucat un rol secundar. În 541, de exemplu, ciuma bubonică a ajuns în Mediterană din Egipt și s-a întins inexorabil

prin întreaga fostă lume romană, reapărând cu mai multe ocazii în deceniile următoare. Istoricul Evagrius, care locuia în Antiohia, în Siria, și-a întrerupt fluxul narațiunii pentru a povesti cum această boală i-a afectat propria familie. Copil fiind, la prima apariție a bolii în imperiu, el însuși s-a molipsit, dar a avut suficient noroc pentru a supraviețui. Mai târziu, totuși, la revenirea sa, boala avea să-i ucidă prima soție și mai mulți copii, ca și alți membri mai îndepărtați ai familiei. Cu doi ani înainte de a scrie, când ciuma a ajuns în Antiohia a patra oară, el și-a pierdut și fiica, și nepotul. Există puține motive să ne îndoim că această apariție și reapariție a bolii nu au fost doar tragedii personale pentru oameni ca Evagrius, ci și o substanțială lovitură demografică dată populației imperiului.²⁰

S-a mai susținut recent, pe baza relatărilor scrise, ca și a inelelor copacilor, că, timp de peste un an, în 536-537, strălucirea soarelui a fost diminuată, poate ca urmare a lovirii de un asteroid, cu consecințe dezastruoase pentru creșterea plantelor.²¹ Dezastru ca acesta au avut sigur loc, cu rezultate teribile pentru mulți indivizi; dar este probabil corect să le considerăm cauze secundare, nu primare, ale declinului economiei antice. Calamitățile naturale tind să apară în toate perioadele istoriei, însă efectele lor sunt în general de durată doar atunci când economia are deja probleme. Economii stabile pot supraviețui unor crize intermitente, chiar de proporții, acestea afectând rar structurile de bază ale societății.²² De pildă, se știe că ciuma din Anglia, din secolul al XIV-lea, a ucis între o treime și jumătate din întreaga populație, ceea ce reprezintă un procent extrem de mare. Dar nu a distrus structurile vieții din Anglia și de fapt nu a dezechilibrat substanțial economia Angliei de la sfârșitul Evului Mediu. Lumea romană și-a putut reveni după calamitățile naturale, dar nu a putut supraviețui tulburărilor prelungite de la sfârșitul imperiului și dizolvării definitive a statului roman.

Așa cum am văzut, invaziile din secolul al V-lea au fost cele care au provocat aceste dificultăți și prăbușirea economiei antice din Apus. Ceea ce nu înseamnă totuși că popoarele germanice au intenționat moartea rafinatei lumi antice. Invadatorii au pătruns în imperiu cu dorința de a profita de nivelul său ridicat de trai, nu pentru a-l distruge; și am întâlnit, în această carte, oameni ca ostrogoții, care au trăit în palate de marmură, au bătut monedă de tip imperial și au avut în slujba lor romani educați. Dar, chiar dacă popoarele germanice nu au intenționat asta, invaziile lor, tulburările provocate de acestea, ca și dezmembrarea ulterioară a statului roman, au constituit fără îndoială cauza principală a distrugerii economiei romane. Invadatorii nu s-au făcut vinovați de crimă cu premeditare, dar au comis cu siguranță măcar omucidere.

Experiența prăbușirii

Viața Sfântului Severinus, cu mărturia sa detaliată privind căderea provinciei Noricum (vezi pp. 16-18 și Fig. 2.2 de la p. 17), oferă câteva exemple elocvente ale modului cum a fost afectată de dezintegrarea puterii romane viața de zi cu zi a oamenilor într-o provincie de frontieră. Ne spune despre numeroasele acte de violență, care au creat dificultăți producătorilor, distribuitorilor și consumatorilor în egală măsură, oferind și frânturi de informații mai precise. La un moment dat, nefericiții cetățeni din Batavis l-au rugat pe sfânt să intervină pe lângă regele unui trib germanic local, ca să le îngăduie să facă comerț. Chiar și schimburile locale au devenit aparent imposibile. Deloc surprinzător, importul de produse din zone îndepărtate a ajuns de asemenea foarte dificil. La un moment dat, printr-o minune, Severinus a împărțit săracilor din Lauriacum un ajutor sub formă de ulei de măsline, care, ne spune sursa noastră, a fost adus de negustori în provincie cu cea mai mare dificultate. Pentru ca uleiul să ajungă în Noricum, a trebuit să parcurgă un drum periculos pe uscat din Italia sau sute de mile pe Dunărea inferioară, într-o zonă foarte agitată. În aceste condiții, este mai surprinzător că săracii din Noricum încă sperau, la sfârșitul secolului al V-lea, să li se dea ulei de măsline de import – în loc să folosească grăsime animală pentru iluminat, gătit și spălat – deși aprovizionarea era deja grav afectată.²³

Dispariția statului roman a avut drept consecință faptul că locuitorii din Noricum nu se mai bucurau de siguranța de care aveau nevoie ca să profite de comerț; dar a mai avut și un alt impact imediat și important. *Viața* ne spune că, și înainte ca Severinus să ajungă în provincie, în anii 450, apărarea devenise aproape în întregime o responsabilitate locală. Doar o garnizoană, cea din Batavis, își mai primea solda de la guvernul imperial din Ravenna pentru serviciul prestat la Dunăre. Dar, așa cum am văzut deja, aceasta nu a mai durat mult timp. Solda trebuia colectată personal de un detașament de soldați, care făcea călătoria dus-întors, traversând o zonă periculoasă și Alpii, până la Ravenna. Într-un an, acești oameni au fost atacați și uciși.²⁴ Aurul nu a mai ajuns niciodată de la guvernul imperial la Noricum. Această poveste fascinantă dovedește sfârșitul procesului de redistribuire care, timp de secole, a pompat aur din provinciile prospere și pașnice din interiorul imperiului către zonele de frontieră, care au dus greul atacurilor barbare, dar s-au și bucurat de rezultatele importante ale cheltuielilor făcute de armată.

Aceste povești ilustrează apariția unor tulburări, dar arată și faptul că structurile economice pot fi foarte rezistente – cetățenii din Batavis au cerut permisiunea regelui germanic local pentru a continua să facă comerț; uleiul de măsline ajungea încă în Lauriacum și chiar și săracii încă îl așteptau; iar soldații

dintr-un oraș erau pregătiți să facă o călătorie lungă și periculoasă pentru a-și colecta solda obișnuită. Dar, în fața unor dificultăți repetate, chiar și structurile rezistente aveau să se prăbușească. O perioadă de pace prelungită, cu ajutorul economiilor din zonă aflate în situații mai bune, ar fi putut contribui la refacerea provinciei Noricum (și a altor regiuni). Dar perioadele de pace prelungită erau rare și nicio provincie din Apus nu a fost complet ocolită de tulburări. În aceste condiții, provinciile vestice au intrat într-un cerc vicios al declinului economic și vor mai trece multe secole până când vor ajunge din nou la nivelul de rafinament tipic roman.

Pericolul specializării

Am spus că sfârșitul economiei antice și momentul prăbușirii sale au fost strâns legate de dispariția Imperiului Roman. Totuși, pentru a înțelege integral proporțiile neașteptate ale declinului – care a transformat regiuni rafinate în zone înapoiate și subdezvoltate – trebuie să stabilim faptul că rafinamentul economic a avut și o latură negativă. Dacă economia antică ar fi constat dintr-o serie de unități locale simple și esențial autonome, cu o specializare redusă a muncii în cadrul lor și cu foarte puține schimburi între ele, atunci anumite părți din ea ar fi supraviețuit cu siguranță tulburărilor din perioada postromană – mai modeste poate, dar într-o formă esențial recognoscibilă. Totuși, pentru că economia antică a fost de fapt un sistem complicat și bine corelat, însuși rafinamentul său l-a făcut fragil și mai puțin adaptabil la schimbări.²⁵

Pentru ca producția de masă de bună calitate să înflorească așa cum a înflorit în perioada romană, a trebuit implicat un foarte mare număr de oameni, cu roluri mai mult sau mai puțin specializate. În primul rând, trebuia să existe meșteșugarii calificați, capabili să producă bunuri de un nivel ridicat și în cantități suficiente pentru a asigura un cost unitar scăzut. În al doilea rând, trebuia să existe o rețea complexă de transport și comerț, pentru a distribui aceste produse eficient și pe scară largă. În sfârșit, era esențială o piață mare (și de aceea în general dispersată) de consumatori, cu bani de cheltuit și o înclinație spre cheltuială. În plus, toată această complexitate s-a bazat pe forța de muncă a sute de alți oameni care ungeau roțile producției și ale comerțului, menținând o infrastructură de monede, drumuri, vapoare, căruțe, hanuri și așa mai departe.

Complexitatea economică a făcut ca bunurile produse în masă să fie puse la dispoziția consumatorilor, dar și ca oamenii să depindă de specialiști sau de semispecialiști – care lucrau uneori la sute de kilometri depărtare – pentru multe dintre nevoile lor materiale. Aceasta a funcționat foarte bine în vremuri stabile, dar îi făcea pe consumatori foarte vulnerabili dacă, dintr-un motiv oarecare, rețelele de producție și distribuție erau dereglate sau dacă ei

înșiși nu-și mai puteau permite să cumpere de la un specialist. Dacă producția specializată eșua, nu era posibil să se recurgă imediat și eficient la propriile resurse.

Comparația cu lumea occidentală contemporană este evidentă și importantă. Se știe că economia antică nu a fost nici pe departe la fel de complicată precum aceea a lumii dezvoltate din secolul al XXI-lea. Stăm în mici compartimente de producție, aducându-ne contribuția mărunță și foarte specializată la economia globală (în cazul meu, puțin în învățământ și ceva în scrierile despre sfârșitul lumii romane) și suntem complet dependenți pentru nevoile noastre de mii, chiar sute de mii, de alți oameni răspândiți în jurul globului, fiecare făcându-și mica sa datorie. Am fi incapabili să ne satisfacem nevoile local, chiar și în cazuri de urgență. Lumea antică nu a ajuns atât de departe ca noi pe drumul specializării și al neajutorării, dar a parcurs totuși ceva din el.

Amploarea dezintegrării economice care a avut loc la sfârșitul imperiului a fost aproape sigur un rezultat direct al acestei specializări. Lumea postromană s-a reîntors la un nivel de simplitate economică mai scăzut chiar decât cel din vremurile imediat preromane, cu o circulație redusă a bunurilor, cu locuințe săracioase și doar cu articole de bază. Rafinamentul din epoca romană, datorat răspândirii unor produse de bună calitate în întreaga societate, a distrus abilitățile și rețelele locale care, în vremurile preromane, au asigurat o complexitate economică de un nivel mai scăzut. A durat secole pentru ca oamenii din fostul imperiu să-și redobândească abilitățile și rețelele regionale care să-i readucă la acest nivel preroman de rafinament. Ca o ironie, privită din perspectiva Britaniei din secolul al V-lea și a celei mai mari părți a bazinului mediteranean din secolele al VI-lea și al VII-lea, experiența romană a fost foarte dăunătoare.

VII

MOARTEA UNEI CIVILIZAȚII?

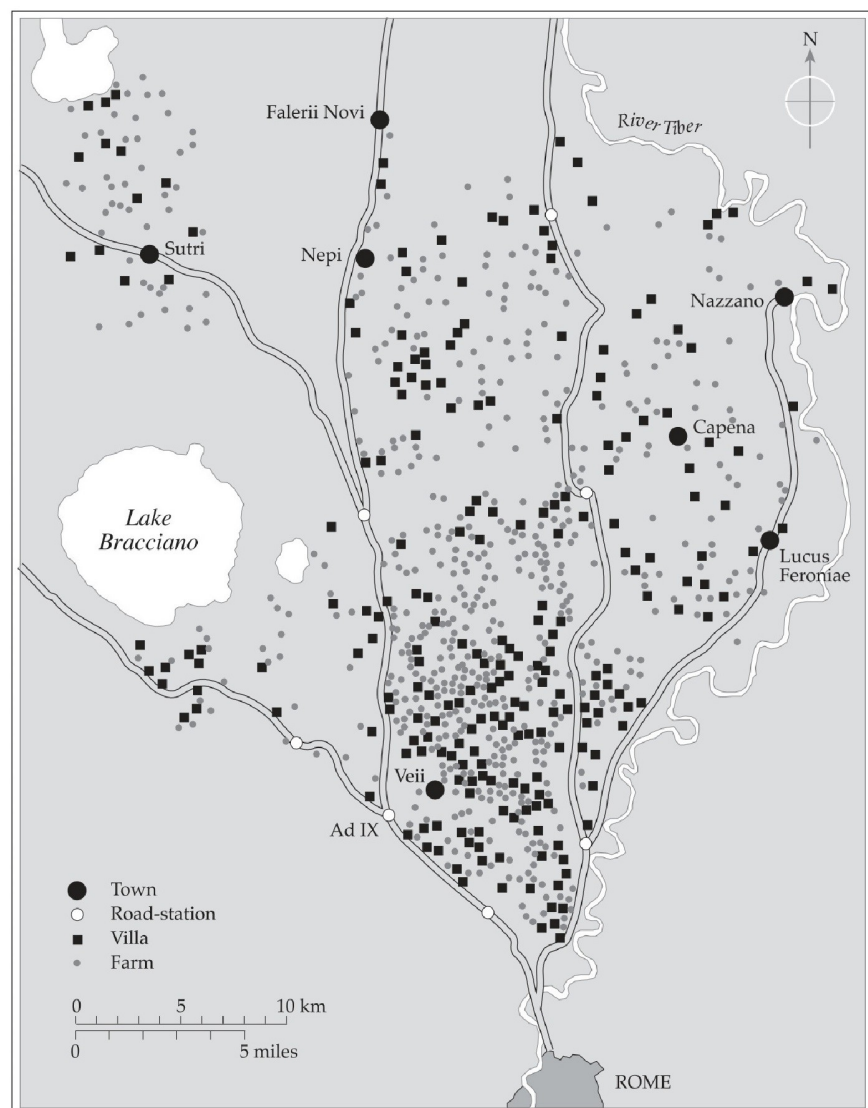
O ALELE, ȚIGLELE ȘI MONEDELE, protagoniste ultimelor două capitole, nu sunt considerate întotdeauna esențiale pentru existența umană. Într-adevăr, în lumea dezvoltată bogată (unde istoricii înfloresc), obiectele bine făcute au devenit într-o asemenea măsură o parte acceptată a vieții, încât importanța lor tinde să fie trecută cu vederea, mai ales de intelectuali, care se apreciază adesea ca situându-se oarecum deasupra unor asemenea lucruri banale. Totuși, aceiași intelectuali distinși își înregistrează gândurile elevate pe ultimul tip de laptop, într-o încăpere cu aer condiționat, îmbrăcați confortabil și înconjurați de acele articole produse în masă cunoscute sub numele de „cărți”. Propria noastră experiență ar trebui să ne învețe în fiecare clipă a fiecărei zile cât de importante sunt obiectele funcționale de înaltă calitate pentru bunăstarea noastră.

Până acum, ne-am îndreptat atenția către produsele fabricate, însă avantajele unei economii rafinate pot fi găsite și la un nivel „inferior”, chiar de bază – producerea hranei – și în sferele „superioare” ale realizărilor umane, cum ar fi răspândirea științei de carte și construirea de clădiri monumentale.

O populație pe cale de dispariție

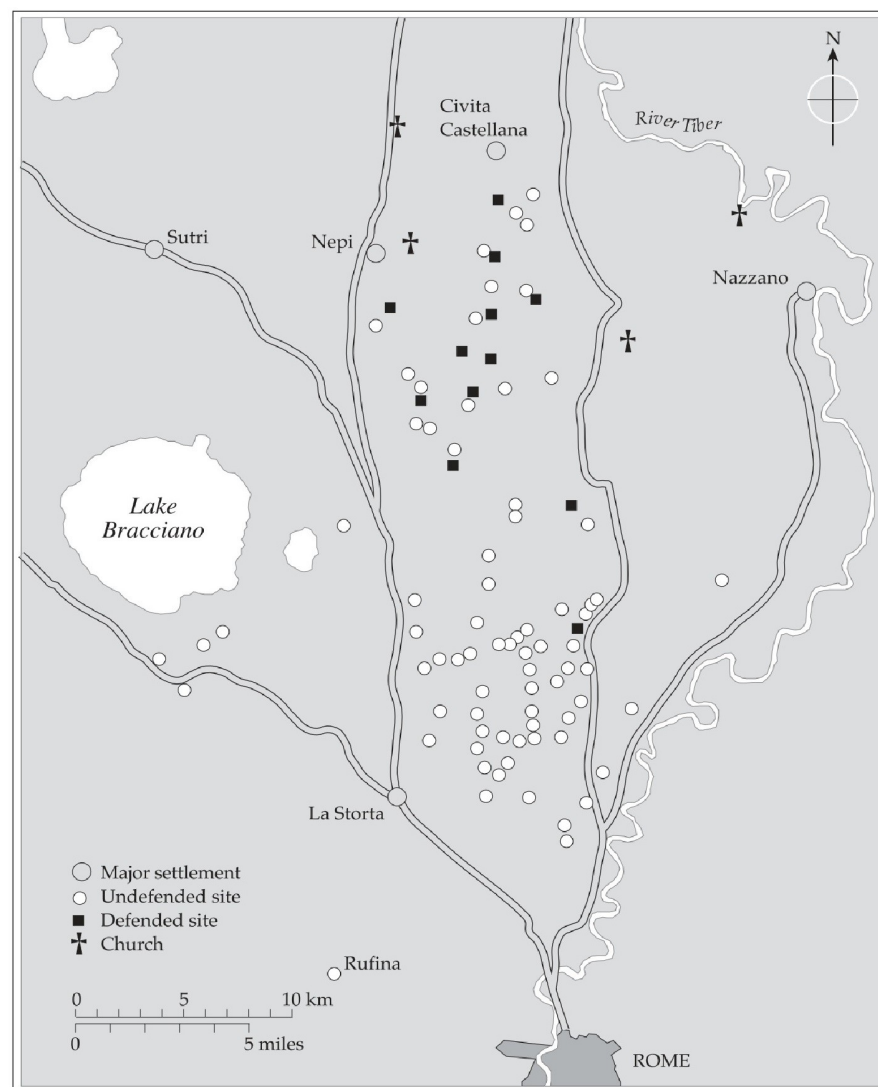
Deși nu putem fi siguri, este probabil ca sfârșitul economiei antice să fi avut un impact mai mare chiar decât regresul dramatic al producției. Se poate ca și producerea hranei să fi scăzut brusc, provocând o reducere drastică a populației. Aproape fără excepție, cercetările arheologice din Vest au descoperit mult mai puține situri rurale din secolele al V-lea, al VI-lea și al VII-lea d.H. decât de la începutul imperiului.¹ În multe cazuri, declinul efectiv este izbitor, de la un peisaj roman dens populat și cultivat la o lume postromană ce pare doar foarte puțin locuită (Fig. 7.1a, b). Aproape toate punctele care reprezintă așezările din perioada romană dispar, lăsând doar mari spații goale. Cam în același timp,

7.1 Oamenii pe cale de dispariție. Așezările rurale la nord de Roma, în perioada romană și în cea postromană, așa cum au fost descoperite prin cercetările de teren.

(a) Locuri ocupate în perioada din jurul anului 100 d.H.

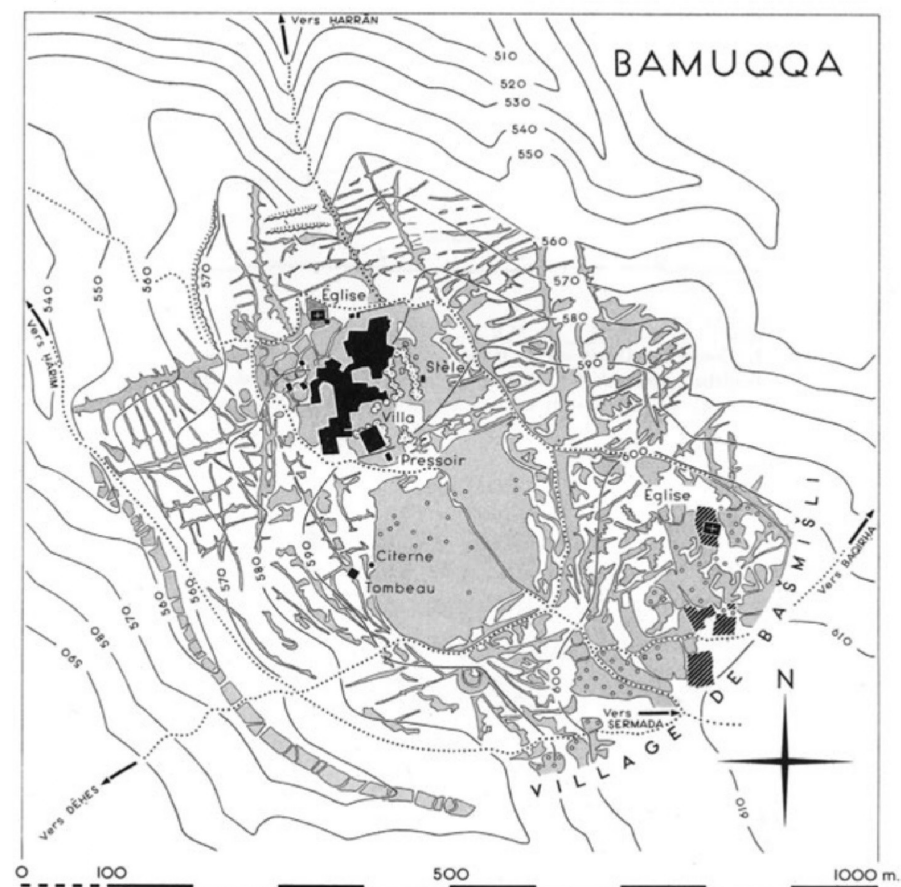

(b) Locuri descoperite pe baza ceramicii din secolele V-VIII d.H.

scad dramatic și dovezile privind ocuparea orașelor – reducerea numărului de așezări rurale nu s-a produs cu siguranță prin plecarea populației de la sat la oraș.

La prima vedere, aceste dovezi par să indice limpede și fără echivoc o scădere *masivă* a populației în secolele postromane, la jumătate sau poate chiar la un sfert din nivelul atins în perioada romană. Totuși, așa cum se întâmplă adesea, imaginea nu este la fel de clară cum pare la început. Arheologii pot descoperi oamenii din trecut doar dacă aceștia au lăsat urme materiale durabile. Dacă ei au aparținut unei culturi precum aceea din epoca romană, care a produs mari cantități de materiale de construcție solide și ceramică lucioasă, atunci așezările lor ies foarte clar la vedere în solul arabil modern, sub formă de aglomerări imediat identificabile de țigle sparte, bucăți de mortar și fragmente ceramice. Dar, din păcate, nu este adevărat același lucru despre așezările din perioadele cu foarte puține obiecte durabile; și, așa cum am văzut, tocmai astfel au arătat secolele postromane. Au predominat casele de lemn și acoperișurile de paie, care nu au lăsat bucăți de țigle și de mortar, în vreme ce olăria timpuriu-medievală nu este doar mult mai săracă decât echivalentul ei roman, ci e în general și de o culoare maro sau gri mată, așadar greu de depistat în solul arabil. Siturile postromane, deci și oamenii din perioada postromană, sunt adesea foarte greu de găsit.

Din nefericire, urmele materiale, deși indică limpede rafinamentul economic, nu sunt neapărat un semn sigur al nivelului populației. Acest punct important poate fi ilustrat comparând un sit roman cu unul postroman din Britania. Mica fermă romană din secolul al IV-lea de la Bradley Hill din Dorset avea un acoperiș parțial de țiglă, iar la excavare a dezvoltat aproape 3 500 de fragmente de ceramică romană și, așa cum am văzut deja, chiar șaptezeci și opt de monede. Deși se poate să fi fost locuită de numai două sau trei familii de țărani (poate douăzeci de persoane), timp de doar cincizeci de ani, aceștia au lăsat în urma lor o mulțime de probe arheologice. Chiar și un observator modern ocazional, mergând pe situl acestei ferme, poate să remarce foarte bine urmele sale de la suprafață. În schimb, Yeavington, marele palat rural al regilor din Northumbria din secolele al VI-lea și al VII-lea, a fost probabil folosit timp de peste un secol de mai mult de 100 de persoane, inclusiv din straturile superioare ale societății. Dar clădirile sale au fost construite în întregime din materiale perisabile, care nu au lăsat nicio urmă în stratul de suprafață al solului; iar ceramica sa nu a fost doar foarte săracă, ci și extrem de fragilă și deci susceptibilă să se fărâmițeze la arat (Fig. 5.7 de la p. 97). Chiar și o foarte riguroasă cercetare arheologică de teren ar fi putut trece peste Yeavington fără a observa nicio urmă de așezare. Situl a fost descoperit de fapt datorită unor condiții speciale care au permis ca gropile pentru stâlpii clădirilor de lemn să fie văzute din aer.² Cu exemplul Yeavington în minte, e aproape sigur că, în

7.2 Prosperitatea într-un peisaj dificil. Satul antic Bamuqqa de pe dealurile de calcar din nordul Siriei. În jurul așezării (marcate cu negru) se indică (cu gri) oazele de teren arabil, majoritatea foarte mici.

marile spații goale de pe harta de distribuție din Fig. 7.1 b, trăiau o mulțime de oameni care, în prezent, sunt invizibili din punct de vedere arheologic. Au fost acolo, dar nu-i putem găsi.

Din cauza acestor probleme legate de dovezi, nu putem lua de bună aparenta absență a siturilor postromane, considerând-o o probă fără echivoc a scăderii catastrofale a populației în epoca respectivă. Dar, desigur, aceeași dovadă nu ne obligă să presupunem că nivelul populației a rămas constant. Este foarte posibil ca dificultatea pe care o avem de a descoperi oamenii din epoca postromană să se datoreze faptului că au fost substanțial mai puțini ca

număr și că au lăsat mai puține urme materiale. Păstrând un scepticism sănătos în privința impresiei de gol lăsată de hărți precum aceea din Fig. 7.1b, trebuie și să avem grijă să nu umplem golurile cu oameni fictivi. Unii dintre oamenii pe care nu-i vedem se poate să nu fi fost de fapt niciodată acolo.

Întrucât complexitatea economică a sporit categoric calitatea și cantitatea bunurilor produse, este probabil că a mărit și producția de hrană și deci și numărul de oameni pe care îi putea hrăni pământul. Dovezile arheologice din perioadele de prosperitate par într-adevăr să indice o corelație între rafinamentul tot mai pronunțat al producției și al comerțului și creșterea populației. De exemplu, după cum am văzut, în secolul al V-lea și începutul secolului al VI-lea, în estul bazinului mediteranean a avut loc o mărire a producției și a exportului de ceramică fină, ca și de vin și de ulei transportat în amfore; în aceeași perioadă, a avut loc o explozie de așezări noi în Est, chiar în zone unde agricultura mergea greu, cum ar fi dealurile de calcar din nordul Siriei – unde o bună parte din terenul arabil se reduce la mici oaze în piatra goală (Fig. 7.2).³ În plus, așa cum putem afirma pe baza urmelor materiale păstrate, oamenii care au locuit pe acest teren nepromițător erau departe de a duce o viață nefericită, la limita subzistenței. Ei au avut resurse să investească într-o serie spectaculoasă de biserici rurale și în impresionante locuințe familiale foarte solide (Fig. 6.2 de la p. 115).

În Apus, dovezile timpurii – în Italia din secolul I, în Galia și Spania din secolele I și al II-lea și în nordul Africii din secolele al III-lea și al IV-lea – sugerează toate o legătură la fel de strânsă între dezvoltarea unei economii orientate spre piață și o creștere a densității și a răspândirii așezărilor. De pildă, familia de țărani romani de lângă Luna, din nordul Italiei, care am văzut deja că mânca din farfurii de ceramică importate, trăia pe vârful unei pante abrupte, loc foarte nepotrivit pentru agricultura obișnuită. Cultivarea reușită a coastei și deci bunăstarea acestei gospodării de țărani au fost aproape sigur posibile datorită dezvoltării și exportului unui prestigios vin local, pentru care producția de pe coasta terasată s-a potrivit perfect.⁴

Dacă ne întrebăm cum a putut o economie complexă să producă mai multă hrană decât o economie de bază, pentru o populație mai numeroasă, pot fi oferite două răspunsuri strâns legate. În primul rând, dacă produsele agricole au putut fi exportate și vândute rapid (fie pe o piață regională, fie pe una internațională), atunci țăranii s-au putut specializa pe producerea acelor recolte pentru care condițiile locale erau deosebit de favorabile. De exemplu, cultivatorii de pe dealurile din nordul Siriei au putut exploata micile și nepromițătoarele

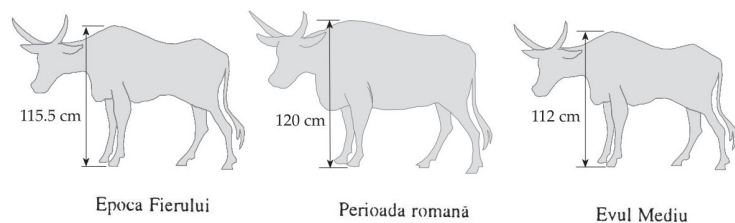
oaze de teren din jurul satelor lor pentru a crește mult mai mulți măslini decât aveau efectiv nevoie (Fig. 7.2). Surplusul de ulei a putut fi vândut în regiunile din jur, iar în secolele V-VII a putut fi chiar exportat în străinătate – așa cum arată descoperirea amforelor siriene și din provinciile învecinate în întregul bazin mediteranean și chiar mai departe. Între timp, produsele alimentare care nu puteau fi cultivate local în cantități mari, precum cerealele, au fost aduse din zone apropiate, cu terenuri arabile mai bune, cum ar fi câmpiile aluvionare din Mesopotamia. În acest fel, specializarea, combinată cu schimbul, au putut crește substanțial productivitatea solului, permițând folosirea sa pentru culturile cele mai potrivite cu condițiile climaterice și geologice locale.

În al doilea rând, specializarea și capacitatea de a transforma recoltele în bani lichizi au permis țăranilor să facă investiții pentru îmbunătățiri, ceea ce a sporit apoi și mai mult productivitatea. De pildă, cultivatorii sirieni de pe dealurile de calcar au construit o mulțime de teascuri masive de măslină în jurul satelor lor, ale căror vestigii mai există și azi, care le-au permis să-și extragă uleiul eficient și pe plan local. În același timp, cei de la câmpie și-au putut extinde terenurile arabile și intensifica toate culturile prin construirea de sisteme complexe de irigare și dirijare a apei, inclusiv baraje, canale subterane și rezervoare, ca și șanțuri obișnuite pentru irigații.⁵ Prin investiția de capital, țăranii au putut obține mai mult de pe terenurile lor.

În condițiile din perioada târzie, fără piețe internaționale și regionale înfloritoare, specializarea și investițiile au devenit mult mai dificile, iar locuitorii din zone precum dealurile de calcar au fost obligați să revină la o agricultură mixtă și deci mai puțin productivă. Când s-a întâmplat acest lucru, populația probabil că a scăzut. Se consideră într-adevăr că anumite zone din Levant nu au atins din nou nivelurile și densitatea populației de la sfârșitul epocii romane și începutul celei arabe până târziu în secolul al XIX-lea sau chiar al XX-lea.

Din nefericire, nu există în prezent nicio cale sigură de a aprecia producția agricolă din perioada romană, cu atât mai puțin de a o compara cu aceea din secolele postromane. Dar avem acum unele probe revelatoare pentru schimbarea dimensiunii animalelor de fermă din Apus. Analiza atentă a oaselor de la picioarele acestora, descoperite prin excavări databile, a permis zoologilor să estimeze schimbarea dimensiunii vitelor în diferite perioade. Rezultatele sunt șocante. Vitele și, în mai mică măsură, alte animale domestice, indică o creștere marcată a dimensiunii medii în epoca romană (Fig. 7.3). Aceste animale mai mari, ca și vitele moderne, aveau o cantitate de carne mult mai mare decât vitele din perioada preromană. Dar, pentru a câștiga în greutate, aveau nevoie de o hrănire intensă pe pășuni de bună calitate și probabil de multe furaje pentru iarnă.⁶ Aceste condiții au putut fi obținute într-un mediu economic, precum acela din epoca romană, care a încurajat specializarea în folosirea terenurilor și în

7.3 Creșterea și scăderea dimensiunii vacilor romane. Dimensiunea aproximativă a vitelor, din Epoca Fierului până în cea romană și în cea medievală timpurie. Informațiile se bazează pe descoperirile de pe 21 de situri din Epoca Fierului, 67 din cea romană și 49 din cea medievală timpurie.

desfășurarea forței de muncă. Dar se pare că a fost imposibil să se continue la fel în condițiile mai modeste din secolele postromane. Dimensiunea vitelor a scăzut din nou până la nivelul celor din epoca preistorică.

În perioada romană, a existat cu siguranță o populație numeroasă, fără semne evidente că resursele erau suprasolicitate – căci, chiar și în zonele intens populate, gospodăriile țărănești își puteau permite produse de consum ca ceramica de import. Pentru a susține acest nivel al populației, ca și prosperitatea, producția de hrană trebuie să fi fost foarte eficientă. Mai e posibil ca în vremurile postromane complexitatea agricolă să fi dispărut cu totul, ca și producția din atelierele a căror soartă nefericită este mult mai bine evidențiată în probele arheologice. Considerând toate aspectele, deși dovezile sunt nesigure, cred că este foarte probabil ca în perioada postromană să fi avut loc un declin marcat în productivitatea agricolă și de aceea și în numărul de oameni pe care pământul îi putea hrăni. A fost un declin la limita existenței umane.

Mai mult rafinament sau mai multă exploatare?

Se consideră uneori că perioada romană a îmbogățit doar elita, în loc să ridice nivelul de trai al populației în general. Într-adevăr, unii cercetători susțin că membrii cei mai bogați și mai puternici ai societății au prosperat exact pe cheltuiala și în detrimentul celor mai puțin privilegiați. De pildă, o carte recentă despre Britania romană îi descrie economia ca pe un instrument de opresiune și compară explicit impactul Romei asupra insulei cu cele mai rele efecte ale imperialismului și capitalismului modern. Sfârșitul puterii romane e celebrat ca sfârșitul exploatării: „Masa poporului britanic s-a putut bucura atunci de o scurtă epocă de aur lipsită de proprietari de pământuri și de percepatori.” De pe urma rafinamentului economic roman au beneficiat doar proprietarii și statul,

iar „evul întunecat” care a urmat după dispariția sa a fost în realitate o „epocă de aur”.⁷

Consider că opinia aceasta și altele, similare, sunt greșite. Ceea ce mi se pare mie remarcabil în privința economiei romane e tocmai faptul că nu a fost doar un fenomen de elită, ci unul care a asigurat produse de bază de bună calitate pentru întreaga scară socială. După cum am văzut, ceramica de calitate a fost disponibilă pentru toată lumea și, în regiuni ca Italia, chiar și confortul acoperișurilor de țiglă. Eu pun serios la îndoială și romantica presupunere că simplitatea economică a însemnat neapărat o societate mai liberă și mai egală. Nu există motive să credem că, întrucât Britania postromană nu avea monedă, nici olărie lucrată pe roată și nici clădiri cu mortar, a fost o oază egalitară, lipsită de opresiunea proprietarilor de pământ și a conducătorilor politici. Se știe că impozitele nu mai puteau fi adunate în monede; însă echivalentul său mai puțin sofisticat, „tributul”, putea fi foarte bine obținut sub formă de cereale, porci și chiar sclavi.

Totuși, criticându-i pe cei care văd doar aspecte negative în lumea romană, nu vreau să fac greșeala de a o descrie în nuanțe prea deschise. Prezența unei economii mai complexe și a unor produse de mai bună calitate nu a contribuit la crearea unei lumi în totalitate fericite, în care nimeni nu era oprimat sau asuprit din punct de vedere economic – tot la fel cum bunăstarea materială din lumea occidentală modernă nu a rezolvat nicidecum toate problemele sărăciei, cu atât mai puțin pe cea a străinilor din alte zone de care depindem cu toții. Multe dintre cele mai impresionante realizări tehnice din vremurile romane au avut la bază munca sclavilor – de pildă, coloanele de granit ale Panteonului, care m-au impresionat atât de mult în copilărie, au fost laborios tăiate din piatra deșertului egiptean de ocnași și de sclavi, obligați să muncească în condiții inimaginabil de dure și în aspră izolare. Un observator din secolul I î.H. nota despre „sclavii care lucrează în mine” că „munca lor de zi și noapte [...] le istovește trupul și mulți mor de pe urma suferințelor nemăsurate”.⁸

Existau uriașe diferențe de avere chiar și între oamenii liberi, la fel cum există și azi, iar marele rafinament economic a lărgit probabil prăpastia între bogați și săraci. Până și în zonele prospere și foarte dezvoltate ale imperiului, oamenii din straturile inferioare ale societății aveau vieți deplorabile și mureau în mizerie. De pildă, în Egiptul roman, una dintre cele mai bogate provincii ale imperiului, copiii nou-născuți erau abandonați pe grămezile de excremente și de gunoi suficient de des pentru a primi un nume special, „copii găsiți la bălegar” (*coprianairetoi*). Unii dintre acești copii se poate să fi fost părăsiți de părinți din motive sociale (de pildă, dacă erau născuți nelegitim), dar alții erau cu siguranță lăsați în grija străinilor doar fiindcă părinții nu-și permiteau să-i crească. Știm că maldărele de gunoi din Egipt conțineau amfore și vase fine sparte din

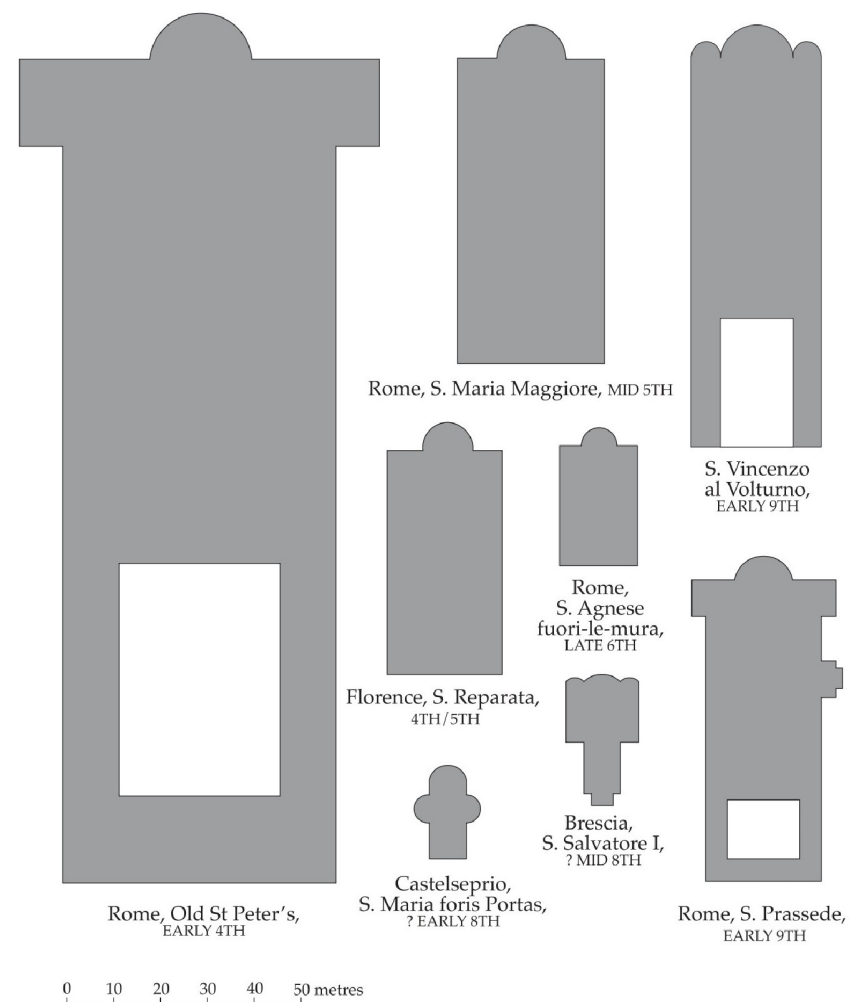
întregul bazin mediteranean; dar acestea erau o slabă consolare pentru copiii abandonati la gunoi din provincie și pentru nefericiții lor părinți.⁹

La fel, indiferent cât de complexă a fost agricultura romană, recolte tot puteau fi compromise și, când s-a întâmplat astfel, transportul nu a fost suficient de ieftin sau de rapid pentru a aduce marile cantități de grâne care puteau salva sărăcimea de la foamete. Edessa din Mesopotamia era unul dintre cele mai bogate orașe din Răsăritul roman, înconjurat de pământuri arabile prospere. Dar, în anul 500 d.H., un roi de lăcuste a distrus recolta de grâu; mai târziu, a fost compromisă și o recoltă de mei. Pentru cei săraci, a urmat dezastrul. Prețul pâinii a crescut rapid, iar oamenii au fost nevoiți să-și vândă pe nimic puținul pe care-l aveau ca să-și cumpere hrană. Mulți au încercat, dar zaradnic, să-și potolească foamea cu frunze și rădăcini. Cei care au putut, au părăsit zona; însă o mulțime de oameni chinuți de foame au năvălit spre Edessa și alte orașe, pentru a dormi pe străzi și a cerși: „dormeau pe sub colonade și pe străzi, urlând zi și noapte, chinuți de foame.“ Aici, bolile și nopțile reci de iarnă au omorât o mare parte dintre ei; chiar adunarea și îngroparea cadavrelor a devenit o problemă majoră.¹⁰

Case potrivite pentru sfinți

Dacă ne ridicăm privirea de la lucrurile fundamentale ale societății umane, producerea și distribuirea hranei, către cele „superioare“, precum proporțiile clădirilor și răspândirea științei de carte, vedem un declin dramatic similar la sfârșitul lumii romane. Nu e foarte surprinzător, pentru că meșteșugurile și artele nu pot înflori într-un gol material: arhitecții, constructorii, lucrătorii în marmură și mozaicarii, profesorii și scriitorii, toți au nevoie de un grad de complexitate economică.

În Italia și în alte zone ale bazinului mediteranean, a existat o tradiție neîntreruptă de a construi cu cărămidă și piatră cu mortar de-a lungul secolelor postromane, după cum am văzut; de asemenea, multe clădiri impresionante construite înainte s-au păstrat în stare bună. Anglo-saxonii care vizitau Roma la sfârșitul secolului al VI-lea, de pildă, vedeau lucruri de neimaginat în Britania lor natală, unde clădirile romane erau lăsate să se deterioreze și tot ce se construia nou era din lemn. Găseau câteva biserici noi de cărămidă, proaspăt decorate cu mozaicuri și fresce și, mai ales, un mare număr de bazine extrem de impresionante, din secolele al IV-lea și al V-lea, păstrate în stare bună și în folosință continuă. Vechea bazilică Sfântul Petru, de exemplu, predecesora din secolul al IV-lea a bazei de azi, s-a menținut cu mândrie în tot Evul Mediu – o clădire uriașă, având în jur de 100 de metri lungime și cinci naosuri separate de o mulțime de coloane de marmură.

7.4 Locuințe modeste pentru sfinți. Planurile câtorva biserici reprezentative din Italia, toate la aceeași scară. Dimensiunile mici ale clădirilor din secolul al VI-lea până la începutul secolului al VIII-lea sunt foarte comune – abia la sfârșitul secolului al VIII-lea și în secolul al IX-lea reapar bisericele mai mari.

Dar, dacă ne uităm la bisericile noi din Italia postromană, ceea ce ne impresionează imediat în legătură cu ele este faptul că sunt foarte mici (Fig. 7.4). Clădirile de la sfârșitul secolului al VI-lea, din secolul al VII-lea și de la începutul secolului al VIII-lea au foarte rar peste 20 de metri lungime; un vizitator modern le poate descrie foarte bine drept „capele” mai degrabă decât „biserici”. Împodobirea primelor clădiri a fost și ea adesea foarte modestă. Papa Ioan VII, la începutul secolului al VIII-lea, a fost desigur mândru de lucrările sale decorative din bazilicile Romei, căci scurta sa biografie le enumeră în detaliu. Se poate ca principalul său proiect să fi fost oratoriul dedicat Mariei, Maica Domnului, pe care l-a construit în bazilica Sfântul Petru. Biograful său afirmă că a cheltuit pentru asta „o mare sumă de aur și argint”. Oratoriul a fost demolat atunci când s-a construit actuala bazilică Sfântul Petru, dar a supraviețuit destul de mult pentru a fi desenat de cei care au studiat Antichitatea în perioada Renașterii, ceea ce ne permite să vedem ce structură imensă putea construi o „mare sumă” de bani la începutul secolului al VIII-lea. După standardele perioadei romane (sau ale sfârșitului Evului Mediu), oratoriul lui Ioan era mic: câteva coloane (majoritatea fiind vechi și refolosite) și împodobirea unui perete cu un panou de mozaic destul de mare.¹¹

Dovezile din Spania vizigotă, de la care s-a păstrat cea mai frumoasă colecție de biserici din secolul al VII-lea din întreg Occidentul, confirmă realitatea din Italia. Bisericile vizigote sunt construite din blocuri de piatră pătrate și sunt impresionant de solide, dar toate seamănă ca dimensiuni cu construcțiile contemporane din Italia. De exemplu, San Juan de Baños, construită de un rege vizigot la jumătatea secolului al VII-lea (și astfel o misiune din partea eșalonului superior al societății), are doar 20 de metri lungime, ca și cea mai elaborată biserică din acea perioadă, San Pedro de la Nave de lângă Zamora.¹²

Ceea ce vedem în Italia, Spania și în cele mai multe zone din bazinul mediteranean este o supraviețuire parțială a moștenirii trecutului și o reducere dramatică a dimensiunilor noilor construcții (Fig. 7.4). În aceste regiuni, nu au dispărut toate clădirile și toate meșteșugurile din perioada romană – în doar câteva locuri de excepție, ca zonele din Britania cucerite de anglo-saxoni, s-au petrecut lucruri apocaliptice. Pe de altă parte, în întregul Occident, dacă Dumnezeu și sfinții lui ar fi trebuit să se bazeze pe lăcașurile lor nou-construite, s-ar fi pomenit cu adevărat foarte înghesuiți.

Această abandonare a construcțiilor de cărămidă și piatră cu mortar în provincii precum Britania, ca și scara foarte redusă a clădirilor din alte zone, sunt interpretate uneori ca rezultat al unei opțiuni culturale și nu ca o necesitate

economică. Conform acestui argument, elita nu mai era supusă obsesiei romane a cărămizii și a marmurei – așa cum afirmă istoricul Chris Wickham în 1988: „hainele frumoase au ajuns pentru regi mai prețioase decât cărămizile”.¹³ Bogații din epoca medievală timpurie, conform acestei interpretări, erau la fel de înstăriți ca și elita din epoca romană, dar au ales să-și cheltuiască altfel banii: mai ales pe bijuterii și țesături fine (ca îmbrăcămintea și draperiile).

Există totuși o problemă de nerezolvat legată de acest argument – romanii aveau o mulțime de bijuterii și de țesături fine, pe lângă splendidele lor clădiri. S-au păstrat mai puține bijuterii, pentru că le îngropau foarte rar cu morții (spre deosebire de popoarele germanice); însă descoperirile ocazionale, ca și referirile și reprezentările frecvente din sursele scrise și din artă, dovedesc fără putință de tăgadă că cerceii și colierele rafinate constituiau o trăsătură stabilă a vieții aristocrate romane. S-au găsit și destule obiecte de argint, mari, spectaculoase și minuțios împodobite (Fig. 7.5) pentru a dovedi că romanii bogați se bucurau de șansa de a-și afișa accesul la metalele prețioase.¹⁴ Tot la fel, țesăturile somptuoase care au supraviețuit din Egiptul roman sunt suficiente pentru a contrazice ideea că îmbrăcămintea romană se caracteriza prin toga țesută în casă.

Observăm bijuteriile romane și obiectele din metale prețioase mai puțin decât echivalentele lor postromane în principal pentru că ne distrag atenția o mulțime de alte produse de lux care au dispărut (sau au devenit foarte rare) după căderea imperiului: case particulare din marmură și mozaic, atât la oraș cât și la țară; băi cu apa adusă prin conducte și încălzire prin pardoseală; o sumedenie de mâncăruri exotice, de condimente și vinuri; ca și lucruri extrem de scumpe, cumpărate din pură fantezie, cum ar fi animalele importate doar în scopul de a muri în amfiteatru (luând, la modul ideal, cu ele câțiva sclavi nefericiți, ca „vânători”). Unii romani foarte bogați și-au dobândit statutul chiar prin bibliotecile lor scumpe și prin educația lor literară costisitoare. Era o lume în care afișarea superiorității sociale putea fi foarte subtilă – în timp ce plătea sume exorbitante de bani pentru sclavi barbari și animale exotice, a căror măcelărire în amfiteatru era necesară pentru a-i consolida statutul, un aristocrat roman putea pretinde că are și o educație filosofică, prin care se ridica deasupra unor asemenea lucruri vulgare.

„Aici Phoebus, negustorul de parfumuri, a avut cea mai tare partidă de sex”: Folosirea scrisului în epoca romană

La un moment dat, cu puțin înainte de erupția fatală a Vezuviului din anul 79 d.H., acest mesaj a fost scrijelit pe peretele unui bordel din centrul orașului Pompei.¹⁵ Este aparent dovada unui client satisfăcut – desigur dacă nu e doar lăudăroșenie masculină. Dar e cu siguranță dovada că un negustor din Pompei a știut să

7.5 Gustul romanilor pentru metale prețioase. Comoara de argint a unui roman bogat, ascunsă puțin după anul 450 d.H. și descoperită la sfârșitul anilor 1970. Greutatea totală de argint este de 68,5 kilograme.

scrie și a presupus că alți clienți știu să citească și să aprecieze ceea ce a scris el despre timpul și banii cheltuiți cu folos. Descoperiri ca aceasta au provocat discuții aprinse cu privire la cât de mult știau să citească și să scrie oamenii în vremurile romane și la importanța cuvântului scris în societatea lor.¹⁶ În absența oricăror probe statistice, chestiunea va fi mereu deschisă discuției, întrucât nu va fi posibil niciodată să se găsească cifre sigure pentru numărul de persoane cu știință de carte, ca să nu mai amintim de nivelul atins în acest sens. Principala dovadă despre cei care știau să scrie este păstrarea accidentală de texte, precum acela de mai sus, dar acestea sunt doar o mică parte, imposibil de cunoscut, din ce a existat odată; în vreme ce, legat de oamenii care știau să citească, dovezile solide sunt evident chiar mai puține. Nu avem cum să aflăm câți locuitori din Pompei au putut citi mesajul lui Phoebus.

Totuși, ceea ce e surprinzător cu privire la perioada romană și, pentru mine, fără egal până în vremurile recente, este dovada că scrisul a fost folosit neoficial, în mod trecător, obișnuit, dar totuși complex. Cea mai bună dovadă provine, deloc surprinzător, din Pompei, deoarece erupția din 79 d.H. a asigurat un nivel unic de conservare a clădirilor orașului și a diferitelor genuri de scris de pe acestea. Peste 11 000 de inscripții, de multe și diverse tipuri, au fost găsite în orașul Pompei, gravate, pictate sau scrijelite pe pereți. Unele sunt mărețe și oficiale, precum consacrările de clădiri publice și epitafurile funerare, similare altora găsite în întreaga lume romană. Inscripțiile ca acestea nu sunt neapărat dovezi solide ale răspândirii științei de carte. Numărul lor imens în vremurile romane poate reflecta o modă a acestui mijloc de afișare, mai degrabă decât o răspândire impresionantă a capacității de a citi și a scrie.

Alte inscripții din Pompei sunt poate mai sugestive, deoarece etalează o dorință de a comunica mai puțin oficial și mai efemer cu concetățenii. Pereții de pe principalele străzi din Pompei sunt adeseadecorați cu mesaje pictate, al căror scris regulat și a căror aranjare dezvăluie contribuția unor profesioniști. Unele sunt anunțuri pentru evenimente ca jocurile din amfiteatru; altele sunt susțineri ale candidaților pentru funcțiile civile, scrise de indivizi sau grupuri din oraș. Aceste susțineri sunt expresii stereotipe și moderate: locuitorii onorabili ai Pompeiului își declară sprijinul pentru un candidat sau altul. Totuși, un grup fascinant de trei inscripții ies din șablon. Toate susțin același candidat pentru o funcție, un anume Marcus Cerrinius Vatia. Unul pretinde a fi fost scris în numele „tuturor adormiților“ din oraș, altul de „hoții mărunți“, iar altul de „bețivii întârzați“.¹⁷ Acest Marcus fie că avea un foarte dezvoltat simț al umorului, fie că avea adversari politici pregătiți să folosească trucuri murdare împotriva lui. Oricum, aceste texte provin dintr-o societate destul de rafinată nu doar pentru a avea afișe politice scrise de profesioniști, ci și pentru a ironiza stilul.

Graffitiurile oferă dovezi și mai edificatoare ale răspândirii și utilizării scrisului în societatea pompeiană, găsindu-se peste tot, scrijelite în piatră sau ipsos de către locuitorii orașului, care aveau timp liber și un mesaj de transmis viitorilor plimbăreți; în mesajul lui Phoebus, negustorul de parfumuri, am văzut deja un exemplu dintr-un grup deosebit de celebru, graffitiurile de pe pereții bordelului (Fig. 7.6). Multe dintre aceste mesaje sunt foarte confuze, întrucât ne lipsesc cunoștințele locale necesare pentru a le înțelege; dar unele, ca „Sabinus hic” (Sabinus [a fost] aici), sunt foarte simple și clare.¹⁸

Ca și afișele electorale, cultura graffiti din Pompei a fost suficient de rafinată pentru a se lua singură în zeflemea. Un vers scrijelit în patru locuri diferite din oraș, mereu de altă mână, sună astfel:

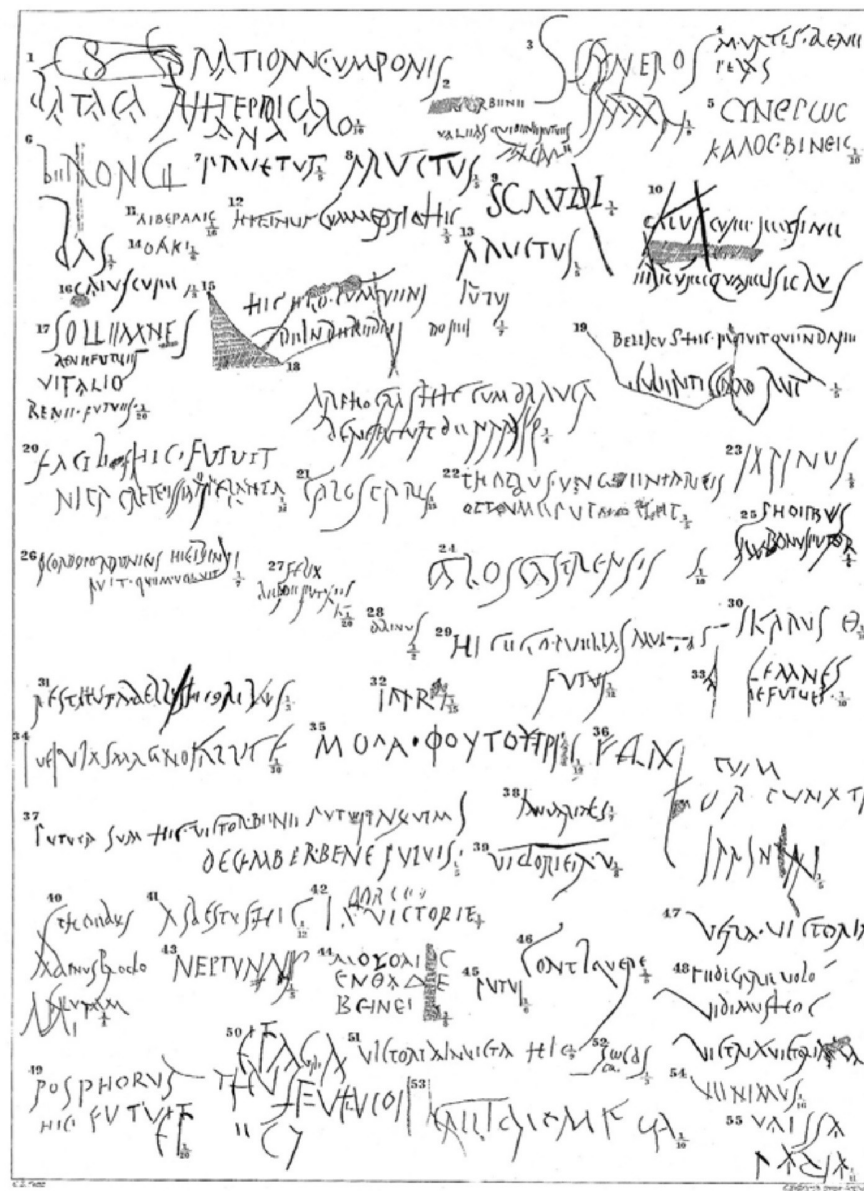
Perete, te admir că nu cazi în paragină

Când trebuie să suporti atâtea scrieri anoste.¹⁹

Chiar dacă nu putem estima câți locuitori din Pompei știau carte (30% sau mai mulți; sau poate doar 10%?), putem afirma cu încredere că scrisul constituia o parte esențială și obișnuită din viața orașului. Scrisul era chiar ceva suficient de comun pentru a fi luat ușor în derâdere.

Pompei oferă deosebit de multe dovezi că a fost un oraș ce-a folosit scrisul la diferite niveluri, de la cel grandios până la cel foarte banal. Este de asemenea probabil că a fost o așezare neobișnuit de cultivată. Un sat din Italia la fel de bine conservat ca Pompei sau un oraș dintr-o regiune cu o tradiție mai modestă în privința învățurii oferă mult mai puține probe ale utilizării scrisului. Totuși, aceasta nu înseamnă că scrisul, chiar la un nivel efemer și banal, nu a ajuns în regiuni izolate. Britania romană a produs mult mai puțin exemple de scriere decât Italia Centrală contemporană; dar a avut avantajul că toate au fost atent adunate și publicate. Volumele care au rezultat sunt modeste comparativ cu dovezile din Pompei, dar rămân totuși impresionante. Există o varietate extraordinară de inscripții: dedicații oficiale și epitafuri pe piatră; mărci de producător pe o diversitate de obiecte (ca lingouri, țigle, vase de metal, ceramică și articole de piele); etichete și sigilii de metal gravate; și inscripții scurte, scrijelite, mai ales pentru a desemna proprietatea, pe tot felul de obiecte (de pildă, 875 pe fragmentele de veselă de ceramică și 619 pe vasele de bucătărie). Lista este cu adevărat impresionantă prin diversitatea sa. Cuprinde, de exemplu, douăzeci și șapte de fragmente de butoaie de lemn, însemnate sau scrijelite cu numele sau inițialele proprietarului lor și treizeci și unu de mici etichete, despre care se crede că au fost utilizate să marcheze alifiile preparate de oculiști.²⁰

Descoperirile arheologice din Britania romană sunt excepțional de bine cunoscute și publicate integral. Drept urmare, a fost chiar posibil să se reprezinte

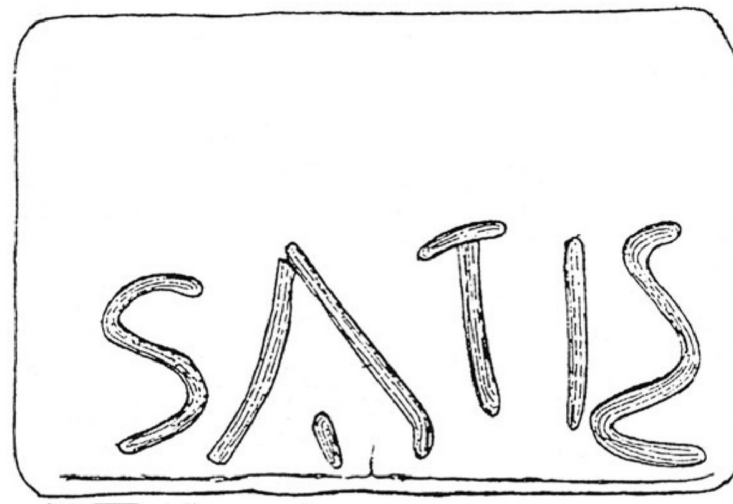
7.6 Graffiti de pe peretele unui bordel din orașul Pompei. Cel scris de Phoebus, negustorul de parfumuri, este la nr. 22.

distribuția în provincie a condeielor romane (*stylus*), mici tije metalice ascuțite folosite la scrisul pe tăblițele de ceară. Aproape 350 au fost găsite în situri rurale, mai ales în sud-estul mai bogat, dar și în nord și vest, însă mai puține. Deloc surprinzător, majoritatea provin din vile, locuințe ale claselor conducătoare, dar nu e cazul nicidecum în exclusivitate – condeiele au fost găsite și într-un mare număr de așezări rurale mai modeste, fără nicio pretenție aristocratică. Utilizarea scrisului pare a fi pătruns chiar și în satele de condiție inferioară.²¹

Ca orașul Pompei, Britania romană a oferit dovezi ale folosirii ocazionale și banale a scrisului – care readuce la viață indivizi din trecutul îndepărtat, deși în mod foarte enigmatic. O țiglă din Londra romană are o inscripție scrijelită pe ea în timp ce se usca: „Austalis a fost plecat singur treisprezece zile“. Cine a fost Austalis și cine a scris această observație – un lucrător de la țigle, un supraveghetor sau poate cineva care doar trecea prin curte? O a doua țiglă, din Silchester, are un mesaj de un singur cuvânt, „SATIS“ (destul), desenat clar cu un deget (Fig. 7.7). Autorul a fost probabil un maestru care marca sfârșitul unei serii; dar ne mai putem imagina că a fost un lucrător obosit care se bucura de sfârșitul unei zile deosebit de grele. Un al treilea graffiti, pe o conductă de apă din lut care alimenta baia unui conac din Lincolnshire, proclamă „Liber esto“ (Fii liber), formula cu care era eliberat un sclav. Era poate visul unui sclav din cărămidărie? Nu vom ști niciodată răspunsul la toate aceste întrebări; nici nu vom putea fi siguri vreodată de statutul oamenilor care au scris aceste mesaje. Dar folosirea scrisului în mod neoficial și întâmplător a fost cu siguranță o trăsătură a Britaniei romane.²²

În Britania, ca și în alte părți ale lumii romane, unele sectoare ale societății au folosit cu siguranță scrisul mai mult decât altele. Armata în special depindea în mare măsură de cuvântul scris. Această știință de carte a militarilor nu a avut nevoie de niveluri intelectuale ridicate. Armata romană avea în comun cu forțele armate moderne obsesia etichetării echipamentului, probabil ca să evite dispariția sa din depozite. Inscripțiile foarte scurte puteau fi citite sau măcar recunoscute chiar și pe baza unei cunoașteri elementare a alfabetului. Totuși, mulți soldați erau în stare de mai mult decât atât. În anii 1970 și 1980, sute de documente de la sfârșitul secolului I și începutul secolului al II-lea d.H. au fost descoperite în fortăreața Vindolanda de pe Zidul lui Hadrian, scrise cu cerneală pe fâșii netede și subțiri de lemn (și păstrate în mod excepțional în condiții de umezeală ridicată). Expertii au identificat în aceste documente scrisul de mână a sute de oameni diferiți. Poate că lucrul acesta nu este surprinzător din cauza scrisorilor primite din afara fortului; însă chiar printre textele scrise în Vindolanda, foarte puține au fost scrise de aceeași mână – de pildă, s-au păstrat vreo douăsprezece cereri de permisie, scrise toate de persoane diferite. Ofițerii de la Vindolanda știau sigur carte; poate și unii dintre soldații de rând.²³

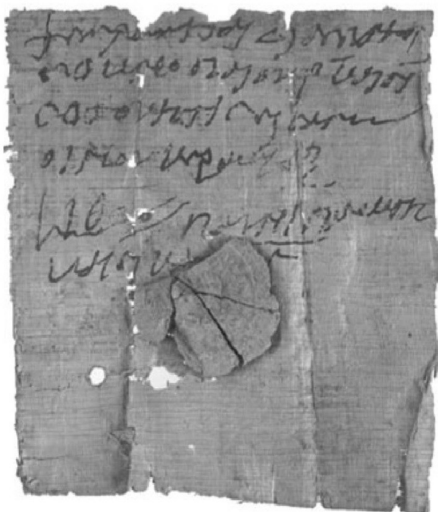
7.7 „SATIS“ (destul) desenat cu un deget pe o țiglă romană din Calleva (Silchester, în Hampshire) pe când se usca în cărămidărie.

Există dovezi similare, uneori de tip ocazional, privind nivelul ridicat al științei de carte printre militarii din alte zone ale imperiului. În 41 î.H., în timpul războiului civil care a urmat după moartea lui Iulius Cezar, Octavian (viitorul împărat Augustus) i-a prins în capcană pe Lucius Antonius și pe Fulvia (fratele și soția lui Marc Antoniu), în orașul Perugia din Italia Centrală. Au fost descoperite aici multe gloante de plumb pentru praștie (cam de mărimea unei alune), fabricate în timpul asediului ce-a urmat; ele poartă scurte inscripții, pe care ambele tabere le-au gravat în mulajele lor, astfel încât gloantele să poată fi folosite într-un război verbal, ca și pentru a provoca moartea sau a răni. Unele dintre aceste inscripții sunt destul de blânde, dorind victoria unei părți sau a alteia sau comentând pe tema cheliei lui Lucius Antonius (cunoscută și de pe monedele sale). Altele sunt mai savuroase, precum aceea aruncată din tabăra lui Octavian, care cere în mod grosolan: „Lucius Antonius cel chel și Fulvia, arătați-ne fundul [L[uci] A[ntoni] calve, Fulvia, culum pan[dite]!“²⁴ Oricine a compus acest tip rafinat de propagandă și l-a inscripționat pe un glont se aștepta cu siguranță ca unii dintre soldații din tabăra cealaltă să-l poată citi.

Dacă ne întrebăm cum a ajuns să fie atât de răspândită în lumea romană capacitatea de a citi și a scrie, răspunsul constă probabil într-un număr de

7.8 Știința de carte și administrația. O chitanță de impozit din Egiptul roman. Documentul, pe papyrus și cu o sigiliu de argilă aplicat la mijloc, este reprodus aici la dimensiunile sale reale.

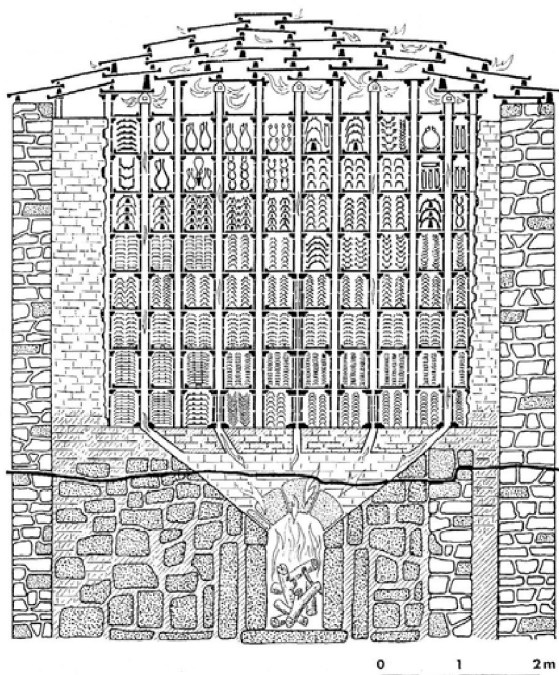
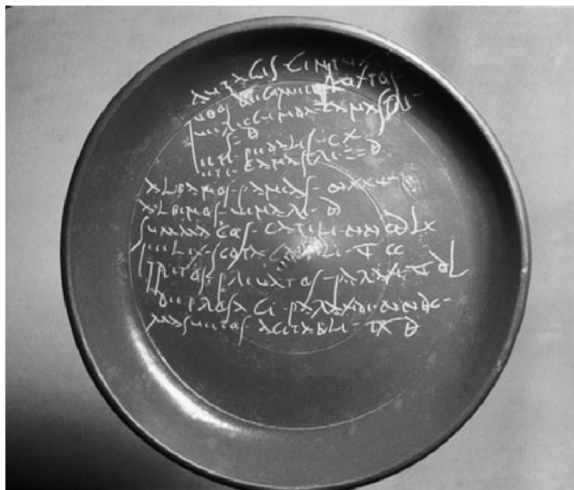
evoluții diferite, care au încurajat toate folosirea scrisului. În special, nu există nicio îndoială că mecanismul complex al statului roman avea nevoie de funcționari știutori de carte la toate nivelurile sale de funcționare. Nu exista altă cale ca statul să adune impozitele în monedă sau în natură de la locuitorii din provincii, să totalizeze profiturile rezultate, să le trimită la distanțe mari și să le consume sau să le cheltuiască unde era nevoie. A trebuit probabil să se întocmească o mulțime de liste și de evidente pentru a avea siguranța că un *solidus* de aur colectat într-una din provinciile liniștite ale imperiului, ca Egipt sau Africa, a fost cheltuit apoi eficient pentru a întreține un soldat de la frontierele îndepărtate ale Mesopotamiei, de la Dunăre sau Rin.

În documentele de la Vindolanda de pe Zidul lui Hadrian, am văzut deja un exemplu al nivelului ridicat al științei de carte cerut și atins în posturile de stat. Un număr mult mai mare de dovezi, de un tip foarte diferit, s-au recuperat din Egipt, de la celălalt capăt al imperiului, unde condițiile de secetă au conservat o mulțime de documente administrative de diverse feluri, unele ocazionale. Figura 7.8 reproduce o mică chitanță pe papyrus de la sfârșitul secolului al II-lea d.H. I-a fost eliberată unui anume Sotouetis când acesta a intrat pe porțile așezării Soknopaiou Nesos din Fayum. Funcționarul din vama imperială care a fost de serviciu acolo a luat 3% din valoarea bunurilor pe care le transporta Sotouetis și i-a dat această chitanță clară, asigurându-i valabilitate

suplimentară prin aplicarea un sigiliu de argilă în mijloc, imprimat cu capetele împăraților. Această bucată de papyrus arată că roțile mașinăriei fiscale și birocratice romane măcinau foarte fin: ceea ce Sotouetis transporta erau doar șase amfore cu vin. S-au păstrat și alte chitanțe similare de impozite, majoritatea pentru cantități la fel de neînsemnate de alimente care se transportau într-o direcție sau alta pe porțile de la Soknopaiou Nesos pe măgari și cămile. Chiar la acest nivel inferior al birocrăției romane, un funcționar trebuia să poată elibera o chitanță scrisă oficială și clară, iar cel care conducea animalele, probabil analfabet, folosea poate documentul scris când era controlat pe drum, pentru a dovedi achitarea obligațiilor sale vamale.²⁵

Și economia romană complexă avea cu siguranță nevoie de cuvântul scris pentru a funcționa. Nisipurile uscate ale Egiptului produceau o mulțime de tipuri diferite de documente comerciale: solicitări de produse; contracte de servicii și bunuri; liste de articole și taxe; documente de expediere; chitanțe de bunuri și de plăți, ca și multe altele. În afara Egiptului, majoritatea dovezilor constau în relicve întâmplătoare și fragmentare descoperite prin cercetări arheologice. Din fericire, sunt suficiente pentru a dovedi ceea ce este oricum evident – că era nevoie de cuvântul scris pentru producție și comerț la scară atinsă în perioada romană. De pildă, după cum văzut deja, peste 200 de graffiti, scrijelite pe fragmente de olărie, au fost recuperate din situl de producție masivă de ceramică de la La Graufesenque. Singura categorie mai mare este cea a listelor, adesea pe patru coloane: prima dată un nume (presupus a fi proprietarul unui atelier); apoi un tip de vas; o dimensiune; și în sfârșit un număr (Fig. 7.9). Când coloanele de numere se adună, pot ajunge la peste 30 000. Aceste graffiti reprezintă aproape sigur înregistrarea stivelor de obiecte de ceramică din marile cuptoare de ardere comune – astfel încât, după ardere, atelierele individuale să primească aceleași vase pe care le-au pus în ele.²⁶

Scrisul a fost poate și mai necesar în timpul proceselor complexe și precare de distribuție. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cheiurile de pe malurile râului Saône au fost reconstruite la Lyon, iar râul dragat. Au fost descoperite în timpul dragării în jur de 4 000 de mici sigilii din perioada romană, mai ales de plumb, care au identificat și protejat odată baloturile și lăzile. Multe dintre aceste sigilii au fost militare sau au provenit de la vama imperială din Arles, însă mare majoritate au avut inscripții simple (adesea doar inițialele unui nume), care erau aproape sigur semnele de identificare a transportatorilor și producătorilor individuali. Bunurile care treceau prin Lyon, o escală vitală pe drumul spre și dinspre Mediterana, trebuiau identificate și, în perioada romană caracterizată prin faptul că multă lume știa carte, acest lucru se făcea cu mici sigilii inscripționate.²⁷ Amforele, când sunt bine păstrate, constituie uneori dovezi similare ale modului cum scrisul a fost folosit pentru identificarea bunurilor aflate în trecere. Scurte inscripții vopsite, care

7.9 Știința de carte și comerțul. O încărcătură de obiecte de ceramică într-un cuptor de ardere, enumerate pe farfuria unui ghiveci spart, din situl de producție de la La Graufesenque, în sudul Franței. Jos este o schiță în secțiune transversală a unei asemenea încărcături a unui cuptor în timpul arderii (pe baza probelor oferite de graffiti similare și de resturile excavate ale unui cuptor).

se păstrează pe gâtul unor vase, par ocazional destinate consumatorului (pentru identificarea conținutului), dar în general par a fi fost însemnări din timpul procesului de producție și de transport.²⁸

Scrisul a fost necesar și în momentul vânzării sau al schimbului. Un grup de graffiti, păstrat într-un sit comercial de pe vârful unui deal din Austria modernă, dovedește întrucâtva acest lucru. În perioada dintre anii 35 î.H. și 45 d.H., negustorii, care vindeau mai ales produse metalice, fierul fiind extras și prelucrat în zonă, foloseau două beciuri pe acest sit. Au acoperit pereții cu peste 300 de graffiti, cu mesaje simple, ca „Orobis 565 cârlige” sau „Surulus 520 de cârlige”. Acestea probabil că sunt însemnări simple privind vânzările (sau poate bunurile depozitate în beciuri).²⁹

Până acum am analizat răspândirea științei de carte la negustori și funcționari de stat, atât civili, cât și militari; dar era nevoie ca și cei bogați să învețe. În lumea romană, capacitatea de a citi și a scrie a devenit o cerință a vieții claselor superioare. În parte, din motive practice. Într-o societate unde guvernul și economia gravitau în jurul scrisului, trebuia ca aceia care controlau puterea și banii să fie siguri pe ceea ce comunicau. Dar erau și rațiuni ideologice și sociale puternice care încurajau aristocrația să învețe. Scrisul și cititul (și cunoștințele temeinice de literatură clasică) erau în perioada romană o caracteristică esențială a statutului. Într-adevăr, pentru proprietarii de pământ foarte bogați, pentru aristocrația senatorială, o educație literară de bază nu era considerată suficientă. Bărbații din această clasă trebuiau să cunoască bine limba și literatura lumii antice și să fie experți în oratorie și retorică, ceea ce se învăța doar printr-o educație îndelungată și costisitoare. Datorită acestor stimulente, existau foarte puțini analfabeți în clasele superioare romane.

Marea importanță pe care știința de carte o avea în lumea romană este exemplificată într-un portret remarcabil al unui cuplu din Pompei (Fig. 7.10), și din alte exemple similare. Bărbatul are în mână un sul de papirus, iar femeia ține aproape de buze un condei pentru scris pe tăblițele de ceară, pe care le are în mână cealaltă. Această pereche, care nu provenea din straturile superioare ale aristocrației din orașul Pompei, a ales probabil să fie reprezentată astfel ca un semn al statutului – aparținea celor cu știință de carte și dorea să arate asta. În acest sens, portretul constituie dovada că știința de carte era departe de a fi o trăsătură universală în orașul roman Pompei. Dar este totuși impresionant faptul, tipic pentru lumea romană și greu de egalat înainte de epoca modernă, că un cuplu dintr-o provincie a ales să fie pictat într-un fel care celebra foarte precis o strânsă legătură cu cuvântul scris, atât a bărbatului, cât și a soției sale.

Un alt fapt remarcabil care arată cât de profund înrădăcinată a devenit știința de carte în rândul claselor conducătoare romane este că, în ciuda frecvențelor lovituri de stat militare, până la ascensiunea în Răsărit a lui Iustin I

În 518, imperiul nu a fost condus de cineva despre care se spune că nu știa să scrie sau să citească. Procopius, care a scris imediat după domnia sa, menționează despre Iustin, un soldat fără educație din Balcani, că „nu cunoștea nicio literă, fiind, așa cum se spunea, analfabet [*analphabetos*], primul caz de acest fel la romani”. Unii împărații dinainte, mai ales Maximinus Thrax (235-238), un alt soldat din Balcani, au fost ridiculizați pentru lipsa lor de rafinament în educație, dar cel mai grav lucru care i s-a reproșat în biografia sa depreciatoare era faptul că nu știa greaca, iar latina o cunoștea doar ca pe o limbă recent învățată.³⁰

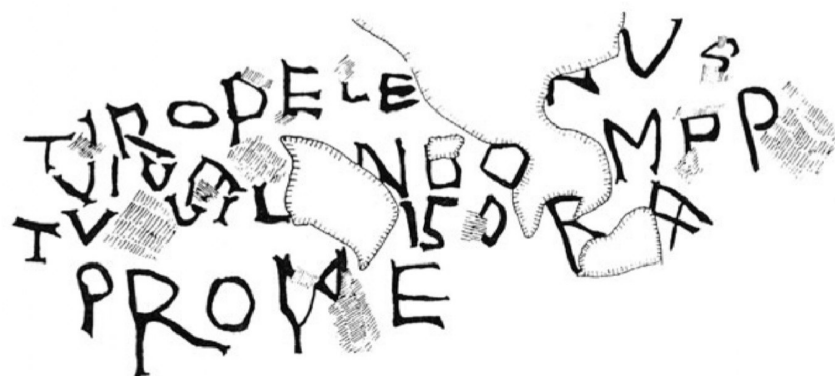
7.10 Un cuplu din orașul Pompei își celebrează știința de carte. Casa unde s-a găsit portretul a fost prosperă, dar nicidecum una dintre cele mai bogate locuințe din Pompei.

„*Turo pelerinul, trăiască veșnic întru Domnul*”:
Știința de carte în Evul Mediu timpuriu

La un moment dat, între jumătatea secolului al VII-lea și jumătatea secolului al IX-lea, un pelerin cu numele germanic „Turo” a scrijelit acest mesaj pe un perete al sanctuarului S. Michele sul Gargano din sudul Italiei (Fig. 7.11). Scrisul este destul de chinuit pentru a fi chiar opera lui, spre deosebire de alte inscripții mai ordonate din acel sit, care erau probabil gravate în numele altor pelerini veniți în vizită, de mâini mai iscusite. Turo a adăugat la sfârșitul inscripției sale: „Voi care citiți asta, rugați-vă pentru mine.”³¹

Cititul și scrisul, ca și importanța cuvântului scris, cu siguranță nu au dispărut în Occidentul postroman. Doar în unele provincii îndepărtate utilizarea scrisului a încetat complet, așa cum s-a întâmplat în Britania anglo-saxonă în secolul al V-lea, pentru a fi reintrodusă de misionarii creștini doar în jurul anului 600 d.H. În regiuni mai rafinate, cum ar fi Italia, Spania și Galia, documentele scrise au fost întotdeauna importante. De pildă, codul legislativ al regelui Italiei lombarde de la jumătatea secolului al VII-lea, Rothari, recomanda ca eliberarea unui sclav să fie înregistrată într-o carte, pentru a evita problemele viitoare, și amenința de asemenea pe oricine falsifică o carte „sau orice alt tip de document” cu amputarea unei mâini. Dacă documentele scrise erau falsificate, înseamnă că aveau cu certitudine importanță, iar dacă foștii sclavi erau încurajați să le folosească pentru a-și apăra libertatea, înseamnă că existau în număr destul de mare.³²

Aproape toate informațiile pe care le avem despre scris din vremurile postromane trimit la documente oficiale, menite să dăinuie (ca legi, tratate, carte și registre de impozite), sau la scrisori între membrii claselor superioare

7.11 Mesajul gravat al lui Turo, celebrând vizita sa la sanctuarul S. Michele sul Gargano din sudul Italiei.

ale societății. Totuși, unele texte remarcabile din Spania vizigotă, din secolele al VI-lea și al VII-lea, arată că și scrierile ocazionale erau odată ceva obișnuit. În zona aflată la sud de Salamanca, s-au descoperit numeroase plăci de ardezie de bună calitate, trăgându-se concluzia că ardezia se folosea la începutul Evului Mediu ca suport pentru scris, literele fiind scrijelite pe suprafața netedă. Pentru că ardezia nu se degradează, multe plăci gravate de acest fel au fost recuperate și făcute publice (153 de texte complete sau fragmentare sunt incluse în cel mai recent catalog). Câteva conțin texte religioase, ca rugăciuni, psalmi și un descântec împotriva furtunilor cu grindină; altele sunt documente oficiale, care înregistrau transferurile de terenuri. Dar multe sunt acte de proprietate, de importanță temporară, cu liste de animale (într-un caz diferențiate atent pe vârstă și sex), datorii restituite și distribuiți realizate; o placă are un inventar de haine. Pentru mine, cel mai evocator dintre toate aceste texte este o „Situație a brânzeturilor“ [*Notitia de casios*], o listă de nume și, în dreptul fiecăruia, un număr de brânzeturi. Este probabil un document de plată a arendei în natură. Sute de mii de acte de proprietate similare au existat probabil odată în Occidentul postroman; doar șansa că regiunea Salamanca este bogată în ardezie a asigurat păstrarea acestor foarte puține plăcuțe.³³

Pe de altă parte, dovezile privind utilizarea pe scară foarte largă a cuvântului scris și mai ales privind utilizarea sa banală, care este o trăsătură remarcabilă a epocii romane, sunt mult mai puține în secolele de după căderea imperiului. Numeroasele mărci, sigilii și inscripții vopsite sau gravate ce-au caracterizat viața comercială și militară din lumea romană par a fi dispărut aproape complet. Nevoia de a eticheta și de a marca mari cantități de produse comerciale pare a fi pierit, probabil pentru că producția și distribuția erau acum mult mai simple și mai puțin extinse decât fuseseră înainte. Există câteva țigle gravate rare, din secolele al VII-lea și al VIII-lea; dar formularea inscripțiilor lor sugerează că au fost adăugate pentru a spori prestigiul stăpânilor lor, mai degrabă decât ca un mijloc de a urmări producția.³⁴ În mod similar, dispariția armatei profesionale, întreținută printr-un complex sistem de aprovizionare, a provocat și dispariția a mii și mii de inscripții militare și a acelei remarcabile trăsături a vieții romane, o armată care era mult mai cultă decât societatea care a creat-o.

Cea mai interesantă este dispariția aproape completă a acelor graffiti ocazionale, atât de larg răspândite în perioada romană. Se cunosc graffiti din secolele V-IX, așa cum este cel gravat de Turo. Dar aceste inscripții scrijelite sunt mai ales mențiuni semioficiale și votive ale vizitelor pelerinilor la sanctuare precum S. Michele sul Gargano și la catacombele din jurul Romei. Unii pelerini și-au scris fără îndoială propriile nume (inclusiv câțiva vizitatori din lumea nordică la Gargano, care au scris cu rune), dar, pentru alții, numele au fost gravate de oameni obișnuiți să scrie pe piatră sau ipsos.³⁵ Deși descrie corect

drept „graffiti“, prin faptul că sunt superficial gravate și neimpresionante ca aspect, aceste mărturii ale pelerinajelor au avut un scop mult mai oficial decât menționarea întâmplătoare a vizitei lui Phoebus la un bordel din Pompei.

Desigur, nu avem un oraș Pompei din Evul Mediu timpuriu, care să ne permită să facem o comparație reală și corectă a nivelurilor atinse de știința de carte laică elementară între epoca romană și cea postromană. Dar avem o mulțime de obiecte domestice din ambele perioade și acestea constituie o sursă bogată de litere și de nume scrijelite în perioada romană, ca și de mesaje ocazionale (precum cele de pe țiglele din Britania). La începutul Evului Mediu, obiectele domestice sunt aproape mereu lipsite de inscripții.³⁶ Au foarte rar nume gravate sau scrijelite pe ele, dar acestea sunt aproape invariabil foarte clare, sugerând că au fost aplicate cu oarecare grijă, poate chiar de un specialist, mai degrabă decât zgâriate grosolan de proprietarii înșiși.³⁷ Nu există niciun grup descoperit din secolele postromane care să se compare de departe cu cele 400 de graffiti, mai ales inițiale scrijelite, pe fundul oalelor dintr-un fort roman din Germania, adăugate aproape sigur de soldații înșiși, pentru a-și identifica propriile vase.³⁸

Într-o lume mult mai simplă, nevoia presantă de a citi și de a scrie a scăzut și, odată cu ea, și presiunea socială asupra elitei laice de a învăța. Răspândirea științei de carte în Occidentul postroman s-a limitat categoric la cler. O analiză detaliată a aproape 1 000 de semnături ai cartelor din Italia din secolul al VIII-lea a arătat că mai puțin de o treime dintre martori au putut semna cu propriile nume, restul făcând doar un semn (identificat ca fiind al lor de către cel ce a scris carta). Dar marea majoritate a celor care au semnat (71%) au fost clerici. Printre cei 633 de semnături laici, doar 93 (14%) și-au scris propriul nume. Cum martorii cartelor proveneau în general din rândurile oamenilor „importanți“ ai societății locale și capacitatea de a-și scrie numele nu necesita cunoștințe literare profunde, această cifră sugerează că până și știința de carte elementară era un fenomen foarte rar printre laici în general.³⁹

Este un lucru remarcabil și în contrast major cu vremurile romane faptul că până și marii conducători puteau fi analfabeți în Evul Mediu timpuriu. Mulți nu erau – regele franc Chilperic (561-584) și regele vizigot Sisebut (612-621) și-au încercat amândoi talentul la poezie latină, iar cel de-al doilea a scris și o biografie a Sfântului Desiderius din Viena.⁴⁰ Dar despre alții se știe că le-a lipsit până și cunoașterea de bază a cuvântului scris. Einhard, biograful lui Carol cel Mare, ne vorbește despre eforturile temerare ale împăratului de a învăța să scrie către sfârșitul vieții – tatăl său, regele, se pare că nu a considerat scrisul o parte esențială a educației unui prinț franc. După părerea lui Einhard, Carol cel Mare ținea tăblițe de scris sub perna din pat, ca să poată exersa scrisul în momentele de liniște; dar chiar și Einhard recunoaște că această încercare de autoeducare era mai mult o speranță pioasă decât un mare succes.⁴¹

A fost acesta sfârșitul unei civilizații?

Conceptul de „sfârșit al unei civilizații” a ieșit complet din uz, din motive pe care le voi analiza în ultimul capitol. „Civilizație” este un cuvânt pe care lumea preferă acum să nu-l mai folosească. Desigur, dacă este încărcat cu un oarecare sens de superioritate morală, conceptul e mai bine să fie evitat. Experiența secolului al XX-lea ne-a învățat că oamenii extrem de rafinați și de cultivați sunt capabili de cel mai inuman și mai „necivilizat” comportament, sprijiniți adesea de ideea propriei lor superiorități. Comandantul de lagăr, care se relaxa ascultând Beethoven după o zi grea de muncă în care a ucis oameni nevinovați, a intrat cu adevărat în mitologia vremurilor moderne. Chiar și o privire rapidă asupra lumii romane oferă o mulțime de dovezi ale unor atitudini similare. Siguranța romanilor în privința superiorității lor față de barbari a justificat cruzimea aprigă manifestată în apărarea lumii „civilizate” (Fig. 2.3 și 2.4 de la pp. 24 și 25), iar aristocratul cultivat Symmachus a privit sinuciderea tragică și eroică a gladiatorilor săi saxoni doar ca pe ceva iritant trimis să-l pună la încercare (p. 22).

Oricum, termenul „civilizație” se poate folosi și ca abreviere pentru „societăți complexe și ceea ce produc ele” (ca în „civilizațiile” Egiptului antic sau Mesopotamiei). Acesta este sensul pe care l-am analizat în cartea de față, întrucât consider că savanții moderni au aruncat acest copil odată cu apa judecății morale. Dorind să prezinte secolele postromane ca „egale” cu cele din perioada romană, ei au ignorat declinul extraordinar și fascinant al complexității de la sfârșitul imperiului.

Deși a fost afectată și cultura elevată, m-am concentrat deliberat pe oamenii din stratul de mijloc și din cel inferior al societății și pe accesul pe care l-au avut ei la facilitățile și la produsele selecte, ca scrisul și ceramica de bună calitate. După cum am văzut, acest acces a fost larg răspândit și impresionant în epoca romană și foarte restrâns ulterior. În acest sens, „civilizația” antică s-a sfârșit în Occident odată cu căderea imperiului. Desigur, ceea ce anticii au făcut cu „civilizația” lor rafinată a fost la fel de divers și adesea la fel de îndoielnic ca și propria noastră comportare. „Civilizația” a permis unui țăran de lângă Luna să mănânce dintr-o farfurie de Campania, dar a ridicat și un munte de gunoaie la Monte Testaccio; a permis unui sclav din Britania să-și exprime dorința de libertate, dar și unui negustor de parfumuri să menționeze o partidă tare de sex. Asemenea lucruri, ca și o mulțime de cărți și de clădiri impresionante, sunt caracteristicile unei societăți complexe sau, dacă preferați, ale unei „civilizații”.

VIII

TOTUL E CUM NU SE POATE MAI BINE ÎN CEA MAI BUNĂ DIN TOATE LUMILE CU PUTINȚĂ?*

DACĂ APUSUL A FOST cotropit de invazii violente în secolul al V-lea și dacă civilizația rafinată a lumii antice s-a prăbușit în secolele următoare, cum se face că au fost promovate recent asemenea idei radical diferite și optimiste? De ce este interpretată la ora actuală această perioadă esențială într-un mod atât de neobișnuit?¹

Originea Antichității târzii

În parte, este o chestiune de perspectivă și, așa cum am recunoscut singur, propria mea părere a fost condiționată de o educație și de o experiență timpurie foarte „romană”. În Italia, înțâietatea civilizației antice este rareori pusă la îndoială și o perspectivă tradițională asupra sfârșitului lumii romane este foarte vie. Majoritatea italienilor au rămas, ca și mine, foarte sceptici în privința „acceptării” pașnice a barbarilor și a „transformării” lumii romane în ceva nou și la fel de rafinat.² Ideea că germanii nou-veniți erau imigranți pașnici, care nu au făcut niciun rău, nu a avut succes.

În unele zone ale Italiei, există într-adevăr câteva puncte de vedere foarte simpliste și total negative privind cuceririle barbare. *Ultima legiune*, scrisă de un profesor de arheologie clasică de la Milano**, este un roman popular de

* Voltaire, *Candid* (n. t.).

** Valerio Massimo Manfredi, *Ultima legiune* a fost publicată în România de Editura ALLFA în anul 2003. Romanul a fost ecranizat în 2007, din distribuția filmului făcând parte Ben Kingsley, Colin Firth și Aishwarya Rai (n. red.).

succes, a cărui acțiune are loc la sfârșitul secolului al V-lea. Romanii săi sunt, aproape toți, nobili, curajoși și puri – ei luptă, împotriva unor adversități imposibile, ca să-l apere pe ultimul împărat și să susțină valorile din zilele de glorie ale Romei. La un moment dat, grupul de eroi, creștini și păgâni deopotrivă, intonează *Carmen Saeculare*, marele imn al lui Horațiu închinat zeilor și gloriei Romei. Barbarii, dimpotrivă, sunt cotorpitori, adoptând stilul roman doar când consideră că aceasta îi ajută în misiunea lor de a-i supune pe romani; ei sunt brutali și plini de cruzime, consumă cantități nemăsurate de carne proastă și de bere și au resturi de mâncare în bărbii.³ Bănuiesc că acest punct de vedere al unui autor care trăiește la Bologna se datorează atât experienței sale cu turiștii germani și britanici din pizzeriile din Rimini, cât și secolului al V-lea.

Deloc surprinzător, ideea de invadatori ca imigranți pașnici își are originea în nordul Europei și în America de Nord. Cercetătorii din Austria și Germania, din Anglia și Scandinavia domină scrierile recente, sponsorizate de European Science Foundation și care examinează colonizările din secolul al V-lea și le prezintă ca nefiind, în esență, un factor perturbator. Engleza și franceza au fost limbile oficiale ale acestui proiect, dar mi se spune că discuțiile care au stat la baze volumelor s-au purtat adesea în germană, limba evident comună a participanților.

Istoricii care au pledat pentru o nouă și veselă Antichitate târzie sunt în primul rând nord-americani sau europeni ce trăiesc în Statele Unite, și ei și-au mutat centrul de interes de la Imperiul Roman de apus. Multe dovezi dintre cele care susțin noua și optimista Antichitate târzie provin din estul bazinului mediteranean, unde, după cum am văzut, există probe privind prosperitatea în secolele al V-lea și al VI-lea și chiar până în al VIII-lea în Levant. Am făcut o socoteală rapidă a scurtelor intrări din recentul *Ghid* american al Antichității târzii și am găsit 183 de articole legate de oameni, locuri și lucruri care erau clar din Răsărit și doar 62, cam 25%, din Apus. În noua Antichitate târzie, zone din lumea antică, apreciate odată ca fiind marginale, au devenit centrale, iar unele zone vestice, considerate odată importante, au ieșit din sfera de interes. Nu există, de pildă, în acest *Ghid*, intrări pentru franci sau vizigoți, cele două popoare care au dominat Europa continentală în secolele al VI-lea și al VII-lea, și nici pentru britani și anglo-saxoni.

Există și o parte pozitivă în acest demers. Este foarte sănătos să ni se amintească faptul că se poate ca popoarele din Britania să nu merite un articol într-un manual privitor la secolele III-VIII, în timp ce cultura din Est înflorea către sfârșitul secolului al VI-lea și mai târziu. Noua Antichitate târzie corectează deliberat, în parte, o tendință anterioară, care presupunea că întreaga lume romană a intrat în declin în secolul al V-lea, pentru că asta este ceea ce s-a

întâmplat în Apus. Mutarea centrului lumii, în secolele IV-VIII, în Egipt, Levant și Persia este o provocare mobilizatoare pentru cadrul nostru mental și speranțele noastre culturale.

Este totuși o problemă evidentă legată de impunerea unei Antichități târzii înfloritoare, pe baza probelor din Răsărit, întregii lumi de la sfârșitul perioadei romane și din cea postromană. În „vremurile grele de demult“, declinul occidental din ultima parte a Antichității a fost impus provinciilor din Est. Acum, în loc ca toate diferitele regiuni ale imperiului să fie lăsate să evolueze liber (unele înfloritoare în secolele V-VIII, altele nu), un nou tipar, la fel de deformant, este impus în Vest. O Antichitate târzie lungă și veselă, ajungând chiar până în anul 800 d.H., poate fi foarte bine un mod interesant și constructiv de a examina istoria Levantului, dar distorsionează grav istoria Apusului de după anul 400 și pe cea a bazinului Mării Egee de după anul 600. Pentru aceste zone, impunerea unei perioade unice și dinamice, „Antichitatea târzie“, pentru acoperirea anilor dintre 250 și 800, a implicat ignorarea schimbărilor dramatice și a discontinuității în viața politică, administrativă, militară, socială și economică.⁴

Singurul mod în care „Antichitatea târzie“ poate funcționa unitar și pozitiv pentru întreaga lume romană este printr-o concentrare asupra singurei schimbări „pozitive“ care a avut cu adevărat impact asupra întregii lumi postromane și întregii perioade dintre anii 250 și 800: răspândirea și triumful memorabil, în fața religiilor mai vechi din Roma și Persia, a două mari culturi monoteiste, creștinismul și islamismul. Noua Antichitate târzie s-a construit cu adevărat în jurul acestor evoluții și al schimbărilor remarcabile pe care le-au adus în atitudinile față de multe aspecte ale condiției umane, cum ar fi sexualitatea, moartea și identitatea. Antichitatea târzie modernă este în primul rând o lume spirituală și mentală, aproape excluzând-o pe cea laică și materială. Până destul de recent, istoria instituțională, militară și economică a fost cea care a dominat ideile istoricilor despre secolele IV-VII.⁵ Acum situația este exact invers, cel puțin în Statele Unite. Din cele treizeci și șase de volume publicate până în prezent de University of California Press într-o serie intitulată „The Transformation of the Classical Heritage“, treizeci discută despre lumea minții și a spiritului (în primul rând diferite aspecte ale gândirii și practicii creștine), doar cinci sau șase se ocupă de subiecte mai laice (cum ar fi politica și administrația) și niciunul nu se concentrează asupra detaliilor vieții materiale.⁶

În unele privințe, ceea ce vedem în noua Antichitate târzie este o revenire, sub o formă mult mai rafinată și mai complexă, la o mai veche interpretare a secolelor postromane ca o epocă a spiritului, chiar o „Epocă a credinței“. De pildă, părerea despre „Evul Întunecat“, exprimată în 1932 de scriitorul catolic englez Christopher Dawson, are ecouri directe în cercetările recente, deși entuziasmul și afilierea sa religioasă sunt mult mai transparente decât cele ale majorității istoricilor de azi:

Istoricului laic, Evul Mediu timpuriu trebuie să i se pară încă inevitabil Evul Întunecat, o epocă a barbariei, lipsită de cultură sau literatură seculară, dedicată disputelor ininteligibile pe tema unor dogme de neînțeles... Dar pentru catolici, nu este întunecată, cât mai degrabă o epocă a începutului, căci a asistat la convertirea Apusului, la întemeierea civilizației creștine și la crearea artei creștine și a liturghiei catolice. Mai mult decât orice, a fost Evul monahilor...⁷

O consultare a scurtelor articole din recentul *Ghid* american este din nou foarte instructivă. Dacă vom căuta popoarele din lumea antică târzie, așa cum am aflat deja, nu vom găsi vizigoții, francii, britanii și anglo-saxonii. Dar „Demons” și „Angels” au articole, tot la fel cum este unul pentru „Hell” și două separate pentru „Heaven” și „Paradise”. Oficialii laici sunt tratați foarte superficial, în vreme ce o mulțime de diferiți eretici și asceți au intrări separate. Am căutat degeaba una dintre cele mai puternice figuri ale politicii și administrației romane târzii, „Praetorian Prefect”, dar nu am găsit nimic între articolele „Pornography” și „Prayer”.^{*} Ca și cu acoperirea geografică, această nouă accentuare este un antidot util pentru interesul dinainte față de subiectele serioase de administrație, politică și economie – dar, din nou, poate că a scăpat puțin de sub control. Noua Antichitate târzie a marcat începutul cercetării unei lumi mentale și spirituale, care e fascinantă și importantă, dar majoritatea oamenilor din trecut, ca și cei de azi, își petrec cea mai mare parte a vieții constant în lumea materială, afectați mai puțin de schimbările religioase decât de nivelul lor de trai.

Eurobarbarul

Schimbarea perspectivelor cercetării are întotdeauna loc, în parte, datorită evoluțiilor mai complexe din societatea modernă. Există inevitabil o strânsă legătură între felul cum ne privim propria lume și felul cum interpretăm trecutul. De exemplu, există cu siguranță o relație între susținerea faptului că invadatorii germanici au fost în esență pașnici și succesul remarcabil (și meritat) pe care Germania modernă l-a avut în construirea unei identități noi și pozitive în Europa, după anii dezastruoși ai nazismului. Imaginea popoarelor germanice din secolul al V-lea și a așezării lor în Imperiul de Apus s-a schimbat dramatic de la al doilea război mondial, întrucât s-au modificat ideile despre germanii de azi și rolul lor în noua Europă.

În perioada amenințării naziste și imediat după război, invadatorii din secolul al V-lea au fost priviți, deloc nefirec, de majoritatea europenilor într-o lumină foarte proastă. În anii 1930, medievistul englez Eileen Power a scris un

eseu despre Imperiul Roman târziu și căderea sa. Eseul este plin de prevestiri și prezintă un contrast izbitor între barbaria germanică și lumea romană civilizată, pe care a amenințat-o și a copleșit-o până la urmă:

Acele saga ale luptelor rasei [germanice], care aproape au dispărut sau au supraviețuit doar ca legende, s-au creat mai târziu; cele câteva legi rudimentare necesare pentru reglarea relațiilor personale nu prea reprezentau civilizație în sens roman... Roma și barbarii au fost... nu doar protagoniști, ci au și reprezentat două atitudini diferite față de viață, civilizație și barbarie.⁸

În perioada imediat postbelică, doi distinși cercetători francezi, André Piganiol și Pierre Courcelle, au publicat independent cărți despre căderea Apusului, puternic influențate de invadarea Franței de către Germania în 1940 și ocupația ce-a urmat. Piganiol a atribuit răspunderea pentru distrugerea unui imperiu creștin înfloritor triburilor germanice, care, după părerea lui, au atins performanța remarcabilă de a trăi timp de secole la granițele Romei „fără a se civiliza”. Și-a încheiat cartea cu două propoziții memorabile: „Civilizația romană nu a murit de moarte bună. A fost asasinată.”⁹ Între timp, Courcelle a făcut în mod fățiș o paralelă între trecutul recent al Franței și experiența invaziilor barbare din secolul al V-lea, folosind argumente și un limbaj explicit și pronunțat antigermanic: invadatorii au fost „barbares”, „ennemis”, „envahisseurs”, „hordes” și „pillards”; trecerea lor prin imperiu a fost marcată de „incendies”, „ravages”, „sacs”, „prisonniers” și „massacres”; au lăsat în urmă „ruines désertes” și „régions dévastées”.¹⁰ Doar francii, strămoșii francezilor, au avut parte de aprecieri pozitive: capitolul final din cartea lui Courcelle ne spune cum, până la urmă, ei au adoptat catolicismul și alte tradiții romane, pavând astfel calea pentru realizările lui Carol cel Mare.¹¹

Treptat, atitudinile față de germanii din secolul al XX-lea s-au îmblânzit și s-au îndulcit și, odată cu ele, imaginea invadatorilor germanici din secolul al V-lea. Deja în anii 1960 și 1970, popoarele germanice au fost reabilitate, trecând de la condiția de distrugătoare și criminale la aceea de elemente esențiale pentru crearea Europei moderne, în titluri de cărți precum „Formarea Europei și invaziile barbare”.¹² Când Goffart și-a lansat în 1980 teoria „acceptării” pașnice, ea a căzut astfel pe un teren fertil. Goffart însuși pare a fi intenționat ca lucrarea lui să nesocotească rolul popoarelor germanice în istoria Europei. El a sperat să demonstreze că, în realitate, colonizările au fost mai mult „romane” decât „barbare”, deoarece au fost decise de strategia romană și realizate în cadrul

^{*} Demoni, Îngeri, Iad, Rai, Paradis, Prefectul pretoriului, Pornografie, Rugăciune, în limba engleză în original și în cartea citată (n. t.).

^{*} Barbari, dușmani, copleșitori, horde, prădalnici; incendii, ravagii, jafuri, prizonieri, masacre; ruine pustii, regiuni devastate, în limba franceză în original (n. t.).

unei structuri administrative romane: „Ocuparea mai mult sau mai puțin sistematică a Galiei, Spaniei, Africii și Italiei de către trupe străine nu ne dă niciun motiv temeinic să vorbim despre un «Occident barbar».”¹³ Dar, ca o ironie, teoria aceasta a fost folosită de cercetători într-un spirit foarte diferit: pentru a ridica popoarele germanice la statutul de colaboratori pașnici ai băștinașilor romani.

Uniunea Europeană are nevoie să creeze un spirit de cooperare între națiunile odată beligerante de pe continent și nu este o coincidență faptul că proiectul de cercetare lansat de European Science Foundation pentru această perioadă s-a intitulat „Transformarea lumii romane” – ceea ce însemna o tranziție lină și pașnică de la epoca romană la „Evul Mediu” și în continuare. În această nouă viziune asupra sfârșitului lumii antice, Imperiul Roman nu este „asasinat” de invadatorii germanici, ci mai degrabă romanii și germanii împreună duc mai departe ceea ce era roman, către o nouă lume romano-germanică.¹⁴ Europa „latină” și cea „germanică” au căzut la pace.

A trebuit ca europenii să facă eforturi pentru a-și găsi rădăcinile comune și originile unității în trecutul lor zbuciumat. O moștenire creștină comună are bune calități istorice pentru a se constitui ca bază a unei culturi și identități comune, dar este incomodă din motive actuale: creștinismul, cu numeroasele sale dispute sectare, divizează acum pe cât unifică odinioară, iar adoptarea sa ca o emblemă a „europenității” ar exclude, desigur, categoric, toți necreștinii. În plus, stabilirea unei legături între Europa și creștinism i-ar putea da Papei idei ce i-ar depăși poziția, ar fi într-un stil neliniștitor de „american” și ar intra sigur în contradicție cu tradițiile europene liberale și de stânga ale politicii laice.

Imperiul roman singur, deși este în unele privințe un precedent minunat pentru ceea ce aspiră să devină Europa modernă (cu zona sa de liber schimb, cu moneda comună și cu loialitatea neîndoieabilă pe care o inspira), nu a fost, pe de altă parte, nicicând în totalitate satisfăcător ca strămoș al Uniunii Europene. Puterea romană a fost folosită prea recent (de Mussolini) ca parte a unui plan tipic italian, național și imperial, iar zone prea întinse din Europa de Nord și de Nord-Est nu s-au aflat niciodată în mâinile romanilor (în vreme ce țărmurile de sud și de est ale Mediteranei s-au găsit în centrul lumii romane). O Uniune Europeană în întregime „romană” ar marginaliza Europa de Nord și ar putea avea în centru Roma, Atena și Istanbul, nu Strasbourg, Frankfurt și Bruxelles. O interpretare a istoriei care păstrează trecutul roman, dar îl „transformă” într-o Europă postromană dominată de franci, este de aceea mult mai satisfăcătoare. Centrul Uniunii Europene de azi, triumful Strasbourg–Frankfurt–Bruxelles, și centrul imperiului franc din secolele VIII–IX coincid aproape exact: Bruxelles-ul, de pildă, se află la ceva mai mult de 100 de kilometri de reședința preferată și de mormântul de la Aachen al lui Carol cel Mare.

La nord de Alpi, francii au fost folosiți din când în când ca să sprijine Europa într-un mod mai populist și mai explicit, în special pentru că sunt recunoscuți ca strămoși comuni atât de francezi, cât și de germani. Deja în 1949 s-a instituit un „Premiu Charlemagne”, acordat anual personalităților care au avut o contribuție remarcabilă la unitatea europeană; iar Carol cel Mare a mai fost comemorat în cadrul unei expoziții de la Aachen în 1965, unde a fost prezentat ca „primul împărat care a încercat să unifice Europa”.¹⁵ Dacă lombarzii care și-au pierdut regatul italian în favoarea lui sau saxonii masacrați de el cu miile ar fi privit acest lucru în mod pozitiv este o chestiune discutabilă. În 1996, o a doua expoziție, rezultatul colaborării franco-germane, i-a onorat pe francii dintr-o perioadă anterioară, comemorând 1 500 de ani de la botezul lui Clovis (care se presupune că a avut loc în 496). Titlul ales pentru proiect a fost „Les Francs, Précurseurs de l'Europe”, „Die Franken, Wegbereiter Europas” – „Francii, precursori (sau deschizători de drumuri) ai Europei”.¹⁶ Este din nou îndoieabil dacă francii istorici se pot cu adevărat ridica la nivelul acestor idealuri înalte care li se atribuie, deși botezul lui Clovis, un războinic german puternic, acceptat în credința catolică de către episcopul galo-roman de Reims, se potrivește destul de bine cu imaginea francezilor despre rolul jucat de Franța și de Germania în Uniunea Europeană: puterea germană, îmblânzită și canalizată către scopuri pozitive de cultura și curtoazia galică (Fig. 8.1).

O „Antichitate târzie” pentru o eră nouă

Imaginea Antichității târzii ca plină de realizări culturale pozitive are și ea rădăcini evidente în atitudinile moderne față de lume. Nu e, de exemplu, o mare surpriză faptul că Imperiul Roman nu se prea află în grații în momentul de față și de aceea dispariția sa nu este regretată profund. În Europa, imperiile și imperialismul au ieșit hotărât din modă în deceniile de după al Doilea Război Mondial, în vreme ce, în Statele Unite, care își caută originile într-o luptă pentru eliberarea de sub controlul imperial britanic, ele au fost rareori agreate explicit. „Imperiul” din *Războiul stelelor* realizat la Hollywood este forța răului, trupele sale de șoc urmând în parte modelul gărzilor pretoriene romane.

Nu susțin imperialismul secolului al XXI-lea – imperiilor, mi se pare, le-au trecut zilele de glorie – dar este o greșeală să tratăm toate imperiile din trecut ca fiind rele în mod nediferențiat. Impunerea puterii romane a fost cu siguranță violentă și i s-a opus o rezistență înverșunată în multe locuri. Dar, în timp, Imperiul Roman a evoluat către ceva cu adevărat remarcabil, foarte diferit de orice imperiu modern. Până în secolul al IV-lea, aristocrațiile din provinciile lumii romane și-au uitat în mare măsură strămoșii tribali și s-au decis să devină „romane”. Spre deosebire de orice imperiu modern, Roma nu a căzut pentru

8.1 Crearea alianței franco-germane – botezul lui Clovis de către episcopul galo-roman de Reims. Reprezentat în 1877 în Panteonul din Paris.

că supușii ei din provincii au luptat ca să fie „liberi“. Printre toate cauzele posibile ale căderii Romei examinate de istorici, revoltele populare destinate a scutura jugul dominației imperiale sunt la coada listei. Nu prea e surprinzător, deoarece, după cum am argumentat pe larg în această carte, dominația romană și mai ales pacea romană au asigurat un nivel de confort și de rafinament în Apus, necunoscut înainte și care avea să nu mai fie cunoscut timp de secole.

Legat de prestigiul minimalizat al Romei în epoca modernă, dar crescând dincolo de ea, a existat în ultimul secol și un declin marcat al statutului „studiilor clasice“, studiul culturii greco-latine. În secolul al XIX-lea, toți europenii educați aspirau să cunoască cultura clasică, deoarece o priveau ca fiind produsul unei mari civilizații. Am fost foarte șocat recent să văd în editorialele din *Times* din anii 1880 scurte citate în greaca veche (netraduse), în timp ce citatele în latină erau ceva obișnuit. Pentru un cititor al ziarului *Times* din acea perioadă, era de la sine înțeles că Homer și Vergiliu (în ciuda ghinionului lor de a nu se fi născut englezi) sunt superiori chiar și reprezentanților remarcabili ai culturii Evului Mediu, ca autorul lui *Boewulf* și Beda Venerabilul. O lungă Antichitate târzie cu un statut egal celui al epocii clasice a fost pur și simplu de neimaginat.

S-au schimbat multe din acele zile. Egiptenii antici apar acum în programa școlară britanică pe picior de egalitate cu romanii și, grație mumiilor și piramidelor, sunt chiar mai cunoscuți. În Europa de Nord, cel puțin, foarte puțini oameni știu ceva latină sau greacă: de exemplu, devine rapid pedanterie să insiști în Marea Britanie că „data“ și chiar „phenomena“ sunt forme de plural în engleza modernă – fenomene noi și deloc clasice pătrund în cultura noastră. Când, recent, a fost identificată o posibilă a zecea planetă în sistemul solar, ea nu s-a alăturat celorlalte planete din panteonul lor roman, ci a fost numită Sedna, după o zeiță inuită. Chiar și la Universitatea Oxford, bastion al educației tradiționale, studiile clasice s-au redus simțitor și sunt amenințate în continuare cu restrângerea. Întrucât cultura greco-latină și-a pierdut cea mai mare parte a statutului său privilegiat, secolele postromane nu mai sunt considerate automat „Evul Întunecat“ ce a urmat după prăbușirea unei mari civilizații.

Într-adevăr, în lumea postcolonială modernă, conceptul în sine de „civilizație“, fie antică sau modernă, este acum inconfortabil, fiind considerat înjositor pentru societățile excluse din această categorie. În zilele noastre, în loc de „civilizații“, aplicăm în mod universal cuvântul neutru „culturi“; toate culturile sunt egale și nicio cultură nu e „mai egală“ decât alta. Această schimbare a fost cu siguranță o importantă forță de eliberare care a contribuit la regândirea Antichității târzii. Autorii din perioada postromană nu mai trebuie să stea în umbra lungă a unei „civilizații“ anterioare; iar scriitorii de limbi locale, ca armeană, siriana și copta, își pot ocupa locul sub soare alături de

scriitorii consacrați de limbă greacă și latină. În noua lume postcolonială, cultura locală este cu adevărat resimțită adesea ca fiind mai autentică și mai organică decât produsele centrului dominant.

Nu am nicio rezervă față de principalul obiect al acestei schimbări și sunt cu certitudine încântat să văd dispariția „civilizației” ca semn de superioritate morală. Dar abandonarea cu totul a conceptului de „civilizație” riscă să impună o viziune prea plată asupra culturilor lumii. Că e bine sau rău (și adesea e rău), unele culturi sunt mult mai rafinate decât altele. Societățile cu orașe mari, cu rețele complexe de producție și de distribuție și cu scrisul răspândit pe scară largă sunt în mod marcat diferite de societățile rurale, cu producție mai ales gospodărească și cu o cultură orală. Tranziția de la vremurile romane la cele postromane a constituit o îndepărtare dramatică de la rafinament către o simplitate mult mai mare.

Concepția mea despre civilizația romană și dispariția ei este una foarte materială, care, în sine, probabil că o face să pară demodată. Capacitatea de a produce în masă articole de bună calitate și confortul larg răspândit fac lumea romană prea similară cu propria noastră societate, cu materialismul ei excesiv și rapace. În loc să studiem sistemele economice complexe care au susținut o altă lume rafinată, ca și dispariția lor în final, părem a prefera să aflăm lucruri complet diferite de experiența noastră, cum ar fi sfinții asceți de la sfârșitul perioadei romane târzii și din perioada postromană, care sunt foarte la modă în studiile din (privind) Antichitatea târzie. Pe durata vieții lor, atracția exercitată de acești sfinți a constat în respingerea de către ei a valorilor materiale din propriile societăți, iar lumea noastră, care este și mai materialistă, și mai „coruptă”, pare să-i considere la fel de captivanti. Nu ne dorim să imităm ascetismul unui sfânt precum Cuthbert de Lindesfarne, care a petrecut nopți solitare scufundat în Marea Nordului, slăvind-l pe Dumnezeu. Dar, privit de la o distanță potrivită, el este deosebit de atrăgător, fiind în legătură cu Dumnezeu și cu natura: după asceza sa, două vidre au ieșit din mare ca să-l usuce cu blana lor și să-i încălzească picioarele cu respirația lor.¹⁷ Aceasta este o imagine a trecutului mult mai interesantă decât a mea, cu hărțile de răspândire a așezărilor rurale și discuțiile despre ceramica de bună și de proastă calitate.

O tendință de respingere a istoriei economice nu ocolește Antichitatea târzie. Este foarte greu în zilele noastre să-l convingi pe studentul obișnuit de la istorie că merită să-și piardă măcar câteva zile cercetând un subiect de istorie economică. La Oxford cel puțin, cuvântul „economie” în titlu reprezintă condamnarea la moarte a unui curs de istorie predat studenților și sunt dureros

de conștient că folosirea repetată a cuvântului în această carte îi poate face pe mulți cititori să renunțe la lectura ei (așa că sunt recunoscător dacă ați ajuns până aici). În anii 1960, istoria economică a fost foarte la modă, întrucât a făcut parte integrantă din interpretarea marxistă a trecutului. Când atracția exercitată de teoria marxistă a scăzut, ceea ce s-a întâmplat odată cu căderea comunismului, majoritatea istoricilor, ca și publicul cititor, par a fi renunțat cu totul la istoria economică, în loc să caute moduri diferite de a o studia și de a-i înțelege importanța.

Noua Antichitate târzie este fascinată de istoria religiei. Ca adept al secularismului, eu sunt consternat de această evoluție și nu mă erijez în comentator sigur de sine al acestui fenomen. M-am întrebat uneori dacă s-a bucurat de o atenție deosebită în Statele Unite pentru că religia joacă acolo un rol mult mai important în viața modernă decât în cea mai mare parte a Europei. E cu siguranță adevărat că trebuie să te îndrepti spre Europa pentru a găsi o comunitate de istorici ca mine, cu un interes activ față de aspectele seculare ale sfârșitului lumii romane, cum ar fi istoria sa politică, economică și militară. Pe de altă parte, cercetătorii din Statele Unite care susțin noua Antichitate târzie fac parte din intelectualitatea de pe coasta de vest și de pe cea de est, deci nu avem de a face cu o strânsă legătură cu zona Bible Belt.* Într-adevăr, e limpede că cercetarea modernă nu pune accentul pe aspectele mai intransigente și fundamentaliste ale religiei din Antichitatea târzie (care erau numeroase), ci mai degrabă pe sincretismul și flexibilitatea sa.

Se poate ca epoca noastră modernă să fi influențat modul în care se studiază acum religia Antichității târzii, mai ales în Statele Unite. Perspectiva care e în prezent la modă nu este cea tradițională, aplicată încă, de pildă, în unele zone ale Europei catolice și caracterizată de reconstruirea trudnică a textelor importante și de studierea instituțiilor religioase (ca papalitatea) și a structurilor și credințelor convenționale. Figurile religioase ce caracterizează noua Antichitate târzie nu sunt papii și episcopii din concilii, care decid doctrina sau alcătuiesc liturgia, ci asceții și intelectuali carismatici, trăind în izolare sau în mici comunități, găsindu-și calea către Dumnezeu într-un mod individualist și nu instituțional și oficial. Spiritualitatea „noi” moderne a avut poate un impact profund asupra felului cum este studiată și prezentată religia de la sfârșitul Antichității.

* Bible Belt – zonă din Statele Unite, în Midwestul de sud și central, cunoscută pentru fundamentalismul său religios (n. t.).

Plusuri...

Deși cred că noile atitudini față de invaziile barbare și de „transformarea” lumii antice sunt pline de cusururi, au totuși, fără îndoială, și aspecte pozitive. Teoria care susține acceptarea pașnică a popoarelor germanice în imperiu corectează mitul conform căruia căderea Apusului a fost o luptă titanică și ideologică între două mari forțe unite, Roma și „barbarii”. În realitate a fost loc pentru alianțe și pentru un grad de adaptare între triburile germanice și băștinașii romani, care s-au războit între ei la fel de des cum s-au războit unii cu alții. Dar să te oprești în acest punct seamănă cu a te concentra asupra unui anumit grad de colaborare și adaptare ce-a avut loc în Franța ocupată sau în Insulele din Canalul Mânecii în timpul celui de al Doilea Război Mondial și a deduce de aici că prezența germană a fost inofensivă și necontroversată. Există o mulțime de dovezi din secolele al V-lea și al VI-lea că invaziile au fost traumatizante și că viața alături de cuceritori necesita adaptări foarte dificile.

Noua concepție a unei „Antichități târzii” îndelungate are, după părerea mea, mai multe lucruri în favoarea sa decât teoria unei preluări pașnice a puterii de către barbari. Au existat avantaje clare ale studierii secolelor V-VIII ca făcând parte din Antichitate mai degrabă decât din „Evul Mediu”, chiar și în Vest, unde eu susțin că modelul unei perioade continue și prospere nu se potrivește deloc. Mai ales e bine că „Antichitatea târzie” este o creație relativ nouă, care nu a intrat încă în uzul general și a fost scutită astfel de acumularea abundentă a unor conotații derutante, așa cum implică denumirile „Evul Mediu” și „medieval” (ca să nu mai amintim de „Evul Întunecat”). Imaginile obișnuite ale Evului Mediu tind să fie sau foarte romantizate (populate de cavaleri, doamne și ciudatul unicorn), sau extrem de sumbre – nu există deloc sau aproape deloc o cale de mijloc. Imaginile de acest fel sunt foarte vii în lumea modernă – expresia „to get medieval” a apărut recent în engleza americană, însemnând a fi violent într-un mod extrem de neplăcut. Noua ediție online a *Oxford English Dictionary* ilustrează folosirea sa cu un citat din *Pulp Fiction* a lui Tarantino: „I ain't through with you by a damn sight. I'm gonna git Medieval on your ass.”^{*18} „Antichitatea târzie” este un termen care, se constată cu o bine-venită ușurare, încă nu poartă cu sine încărcături similare.

„Antichitatea târzie” are și alte avantaje. Lumea antică tinde să fie privită ca un întreg, iar istoricii care o studiază sunt adesea bine informați în legătură cu tendințele ce-au afectat întregul imperiu și folosesc comparații și contraste pentru a sublinia ce este specific unei anumite regiuni. Totuși, această viziune largă și cuprinzătoare se îngustează de îndată ce intrăm în „Evul Mediu” – și

* N-am s-o termin cu tine, să fie clar. O să-ți aplic la fund ceva ca-n Evul Mediu (în engleza argotică în original – n. t.).

am fost surprins de mai multe ori să constat cât de puține știu unii distinși cercetători ai Britaniei și Italiei postromane despre regatul franc învecinat, în ciuda bogăției surselor. Studiile „medievale” au avut tendința să privească în urmă din prezent, în căutarea originilor statelor-națiuni din Europa, și astfel au adoptat adesea vederi cam înguste.¹⁹ „Antichitatea târzie”, care privește înainte dinspre lumea romană, oferă o imagine mult mai largă și mai cosmopolită.

... și minusuri

Am apărut dreptul istoricilor de a folosi cuvinte grele precum „civilizație” și „criză”, deși trebuie manevrate cu grijă și precizie, deoarece unele dintre ele suscită clar controverse. Sunt cu adevărat tot mai uluit deoarece cuvântul „declin” este atât de contestat în scrierile istorice, pe când „apariție” este folosit tot timpul, fără nicio jenă.²⁰ Probabil că dificultatea rezidă în psihologia modernă. „Declinul”, cu conotațiile sale puternic negative, are poate și conotații morale. Avem tendința să-l folosim cu sensul că cineva poate și trebuie să fie învinuit pentru schimbare – ca și cu „declinul standardelor educaționale”. Am folosit „declin” în această carte în sensul său negativ, foarte explicit, deoarece cred că s-au pierdut multe odată cu sfârșitul rafinamentului antic; dar sper că nu acuz pe nimeni că a provocat deliberat declinul pe care l-am consemnat. Îmi place perioada postromană și am o simpatie profundă pentru cei care s-au confruntat cu schimbările furtunoase din secolele al V-lea și al VI-lea.

Istoricii de azi par a se simți mai confortabil dacă discută despre „apariția” a ceva sau altceva, întrucât nu există absolut niciun risc în acest vocabular ca să fie cineva criticat sau să se facă vreo judecată de valoare negativă; dimpotrivă – toată lumea primește un cuvânt de încurajare. Aceasta este, cred eu, problema principală cu noul mod de a aborda sfârșitul lumii antice: toate dificultățile și stângăciile sunt atenuate într-o susținută și, în esență, pozitivă transformare a societății. Invadatorii germanici sunt acceptați pașnic în provinciile romane, iar cultura Romei evoluează lent spre noi forme. Nimic nu merge vreodată foarte rău – în această viziune asupra trecutului, nu există căderi grave sau schimbări bruște, ca să nu amintim de rupturi totale; mai degrabă totul merge drept înainte sau chiar urcând ușor.²¹

Mărturisesc că toate acestea mi se par limitative; dar, mai important, cred că nu se potrivesc cu dovezile și nu reflectă exact ceea ce s-a întâmplat în jumătatea vestică a imperiului. După părerea mea, secolul al V-lea a asistat la o profundă criză militară și politică, provocată de cucerirea violentă a puterii și a multor bogății de către invadatorii barbari. Populația băștinașă a putut, într-o oarecare măsură, să se adapteze la aceste noi condiții, dar ce este interesant legat de această acomodare e că a avut loc în condiții foarte grele. Mai cred că

În secolele postromane a urmat un declin dramatic al rafinamentului economic și al prosperității, cu impact asupra întregii societăți, de la producția agricolă la cultura înaltă și de la țărani la regi. Este foarte probabil ca populația să fi scăzut dramatic și este sigur că larga răspândire a produselor de calitate a încetat. Mijloacele culturale complexe, ca utilizarea scrisului, au dispărut cu totul în unele regiuni și s-au restrâns mult în toate celelalte.

Îngrijorările mele legate de noua Antichitate târzie merg totuși mai profund decât teama că este atât de limitată prin concentrarea sa asupra religiei, încât aparent greșeste. Mai cred că există un pericol real pentru zilele noastre într-o perspectivă asupra trecutului care și-a propus să elimine orice criză și orice declin. Sfârșitul Apusului roman a avut parte de orori și tulburări prin care sper sincer să nu trebuiască să trec vreodată; și a distrus o civilizație complexă, coborând locuitorii Vestului până la un nivel de viață tipic vremurilor preistorice. Romanii dinainte de cădere erau la fel de siguri cum suntem noi astăzi că lumea lor va dăinui veșnic, neschimbată în esență. S-au înșelat. Am fi înțelepți dacă nu am repeta greșeala lor de a ne simți prea mulțumiți de noi înșine.

ANEXE

De la fragmentele de ceramică la oameni

Ceramica joacă un rol important în relatarea mea despre economia romană și postromană, ca în orice discuție savantă despre începuturile istoriei economiei care ia în serios dovezile arheologice. În aceste câteva pagini, voi încerca să explic cum putem deduce atât de multe despre producția și difuzarea ceramicii analizând discretele fragmente ceramice. Cum în majoritatea domeniilor din economia romană și postromană, probele scrise existente sunt neglijabile, trebuie să reconstituim natura producției și a distribuției pe baza obiectelor excavate.

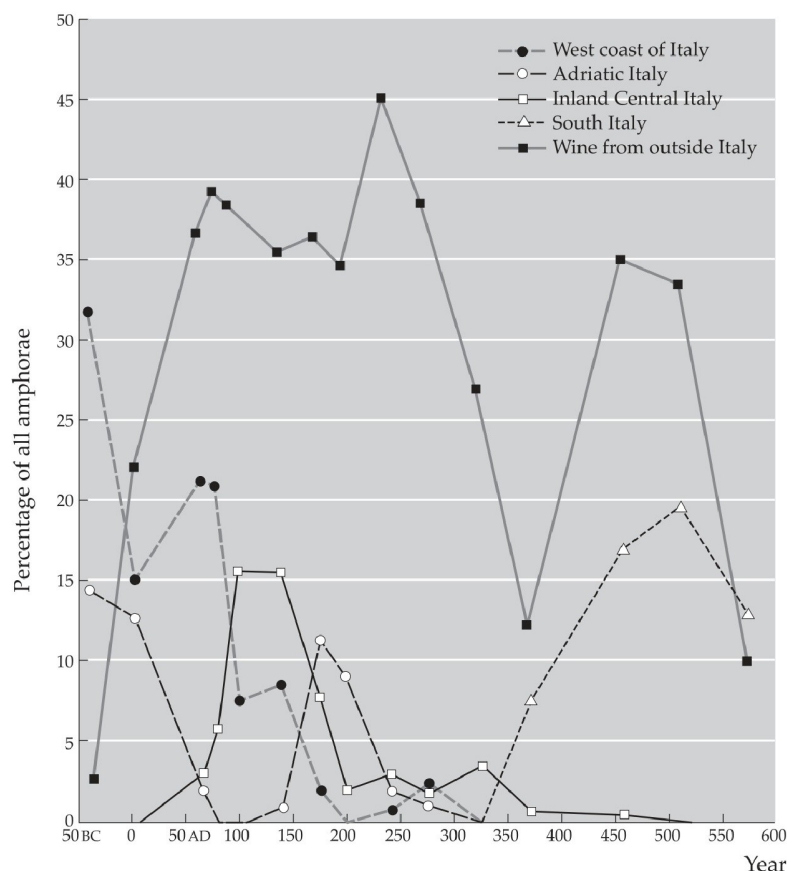
Ceramica este un vis (sau coșmar) al arheologului, deoarece supraviețuiește în cantități atât de mari. Vasele de lut sunt ușor de spart și astfel se produc și se aruncă în masă; dar fragmentele lor individuale sunt foarte durabile și de obicei ies din pământ în stare perfectă. În plus, singura metodă obișnuită de a recicla cioburile de olărie este sub formă de balast, aceasta nedistrugându-le forma inițială (în timp ce reciclarea obiectelor de metal, sticlă sau piatră implică în general topirea sau recioplirea lor completă). Fragmentele de ceramică au fost descoperite cu milioanele și, în aproape toate săpăturile arheologice, sunt cel mai comun artefact găsit. Este o presupunere rezonabilă aceea că, undeva în sol, aproape toate vasele de ceramică produse vreodată supraviețuiesc sub formă de cioburi, așteptând să fie excavate și studiate.

Fragmentele de ceramică nu sunt doar comune, ci și excepțional de bogate în informații. Întrucât compoziția precisă a argilei variază în funcție de geologia locurilor de extracție și pentru că variază și desenul oalelor de la o regiune la alta, fragmentelor individuale li se poate stabili foarte des proveniența cu precizie (cu alte cuvinte, pot fi atribuite unui anumit loc de producție). Pot fi și datate, pentru că desenul nu variază doar geografic, ci se modifică și în timp. Uneori, aceste schimbări sunt dramatice – ca atunci când, la sfârșitul secolului I î.H.,

olarii romani au trecut de la folosirea smaltului negru pe veselă la cel roșu – dar, în mod normal, a fost un proces mult mai subtil, manifestat prin modificări relativ minore de formă și desen. Printr-o muncă laborioasă și meticuloasă a cercetătorilor, care au folosit descoperiri databile, s-au stabilit cronologii precise pentru unele tipuri de vase ceramice. Vesela din perioada romană, care era supusă schimbărilor de modă, poate fi datată uneori cu o precizie de foarte puține decenii.

Întrucât ceramicii i se poate stabili proveniența și poate fi datată și pentru că este un artefact atât de comun, este adesea posibil să se indice prin diagrame fluctuațiile importului într-un anumit loc, pe măsură ce proporția vaselor provenind din anumite regiuni crește sau scade (Fig. A.1). Informațiile oferite

A.1 Originea fluctuantă a amforelor pentru vin (și deci și a vinului) care au ajuns în portul Romei, Ostia, între 50 î.H. și 600 d.H. Ponderea produselor italiene scade, cu excepția unui val târziu de importuri din sudul Italiei.

A.2 Două piețe diferite: difuzarea vaselor de tip *mortarium* produse în Colchester în secolul al II-lea d.H. Rombul marchează chiar Colchester.

de o singură mostră sau de un singur loc trebuie întotdeauna puse la îndoială; dar atunci când, așa cum se întâmplă tot mai des, multe săpături produc diagrame care concordă unele cu altele, acestea încep să pară sigure. Munca meticuloasă pentru reprezentarea existenței unor anumite tipuri de vase de ceramică în diferite locuri ne poate chiar permite să începem să speculăm inteligent pe tema mecanismelor de distribuție. Fig. A.2, de pildă, indică locurile unde se știe că s-a găsit un tip de *mortarium* (un vas de măcinat și de amestecat, folosit la prepararea hranei), produs în Colchester în perioada 140-200 d.H. Există două aglomerări clar distincte ale acestor descoperiri. Cea din nord constă în *mortaria* descoperite de-a lungul Zidului lui Hadrian și Zidului lui Antoninus și reprezintă probabil vase cumpărate sau rechiziționate de armată (și poate transportate pe mare spre nord, pe coasta de est). Din contră, modelul de distribuție dintr-un arc din jurul Colchesterului arată comercial, scăzând pe măsură ce crește distanța și deci și costurile de transport de la locul de producție – cu costurile mici ale transportului pe apă explicând poate unele dintre descoperirile îndepărtate (de exemplu în Kent și pe valea Tamisei). Munca a sute de arheologi, care sapă și fac publice informațiile găsite într-un mare număr de situri răspândite pe zone întinse, au creat încet-încet o imagine economică complexă și convingătoare.

În sfârșit, ca toate artefactele, fragmentele de ceramică cuprind multe indicații privind nivelul de măiestrie și de tehnologie implicat în producerea lor. În particular, calitatea argilei unui fragment de ceramică (și a oricăror smalțuri sau ornamente) ne spune cât de atent au fost alese și pregătite aceste materii prime, în timp ce semnele de folosire a roții și decorațiunile ne informează despre procesul exact de formare a vasului (de exemplu, dacă a fost creat manual sau pe o roată cu viteză mică sau mare și dacă a mai fost lucrat după ce s-a uscat pe jumătate). În final, se pot deduce multe cu privire la arderea vasului, pe baza aspectului și a consistenței interiorului său, ca și a finisării. O comparație simplă, chiar dacă a unor extreme – între Fig. 5.5 și 5.7 de la pp. 91 și 97 – clarifică acest lucru mai bine decât cuvintele.

În esență, ceramica este probabil un artefact la fel de util și plin de informații ca oricare altul (cu excepția obiectelor inscripționate, ca monedele), însă abundența sa îl face unic în cercetările arheologice. Niciun alt produs nu este atât de accesibil, nici atât de deschis analizei comparate complexe. Ceramica poate fi greu de excavat și de prelucrat, iar lecturile despre ea deloc interesante, dar este totuși o mină inepuizabilă de informații.

CRONOLOGIE

- 376 Goții, fugind de huni, traversează Dunărea și pătrund în Imperiul de Răsărit.
- 378 Goții zdrobesc armata Imperiului de Răsărit în bătălia de la Adrianopol, omorându-l pe împăratul din Est, Valens.
- 391 Împăratul Theodosius dă legi împotriva celor care practică jertfele păgâne.
- 401 Goții, conduși de Alaric, pătrund în Italia dinspre Balcani.
- 402 Alaric și goții sunt goniți din Italia de comandantul din Vest, Stilicho.
- 405-406 O armată germanică, condusă de Radagaisus, invadează Italia și este înfrântă în cele din urmă la Fiesole, lângă Florența.
- 406 În ultima zi a anului, vandalii, suebii și alanii traversează Rinul în Imperiul Roman. O mare parte din Galia este devastată între 407 și 409.
- 407 Armatele romane din Britania și Galia de Nord sprijină un uzurpator imperial, Constantin III. Controlul imperial asupra Britaniei este apoi nesemnificativ, iar insula e tot mai des supusă incursiunilor și invaziilor irlandezilor, pictilor și anglo-saxonilor.
- 408 Goții, conduși de Alaric, pătrund din nou în Italia dinspre Balcani. Comandantul imperial din Vest, Stilicho, este ucis cu știrea împăratului său, Honorius.
- 409 Vandalii și alte neamuri trec Pirineii din Galia în Spania.
- 410 Goții, conduși de Alaric, cuceresc și pradă orașul Roma.
- 411 Peninsula Iberică este împărțită între vandali, alani și suebi.
- 412 Goții, nereușind să ajungă în Sicilia și Africa pe mare, pleacă din Italia către Provence.
- 419 Goții de vest („vizigoții“) sunt colonizați printr-un tratat încheiat cu guvernul imperial în Galia de Sud-Vest (Aquitania).

- 429 Vandalii trec Strâmtoarea Gibraltar și pătrund în Africa de Nord.
 420-430 Apariția unui imperiu hunic la nord de Dunăre.
 439 Vandalii cuceresc Cartagina și înființează un regat. Începe o perioadă de incursiuni pirateresti în Mediterana.
 441 Hunii cuceresc orașul fortificat Naissus din Balcani.
 447 Împăratul din Est acceptă să le plătească hunilor un tribut anual de 2 100 de livre de aur.
 c. 443 Burgunzii sunt colonizați printr-un tratat încheiat cu guvernul imperial lângă Lacul Geneva.
 451 Armata hunilor, condusă de Attila, este înfrântă în Galia în bătălia de pe Câmpiile Catalaunice de o armată de romani și vizigoți.
 452 Hunii invadează Italia și jefuiesc marele oraș din nord-est Aquileia.
 453 Moartea lui Attila, care duce la dizolvarea lentă a puterii hunilor.
 455 A doua prădare a Romei – de către vandali, care sosesc pe mare de la Cartagina.
 din 456 Vizigoții își extind puterea asupra Spaniei. Până la sfârșitul secolului, ei controlează aproape întreaga Peninsulă Iberică.
 468 Înfrângerea unei încercări concertate, a împăratului din Răsărit și a celui din Apus, de a recuceri Africa din mâinile vandalilor.
 476 Romulus Augustulus (ultimul împărat din Italia) este detronat de generalul germanic Odoacru, care se proclamă rege. De acum va exista doar un singur împărat roman – cel din Răsărit, care se află la Constantinopol.
 c. 480 Regele franc Clovis începe să-și extindă puterea în Galia de Nord și Centrală.
 489-493 Theodoric ostrogotul cucerește Italia de la Odoacru și îl înlocuiește ca rege.
 507 Francii, conduși de Clovis, îi înfrâng pe vizigoți în bătălia de la Vouillé și își instituie controlul asupra celei mai mari părți din Galia. Cam în același timp, Clovis se convertește de la păgânism la creștinismul catolic convențional.
 526 Moartea lui Theodoric în Italia; începe o perioadă de instabilitate dinastică pentru ostrogoți.
 533 O armată est-romană, la ordinele împăratului Iustinian, îi înfrânge pe vandali și cucerește regatul lor african. Acesta este încorporat în Imperiul de Răsărit (sau „bizantin”).
 535 Armatele bizantine invadează Italia ostrogotă, începând un război care va dura aproape douăzeci de ani.
 540 Perșii invadează Siria și jefuiesc Antiohia, reîncepând o perioadă de război înverșunat între imperiul bizantin și cel persan.

- 541 Ciurma bubonică apare în Egipt și se răspândește încet în toată lumea romană.
 553 Ostrogoții din Italia sunt învinși în mod hotărât și este stabilită dominația bizantină asupra peninsulei.
 568-572 Lombarzii invadează Italia și întemeiază un regat cu centrul la Pavia, dar nu reușesc să cucerească Roma și Ravenna (care rămân ale bizantinilor).
 582 Avarii, cu aliații lor slavi, cuceresc orașul bizantin Sirmium, de lângă frontiera dunăreană. Acest eveniment marchează debutul unei lungi perioade de mare insecuritate în Balcani și în Grecia. Tot în 582, Atena e cucerită și prădată.
 587 Vizigoții, sub conducerea regelui lor Reccared, se convertesc de la creștinismul arian la catolicismul convențional al supușilor lor spanioli.
 597 Grigore, episcop de Roma, trimite o misiune sub conducerea lui Augustin pentru a-i converti pe anglo-saxonii păgâni din Britania.
 603 Un mare război izbucnește între Imperiul Bizantin și cel Persan.
 611 Perșii cuceresc Antiohia și, în anul următor, pătrund până departe în Asia Mică, Turcia de azi.
 626 Constantinopolul este asediat de armate avarie și persane.
 629 Marele război cu Persia se încheie în sfârșit, cu înfrângerea perșilor.
 633 Arabii, recent uniți sub semnul islamului, încep cucerirea Levantului bizantin.
 636 Puterea arabilor asupra Levantului este confirmată de victoria lor în fața bizantinilor în bătălia de pe râul Yarmuk. Până în 646, arabii controlează și întregul Egipt.
 anii 640 Arabii își încep incursiunile până departe în Asia Mică, regiunea Mării Egee și Africa.
 674-678 Arabii țin sub blocadă Constantinopolul.
 698 Cartagina și provincia Africa sunt cucerite de arabi.
 711 O armată arabă intră în Spania și începe cu succes cucerirea aproape a întregii pensinsule.
 716-718 A doua blocadă arabă a Constantinopolului.
 732 O armată musulmană, făcând incursiuni în Franca din Spania, este înfrântă de regele franc Carol Martel lângă Poitiers.
 768 Ajunge la putere regele franc cunoscut posterității drept „Carol cel Mare” sau „Charlemagne”.
 800 Carol cel Mare este încoronat împărat la Roma, primul împărat din Apus din ultimii 300 de ani.

NOTE

Note la Capitolul I

¹ Edward Gibbon, *Autobiography of Edward Gibbon as Originally Edited by Lord Sheffield*, Oxford, 1907, p. 160.

² Din „Introducerea” la cartea lui William Robertson, *The History of the Reign of the Emperor Charles V: With a View of the Progress of Society in Europe, from the Subversion of the Roman Empire, to the Beginning of the Sixteenth Century*, Londra, 1769.

³ Analizez apariția noului concept al Antichității târzii mult mai detaliat în *Festschrift* pentru Wolf Liebeschuetz, în curs de apariție, sub redacția lui John Drinkwater și Benet Salway.

⁴ P. R. L. Brown, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, Londra, 1971.

⁵ P. R. L. Brown, „The World of Late Antiquity Revisited”, în *Symbolae Osloenses*, nr. 72, 1997, pp. 5-30, la pp. 14-15.

⁶ *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World*, ed. G. W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, Cambridge, Mass., Londra, 1999, p. ix.

⁷ Bernard Cornwell, *The Winter King*, Harmondsworth, 1996.

⁸ Vezi mai ales Averil Cameron, „The Perception of Crisis”, în *Morfologie sociali e culturali in Europa fra Tarda Antichità e Alto Medioevo* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' Alto Medioevo, 45), Spoleto, 1998, pp. 9-31, la p. 10.

⁹ Lucrările susținute la conferințele europene apar treptat sub formă tipărită, publicate de Brill.

¹⁰ „Valurile” (*vagues*) provin din titlul lui L. Musset, *Les Invasions: Les Vagues germaniques*, Paris, 1965 (Lucien Musset, *Invaziile*, vol. 1, *Valurile germanice*, trad. Ecaterina Lung, București, Corint, 2002).

¹¹ J. G. Herder, *Outlines of a Philosophy of History*, trad. T. Churchill, Londra, 1800, p. 421 (Johann Gottfried Herder, *Din „Idei cu privire la filosofia istoriei omenirii”*, în Johann Gottfried Herder, *Scrieri*, trad. Cristina Petrescu, București, Univers, 1973, p. 149).

¹² O excepție interesantă, care anticipa concepțiile recente, a fost Alfons Dopsch, *The Economic and Social Foundations of European Civilization*, Londra, 1937.

¹³ E. A. Freeman, *Old English History for Children*, Londra, 1869, pp. 28-29.

¹⁴ Vezi pp. 173-174.

¹⁵ Titlul este al ediției în limba engleză a cărții lui Musset, *Les Invasions* (din 1965): L. Musset, *The Germanic Invasions: The Making of Europe AD 400-600*, trad. E. și C. James, Londra, 1975 (trad. rom. cit).

¹⁶ W. Goffart, *Barbarians and Romans AD 418-584: The Techniques of Accommodation*, Princeton, 1980. Alte două articole importante sunt: W. Goffart, „Rome, Constantinople, and the Barbarians”, în *American Historical Review*, nr. 86, 1981, pp. 275-306; și Goffart, „The Theme of «the Barbarian Invasions»”, în E. Chrysos, A. Schwarcz (ed.), *Das Reich und die Barbaren* (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 29), Viena, 1989, pp. 87-107; ambele în Goffart, *Rome's Fall and After*, Londra, Ronceverte, 1989, pp. 1-32, 111-132, paginația citată în fiecare caz.

¹⁷ Goffart, „The Theme”, p. 132.

¹⁸ Citatele sunt din Goffart, *Barbarians and Romans*, pp. 230, 35 (vezi și Goffart, „The Theme”, p. 130).

¹⁹ W. Pohl (ed.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden, New York, Köln, 1997. În ciuda titlului, volumul conține atât articole pro cât și contra liniei Goffart.

²⁰ R. W. Mathisen, D. Shanzer (ed.), *Society and Culture in Late Antique Gaul: Revisiting the Sources*, Aldershot, 2001, pp. 1-2. Pentru teorii similare: P. Amory, „The Meaning and Purpose of Ethnic Terminology in the Burgundian Laws”, în *Early Medieval Europe*, nr. 2, 1993, pp. 1-28, la pp. 1-2; B. D. Shaw, „War and Violence”, în *Late Antiquity: A Guide*, pp. 130-169, la pp. 152-153, 163; G. W. Bowersock, „The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome”, în G. W. Bowersock, *Selected Papers on Late Antiquity*, Bari, 2000, pp. 187-197.

Note la Capitolul II

¹ Leo, *Epistolae*, XII. viii și xi, în Migne, *Patrologia Latina*, LIV, col. 653-655.

² P. Heather, *The Goths*, Oxford, 1996, pp. 181-191; H. Wolfram, *History of the Goths*, trad. T. J. Dunlop, Berkeley, Los Angeles, Londra, c. 1988, pp. 172-189.

³ Sidonius Apollinaris, *Letters*, VII.7.3. Pentru apărarea orașului Clermont: J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome, AD 407-485*, Oxford, 1994, pp. 224-229, 235-236.

⁴ Hydatius, *Chronicle*, articolele 39 [47] pentru urgii; 196 [201], 202 [207] pentru capturarea și apoi eliberarea sa.

⁵ Pentru evenimentele din 406-409: C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955, pp. 42-51; P. Courcelle, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, 1948, pp. 58-79. Pentru devastările practicate de vizigoți în 413: Wolfram, *History of the Goths*, p. 162.

⁶ Goții în Italia: J. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court A. D. 364-425*, Oxford, 1975, pp. 284-306; Wolfram, *History of the Goths*, pp. 150-162. Scutirile de impozite: *Theodosian Code*, XI.28.7 (8 mai 413), XI.28.12 (15 noiembrie 418).

⁷ Moartea progresivă prin înfometare: Zosimus, *New History*, V.39, trad. Ridley. Capitularia Romei: Olympiodorus, *History*, fragment xi.3, trad. Blockley, pp. 168-169.

⁸ Pentru vandali și jaful din 455: Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, pp. 194-196; Victor of Vita, *Vandal Persecution*, I.25.

⁹ Eugippius, *Life of Severinus*. Se discută foarte bine această scriere, pe care mă bazez în mare parte, în E. A. Thompson, *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, Madison, 1982, pp. 113-133.

¹⁰ Hydatius, *Chronicle*, articolele 83 [93], 85 [95]; Sidonius Apollinaris, *Poem*, VII, rândul 233.

¹¹ Eugippius, *Life of Severinus*, cap. 20.

¹² Nesiguranța rurală: soldații în ibid., cap. 20; tot ibid., cap. 4.1-5, 10.1 (incidentul de lângă Favianis), 25.3.

¹³ Ibid., cap. 30 (apărarea orașului Lauriacum); cap. 5, 8, 19 (tratativele cu regii; 19 relatează vizita regelui alaman).

¹⁴ Ibid., cap. 17.4 (Tiburnia), 1.2-5 (Asturis); 24.1-3 (Ioviaco); 22.4-5, 27.3 (Batavis).

¹⁵ Ibid., cap. 27 (mutarea locuitorilor din Quintanis), 31 (capitularea orașului Lauriacum).

¹⁶ Ibid., cap. 31.6.

¹⁷ Ibid., cap. 1.4, 2.1-2. Trupele sunt descrise ca „barbari... care au încheiat un tratat cu romanii”. Este posibil ca „romanii” care au încheiat acest tratat să nu fie locuitorii orașului (așa cum presupun eu), ci guvernul imperial din Italia.

¹⁸ Hydatius, *Chronicle*, articolele 188-191 [193-196].

¹⁹ Orosius, *History against the Pagans*, VII.39, II.19 (pentru mai multe detalii cu privire la jaful galilor).

²⁰ Jefuirea Romei: Jordanes, *Gothic History*, p. 156 („spoliand tantum, non autem, ut solent gentes, igne supponunt...”). Alianța din 451: ibid., pp. 185-218.

²¹ Gildas, *The Ruin of Britain*, cap. 24.3-4 (citată din traducerea lui Winterbottom); Victor of Vita, *Vandal Persecution*, I.7.

²² Vandalii: Possidius, *Life of Augustine*, 28.5, Galia: Orientius of Auch, *Commonitorium*, în *Poetae Christiani Minores*, ed. R. Ellis (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, XVI), Viena, 1888, versurile 179-184 – „uno fumavit Gallia tota rogo”.

²³ Prima dată, în secolul al VI-lea, de către Iordanes, *Gothic History*, pp. 219-222.

²⁴ Leo, *Epistolae*, CLIX, în Migne, *Patrologia Latina*, LIV, col. 1136-1137.

²⁵ C. R. Whitaker, *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*, Baltimore, Londra, 1994, pp. 194-200; A. Chauvot, *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris, 1998.

²⁶ Symmachus, *Letters*, II.46, în *Symmachi Opera*, ed. O. Seeck (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, VI.1), Berlin, 1885.

²⁷ Orosius, *History against the Pagans*, VII.35.19, trad. Deferrari. Salvian, *The Governance of God*, IV.13.60, V.5.21 (Salvianus, *Despre guvernarea lui Dumnezeu (De gubernatione Dei)*, IV.XIII.60, V.V.21, în Boethius și Salvianus, *Scrieri*, trad. David Popescu, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992, pp. 247, 263-264). În secolul al V-lea, atitudinile față de barbari s-au schimbat încetul cu încetul: J. Moorhead, *The Roman Empire Divided 400-700*, Harlow, 2001, pp. 13-24; P. Heather, „The Barbarian in Late Antiquity: Image, Reality and Transformation”, în R. Miles (ed.), *Constructing Identities in Late Antiquity*, Londra, 1999, pp. 234-258, la pp. 242-255.

²⁸ Priscus, *History*, fragment 22.3, trad. Blockley, pp. 314-315. Cine știe dacă Attila chiar a comandat o asemenea pictură? Iconografia descrisă nu este imposibil de imaginat, putând fi văzută pe diptice de la sfârșitul perioadei consulare romane.

²⁹ Orosius, *History against the Pagans*, VII.37.

³⁰ Stilicho: *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vol. în 4 părți, ed. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 1971-1992, I, „Stilicho”; *Corpus Inscriptionum Latinarum*, VI, 1731. Pogromul din 408: Zosimus, *New History*, V.35.5-6 (se apreciază că soldații care au dezertat au fost în număr de 30 000). Sclavii de la Roma care i s-au alăturat lui Alaric: ibid., V.42.3.

³¹ Lucrarea clasică ce tratează acest subiect și pe care m-am bazat în mare măsură este Courcelle, *Histoire littéraire*.

³² Jerome, în *Ezekiel*, I *Praef.* și III *Praef.*, în Migne, *Patrologia Latina*, XXV, col. 15-16, 75D: „in una Urbe totus orbis interiit.”

³³ Augustine, *Concerning the City of God against the Pagans*, trad. H. Bettenson, Harmondsworth, 1972.

³⁴ Orosius, *History against the Pagans*. Optimismul său a fost împărtășit, în aceeași perioadă, de aristocratul și poetul păgân Rutilius Namatianus: J. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court A. D. 364-425*, Oxford, 1975, pp. 325-328. Rutilius aștepta ziua când „goții cei înspăimântători își vor înclina capetele perfide” în fața noii puteri a Romei: Rutilius Namatianus, *A Voyage Home*, I, rândul 142.

³⁵ *The Carmen de Providentia Dei, attributed to Prosper of Aquitaine*. ed., trad. M. P. McHugh, Washington, 1964, versurile 903-909.

³⁶ Orientius of Auch, *Commonitorium* (așa cum este citat la n. 22), versurile 195-196.

³⁷ Salvian, *The Governance of God*, IV.12.54, VII.6.24 și *passim* pentru pasaje similare (Salvianus, trad. rom. cit., IV.XII.54, p. 246, VII.VI.24, p. 302).

³⁸ Ibid., VI.18.98-99 (Salvianus, trad. rom. cit., VI.XVIII.98-99, p. 296). *Chronicle of 452*, articolul 138, p. 662.

³⁹ A. Momigliano, „La caduta senza rumore di un impero nel 476 d. C.”, în *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, ser. III, vol. III.2, 1973, pp. 397-418 (repr. în culegerea sa de eseuri *Sesto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, I, Roma, 1980, pp. 159-179).

Note la Capitolul III

¹ A. Demandt, *Der Fall Roms: Die Auflösung der römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München, 1984.

² Așa cum pe bună dreptate a subliniat Goffart cu mai multe ocazii: „Rome, Constantinople”; „The Theme”, mai ales la pp. 7-17, 125-132; *Barbarians and Romans*, pp. 3-35.

³ F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours*, Londra, 1981, pp. 239-248. Pentru pielea lui Valerian: Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, ed., trad. J. L. Creed, Oxford, 1984, I.5.6 (pp. 10-11) (Lactantius, *De mortibus persecutorum. Despre morțile persecutorilor*, trad. Claudiu T. Arieșan, Timișoara, Amarcord, 2000, V.6, pp. 87-88).

⁴ Vegetius, *Epitome*, I.1.

⁵ Puterea maritimă: nu s-au repetat, în perioada de care vorbim, îndrăznețele incursiuni organizate de goți în anii 250 și 260 pe Marea Neagră pe coasta de nord a Asiei Mici. Ziduri: Ammianus Marcellinus, *History*, XXXI.6.4: „pacem sibi esse cum parietibus memorans.” (Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, trad. David Popescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, XXXI.6.4, p. 572).

⁶ Ammianus Marcellinus, *History*, XXXI.15 (Ammianus Marcellinus, trad. rom. cit., XXXI, 15, pp. 592-594).

⁷ Ibid., XVI.12 pentru întreaga bătălie (XVI.12.47 pentru pasajul citat) (Ammianus Marcellinus, trad. rom. cit., XVI.12, pp. 130-142, respectiv XVI.12.47, p. 138).

⁸ Tacitus, *Annals*, 1.61-62, în *Tacitus*, iii (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1931, pp. 346-349 (Cornelius Tacitus, *Anale*, trad. Gheorghe Guțu, București, Humanitas, 1995, 1.61-62, pp. 72-73); W. Schlüter, „The Battle of the Teutoburg Forest: Archaeological Research at Kalkreise near Osnabrück“, în J. D. Creighton, R. J. A. Wilson (ed.), *Roman Germany: Studies in Cultural Interaction*, Portsmouth, RI, 1999, pp. 125-159.

⁹ Ammianus Marcellinus, *History*, XXXI.13 (Ammianus Marcellinus, trad. rom. cit., XXXI.13, pp. 587-590). Au avut loc, în secolul al III-lea, alte înfrângeri notabile, cum ar fi aceea care a dus la moartea împăratului Decius (în 251) în confruntarea cu goții. Însă calitatea inferioară a surselor pentru acea perioadă face imposibilă estimarea nivelului pierderilor militare.

¹⁰ Vezi p. 22.

¹¹ Folosirea curentă a mercenarilor germanici și hunici: J. H. W. G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, Oxford, 1991, pp. 33-36. Loialitatea lor față de Roma: A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964, pp. 621-623.

¹² Theodosius: *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, ed., trad. C. E. V. Nixon, B. S. Rodgers, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1994, panegiricul II, cap. 32-33. Invazia din 405-406: Zosimus, *New History*, V.26.4 (pentru huni și alani); *Theodosian Code*, VII.13.16 din aprilie 406 (pentru recrutarea sclavilor).

¹³ Claudian, *Works*, trad. M. Platnauer, 2 vol., Cambridge, Mass., Londra, 1922, *De Bello Getico*, rândurile 423-429 (414-422 pentru detalii privind locul de proveneau soldații).

¹⁴ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Citatul este din „Observații generale privind căderea Imperiului Roman de apus“, care încheie volumul III, 1781.

¹⁵ Discuția clasică despre numărul de soldați ai armatei este prezentată de Jones, *Later Roman Empire*, pp. 679-686. R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*, New Haven, Londra, 1988 susține ideea de corupție tot mai pronunțată și, din această cauză, de ineficiență, în lanțul aprovizionării între cetățeanul plătitor de impozite și soldatul plătit. El arată foarte clar că lanțul era ineficient; dar eu nu sunt convins că problema se agrava (sau că era mai gravă decât în toate statele premoderne și în multe dintre cele moderne).

¹⁶ Pentru idei mai vechi privind declinul economic, vezi discuția prudentă din Jones, *Later Roman Empire*, pp. 812-823, 1039-1045. Aprecieri mai recente: R. Duncan-Jones, în S. Swain, M. Edwards (ed.), *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford, 2004, pp. 20-52; B. Ward-Perkins, „Specialized Production and Exchange“, în *Cambridge Ancient History*, xiv, *Late Antiquity: Empire and Successors*, A. D. 425-600, ed. Averil Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge, 2000, pp. 346-391, la pp. 350-361. Pentru mai multe detalii, vezi cap. VI.

¹⁷ *Theodosian Code*, XI.28.7, 8 mai 413. Vezi p. 16.

¹⁸ *Theodosian Code*, VII.13.16 (sclavii), 17 (acea care urmau să fie plătiți integral „rebus patratibus“), ambele din aprilie 406.

¹⁹ Reducerile de impozite din 413 și 418: p. 16. Legea din 444: *Nov. Val.*, 15.1, în *Theodosian Code*. Nu pot fi de acord cu H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD 350-425*, Oxford, 1996, care susține că a avut loc un declin al armatei din Apus doar târziu în secolul al V-lea (de exemplu la pp. 265-268).

²⁰ *Narratio de imperatoribus domus Valentinianae et Theodosianae*, în *Chronica Minora Saec. iv. v. vi. vii*, ed. T. Mommsen (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, IX), Berlin, 1891-1892, p. 630. Orosius, *History against the Pagans*, VII.42, face aceeași observație dintr-un punct de vedere mai tolerant. Pentru războaiele civile: J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, ed. a 2-a, Londra, 1923, i, pp. 187-196; Goffart, „Rome, Constantinople“, pp. 17-18; Goffart, „The Theme“, pp. 126-127; P. Heather, „The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe“, în *English Historical Review*, nr. 110, 1995, pp. 4-41, la pp. 23-25.

²¹ Zosimus, *New History*, VI.8.2 (trupele din Răsărit), V.50.1 (hunii), VI.1.2 (indisponibilitatea armatelor din Galia, Spania și Britania).

²² Mulțumită relatării complete a lui Zosimus (bazată de pierduta *History* a lui Olympiodorus), suntem comparativ bine informați în legătură cu aceste evenimente: Zosimus, *New History*, VI.1-6.

²³ Eudoxius, „arte medicus“, conducător în 448: *Chronicle of 452*, p. 662, articolul 133 (nu cunoaștem statutul lui Tibatto, celălalt lider numit). Sclavii din Galia (în 435): *Chronicle of 452*, p. 660, articolul 117 (pentru 435): „omnia paene Galliarum servitia in Bacaudam conspiravere.“ I. N. Wood, „The North-Western Provinces“, în *Cambridge Ancient History*, xiv, pp. 497-524, la pp. 502-504, oferă o discuție generală despre *bacauade*.

²⁴ Roma: Zosimus, *New History*, V.42. Bazas: Paulinus of Pella, *Thanksgiving*, versurile 333-336.

²⁵ Goffart, „Rome, Constantinople“, pp. 18-19.

²⁶ Revolta din 399-400 și coloana comemorativă sunt analizate, descrise și ilustrate în Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, pp. 100-103, 111-125, 273-278 și planșele 1-7. Sclavii și proscrisii: Zosimus, *New History*, V.13 (trad. Ridley, ușor adaptat).

²⁷ Spania: Orosius, *History against the Pagans*, VII.40.6; *Prosopography of the Later Roman Empire*, II, „Didymus I“ și „Verenianus“. Italia: *Nov. Val.* 9, în *Theodosian Code*. Clermont: Sidonius Apollinaris, *Letters*, III.3.3-8. Soissons: Gregory of Tours, *Histories*, II.27.

²⁸ Tacitus, *Germania*, 33, în *Tacitus*, i (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1914, pp. 182-183 (Publius Cornelius Tacitus, *Germania. Dialogul despre oratori*, trad. Eugen Cizek, București, Paideia, 2004, XXXIII, p. 48); Seneca, *De Ira*, I.xi.3-4, în Seneca, i (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1928, pp. 132-135 (Seneca, *De ira*, în Seneca, *Dialoguri*, trad. Vichi-Eugenia Dumitru, Ștefania Ferchedău, Iași, Polirom, 2004, vol. 1, I.11. 3-4, p. 83).

²⁹ Unitatea tot mai mare a germanilor: Heather, *Goths*, pp. 51-65. Recruii din armata goților în 376-378: Ammianus Marcellinus, *History*, XXXI.6.5-6 (Ammianus Marcellinus, trad. rom. cit., XXXI.6.5-6, p. 572). W. Pohl, „Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies“, în L. K. Little, B. H. Rosenwein (ed.), *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Oxford, 1998, pp. 15-24 este o utilă introducere în limba engleză în dezbaterile recente pe tema „etnogenezei“ (procesul prin care grupuri disparate se transformă încetul cu încetul în „popoare“ unice).

³⁰ Goffart, „The Theme“, pp. 112-113. Vezi, de exemplu, campaniile vizigoților împotriva vandalilor silingi și alaniilor din Spania „în numele Romei“ (Hydatius, *Chronicle*, articolele 55 [63], 59 [67], 60 [68]).

³¹ Paulinus of Pella, *Thanksgiving*, versurile 383-385.

³² Hydatius, *Chronicle*, articolul 60 [68]: „oblito regni nomine Gunderici regis Vandalorum... se patrocinio subiugarent.“

³³ „Rex Vandalorum et Alanorum“: A. Gillett (ed.), *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002, p. 109, n. 30. Poetul latin Dracontius, la curtea regelui vandal Gunthamund (484-496), i-a inclus pe alani într-o categorie inferioară de popoare barbare (omitându-i desigur pe vandali), ceea ce sugerează un grad de dispreț al vandalilor pentru partenerii lor alani: Dracontius, *Romulea*, V, versurile 34-35 (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, XIV, ed. F. Vollmer), Berlin, 1905, p. 141.

³⁴ Possidius, *Life of Augustine*, 28.4.

³⁵ Goffart, „The Theme“; Goffart, „Rome, Constantinople“.

³⁶ Matthews, *Western Aristocracies*, pp. 284-306; Wolfram, *History of the Goths*, pp. 117-181; Heather, *Goths*, pp. 130-151, 181-187.

³⁷ Pentru tratatele din 435 și 442: Courtois, *Les Vandales et L'Afrique*, pp. 169-175.

³⁸ Vizigoții: Hydatius, *Chronicle*, articolul 61 [69]; Prosper, *Epitoma Chronicon*, în *Chronica Minora Saec. iv. v. vi. vii*, ed. T. Mommsen (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, IX), Berlin, 1891-1892, p. 469, articolul 1271. Ce li s-a acordat burgunzilor și alaniilor: *Chronicle of 452*, articolele 124, 127, 128, p. 660. Locul așezării burgunzilor: P. Duparc, „La Sapaudia“, în *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1958, pp. 371-383.

³⁹ Pentru distincția între interesele locale și cele imperiale: M. Kulikowski, „The Visigothic Settlement in Aquitaine: The Imperial Perspective“, în Mathisen, Shanzer (ed.), *Society and Culture*, pp. 26-38. Pentru posibile motive ale acordului din 419: I. N. Wood, „The Barbarian Invasions and First Settlements“, în *Cambridge Ancient History*, xiii, *The Late Empire*, A. D. 334-425, ed. Averil Cameron, P. Garnsey, Cambridge, 1998, pp. 516-537, la pp. 531-532.

⁴⁰ Colonizarea din 442: *Chronicle of 452*, articolul 127, p. 660; Wood, în *Cambridge Ancient History*, xiv, p. 534.

⁴¹ Sidonius Apollinaris, *Letters*, VII.7.2: „Facta est servitus nostra pretium securitatis alienae.“

⁴² A. Loyer, „Les Débuts du royaume wisigoth de Toulouse“, în *Revue des études latines*, nr. 12, 1934, pp. 406-415.

⁴³ Paulinus of Pella, *Thanksgiving*, versurile 498-515 (anii 420 sunt o dată probabilă, nesigură: *Prosopography of the Later Roman Empire*, I, „Paulinus 10“). Expansiunea vizigoților: Heather, *Goths*, pp. 185-186; Wolfram, *History of the Goths*, pp. 175-176.

⁴⁴ Cea mai impresionantă pledoarie pentru căderea Occidentului „în urma unei serii de evenimente neprevăzute“ rămâne Bury, *Later Roman Empire*, pp. 308-313 (citatul, cu italicele lui Bury, este de la p. 311). S-a dezbătut aprins dacă Stilicho l-ar fi putut distruge pe Alaric (și, dacă a putut, de ce nu a făcut-o): S. Mazzarino, *Stilicone: La crisi imperiale dopo Teodosio*, Roma, 1942, pp. 272-275, 310-318.

⁴⁵ Courtois, *Les Vandales et L'Afrique*, pp. 173, 199, 201.

⁴⁶ Heather, *Goths*, pp. 230-235.

⁴⁷ Pentru posibilitatea ca în Răsărit guvernul să se fi confruntat cu mai puține probleme de colectare a impozitelor decât în Apus: Jones, *Later Roman Empire*, pp. 1066-1067; B. Ward-Perkins, „Land, Labour and Settlement“, în *Cambridge Ancient History*, xiv, pp. 342-343; și, mai ales pentru problemele din Apus, Matthews, *Western Aristocracies*, pp. 268-269, 277-278, 285.

⁴⁸ Evenimentele imediat după Adrianopol: Ammianus Marcellinus, *History*, XXXI.15-16 (Ammianus Marcellinus, trad. rom. cit., XXXI.15-16, pp. 592-596). Refacerea armatei răsăritene: Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, pp. 23-31. Ajutorul acordat Răsăritului de către Apus în 395 și 397: Jones, *Later Roman Empire*, p. 183. Politica imperială privitoare la goți: P. Heather, D. Moncur, *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century: Select Orations of Themistius* (Translated Texts for Historians, 36), Liverpool, 36, pp. 199-207, 211-213.

⁴⁹ Campaniile împotriva hunilor: S. Williams, G. Friell, *The Rome that Did Not Fall: The Survival of the East in the Fifth Century*, Londra, New York, 1999, pp. 63-93. Naissus: Priscus, *History*, fragmentele 6.2, 11.2.51-55, Blockley, ii, pp. 230-233, 248-249. Tributul din 447: Priscus, *History*, fragmentele 9.3.1-35, Blockley, ii, pp. 236-239. Poparele prezente în armata lui Aetius: Jordanes, *Gothic History*, p. 191.

⁵⁰ Zidurile Lungi: J. G. Crowe, „The Long Walls in Thrace“, în C. Mango, G. Dagron (ed.), *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot, 1995, pp. 109-124. Zidul orașului: F. Krischen, B. Meyer-Plath, A. M. Schneider, *Die Landmauern von Konstantinopel*, 2 vol., Berlin, 1938-1943. Legea din 418: *Theodosian Code*, IX.40.24.

⁵¹ Incursiunea hunilor din 395: E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948, pp. 26-28. Valoarea diferitelor părți ale imperiului: M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge, 1985, pp. 616-618. Dezbateri privind tactica: Goffart, „Rome, Constantinople“, pp. 16-17.

⁵² Relațiile romano-persane: R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Arcadius*, Leeds, 1992, pp. 30-96, 123-127. Efectul unei campanii importante în altă zonă asupra securității în Balcani: ibid., pp. 57, 59-62, 76-77.

⁵³ Goții în 410 și 415: Wolfram, *History of the Goths*, pp. 159, 170. Puterea maritimă a vandalilor după 439: Courtois, *Les Vandales et L'Afrique*, pp. 185-196.

Note la Capitolul IV

¹ Hydatius, *Chronicle*, articolul 41 [49].

² Africa: *Nov. Val.*, 34.1-2, în *Theodosian Code*. Alte dovezi ale depozitărilor din Africa și ale exilului: Courtois, *Les Vandales et L'Afrique*, pp. 279-282. Britania: Gildas, *The Ruin of Britain*, 25.1 (în traducerea lui Winterbottom). Migrația în Bretagne: L. Fleuriot, *Les Origines de la Bretagne*, Paris, 1980, mai ales pp. 110-118.

³ Vezi mai ales Goffart, *Barbarians and Romans*, H. Wolfram, *Das Reich und die Barbaren zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin, 1990, pp. 173-177 și Wolfram, *History of the Goths*, pp. 295-297 (care susțin că s-au atribuit impozitele); versus S. J. B. Barnish, „Taxation, Land and Barbarian Settlement in the Western Empire“, în *Papers of the British School at Rome*, 54, 1986, pp. 170-195 și J. H. W. G. Liebeschuetz, „Cities, Taxes and the Accommodation of the Barbarians: The Theories of Durlat and Goffart“, în W. Pohl (ed.),

Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity, Leiden, New York, Köln, 1997, pp. 135-151 (care susțin că s-au atribuit pământuri).

⁴ Cassiodorus, *Variae*, II.16 (în traducerea lui Barnish, pp. 29-30; sublinierile, desigur, îmi aparțin).

⁵ Jones, *Later Roman Empire*, p. 257; Cassiodorus, *Variae*, VII.3 (pentru *comes Gothorum*).

⁶ Barbarii care dobândeau pământ prin orice mijloace: Goffart, *Barbarians and Romans*, pp. 93-97. Exemplul unui roman care a făcut înainte abuz de putere: Sidonius Apollinaris, *Letters*, II.1.1-3. Theodahad: Procopius, *Wars*, V.3.2 (susținut de Cassiodorus, *Variae*, IV.39, V.12). Tanca: Cassiodorus, *Variae*, VIII.28 (în traducerea lui Barnish). Cunigast: Boethius, *Philosophiae Consolatio*, ed. L. Bieler (Corpus Christianorum, Series Latina, XCIV), Turnholt, 1984, I.4 (traducerea engleză: Boethius, *The Consolation of Philosophy*, trad. V. E. Watts, Harmondsworth, 1969, p. 41) (Boethius, *Mîngîierile filozofiei*, I.IV, în Boethius și Salvianus, *Scrieri*, trad. David Popescu, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992, p. 69).

⁷ Cassiodorus, *Variae*, XII.5.4.

⁸ *Sermo 24* („In litanis“), în *Patrologiae Latinae Supplementum*, III, ed. A. Hamman, Paris, 1963, col. 605-608, la col. 606: „et tamen Romano ad te animo venit, qui barbarus putabatur“ (traducerea, ușor adaptată, din R. W. Mathisen, *Roman Aristocrats in Barbarian Gaul: Strategies for Survival in an Age of Transition*, Austin, Tex., 1993, p. 120).

⁹ Supraviețuirea familiilor romane în Galia: K. F. Stroheker, *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*, Darmstadt, 1970; Mathisen, *Roman Aristocrats*, pp. 60-64. Din Spania nu avem din păcate dovezi detaliate. Victorianus de Hadrumentum: Victor of Vita, *Vandal Persecution*, III.27; Courtois, *Les Vandales et L'Afrique*, pp. 276-279 (pentru alte exemple). Legile lui Ine: F. Liebermann (ed.), *Die Gesetze der Angelsachsen*, i, Halle, 1903, clauza 24.2 (traducerea din D. Whitelock, *English Historical Documents*, i, c. 500-1042, Londra, 1955, p. 367).

¹⁰ Victor of Vita, *Vandal Persecution*, I.2 (în traducerea lui Moorhead); discutat de Goffart, *Barbarians and Romans*, pp. 231-234.

¹¹ C. Courtois et al., *Tablettes Albertini: Actes privés de l'époque vandale*, Paris, 1952.

¹² Italia ostrogotă: Cassiodorus, *Variae*, IX.14.8: „Gothorum laus est civilitas custodita“ (pentru semnificația lui „civilitas“: J. Moorhead, *Theoderic in Italy*, Oxford, 1992, pp. 79-80).

¹³ Victor of Vita, *Vandal Persecution*, III.3 (decretul din 484), II.8 (catolicii din nordul Africii în casa vandală).

¹⁴ Liebermann (cum a fost citat la n. 9), clauza 33, „velșul călare al regelui (cyninges horswealh)“. Vezi p. 71 pentru romanii aflați în serviciul regelui franc în jurul anului 500 d.H.

¹⁵ Aristocrații din Galia în serviciul barbarilor: Mathisen, *Roman Aristocrats*, pp. 125-129. Cassiodorus, *Variae*, I.4.17 și IX.25.9, atestă averea lui Cassiodorus, dar nu și originea acesteia. Paulinus of Pella, *Thanksgiving*, versurile 293-303 (serviciul lui Attalus); versurile 498-515 (fiii la curtea vizigoților); versurile 306-307 (cei care prosperă sub stăpânirea goților).

¹⁶ Syagrius: Sidonius Apollinaris, *Letters*, V.5.3. Romanii în serviciul militar al vizigoților: Mathisen, *Roman Aristocrats*, pp. 126-127. Cyprianus: P. Amory, *People and*

Identity in Ostrogothic Italy 489-554, Cambridge, 1997, pp. 154-155, 369-371 (390-391 pentru cariera similară a lui Liberius).

¹⁷ *Salic Law*, 41.1.5, 8 și 9. Un roman aflat în suita regelui valora 300 de *solidi*, un franc 600.

¹⁸ În ceea ce am discutat despre Italia, sunt în dezacord cu Amory, *People and Identity* – o carte inteligentă și utilă, dar, după părerea mea, încăpățănată. Amory consideră etichetele etnice din Italia goților de la începutul secolului al VI-lea ca fiind artificiale – folosite pentru a face distincția între soldați (denumiți „goți“) și civili (denumiți „romani“). El subliniază pe bună dreptate faptul că distincția got/roman nu a fost alb și negru, că unii au trecut spre delicate nuanțe de gri și că oamenii aveau alte preocupări și loialități, care depășeau uneori identitatea etnică. Dar aceasta nu dovedește că identitatea romană și cea gotică au dispărut. Experiența modernă arată că toate grupurile etnice au limite nedefinite și loialități potențial divizate.

¹⁹ Povestea din 537-538: Procopius, *Wars*, VI.1.11-19 (*tē patriō glōssē*) – acest got putea comunica și cu un soldat inamic (probabil în latină). Bessas: Procopius, *Wars*, V.10.10 (*tē Gothōn phōnē*), cu V.16.2. Amory, *People and Identity*, discută despre limbă la pp. 102-108 (susținând, deloc plauzibil, că „limba goților“ învățată de Cyprianus și vorbită de acești soldați era doar jargonul universal al armatei romane din acea perioadă).

²⁰ Medalionul Senigallia: W. Wroth, *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards... in the British Museum*, Londra, 1911, p. 54. Amory, *People and Identity*, pp. 338-346 greșește presupunând că o mustață singură (așa cum purtau Theoderic și Theodahad) este același lucru cu barbă și mustață (așa cum purtau într-adevăr unii romani). Monedele lui Theodahad: Wroth, *Catalogue*, pp. 75-76. Erudiția lui Theodahad: Procopius, *Wars*, V.3.1.

²¹ Scrisoarea către Clovis: Cassiodorus, *Variae*, II.40 (citatul, în traducerea lui Barnish, este din II.40.17). Scrisoarea către supușii din Galia: Cassiodorus, *Variae*, III.17 (trad. de Barnish).

²² Lampridius: *Prosopography of the Later Roman Empire*, II, „Lampridius“; Sidonius Apollinaris, *Letters*, VIII.9.1. Podul de la Mérida: J. Vives, *Inscriptiones cristianas de la España romana y visigoda*, ed. a 2-a, Barcelona, 1969, pp. 126-127, nr. 363. Epiphanius: Ennodius, *Vita Epifani*, în Ennodius, *Works*, pp. 84-109, la p. 95, par. 89-90: „gentile nescio quod murmur infringens“.

²³ Persecuția limitată din partea vizigoților: Heather, *Goths*, pp. 212-215; Wolfram, *History of the Goths*, pp. 197-202. Romanii în serviciul vizigoților: Mathisen, *Roman Aristocrats*, pp. 126-128; *Prosopography of the Later Roman Empire*, II, „Leo 4“. Freda: Ruricius, *Letters*, I.11; *Prosopography of the Later Roman Empire*, II, „Freda“. Romanii în bătălia de la Vouillé din 507: Gregory of Tours, *Histories*, II.37; *Prosopography of the Later Roman Empire*, II, „Apollinaris 3“.

²⁴ Evenimentele din 506-507: Wolfram, *History of the Goths*, pp. 193-202; W. E. Klingshirn, *Caesarius of Arles: The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul*, Cambridge, 1994, pp. 94-97. Prefață și postfață la *Breviarium*, care îi descriu conceperea și difuzarea: *Theodosian Code*, vol. I/I, pp. xxxii-xxv din ediția Mommsen și Meyer (netraduse de Pharr). Conciliul de la Agde: *Concilia Galliae A.314-A.506*, ed. C. Munier (Corpus Christianorum, Series Latina, 148), Turnholt, 1963, pp. 192-213 (citatul

este de la p. 192). Proiectatul consiliu din 507: *Sancti Ceasarii Episcopi Arelatensis, Opera Omnia*, ed. G. Morin, ii, Maredsous, 1942, Ep. 3 (traducere în *Caesarius of Arles, Life, Testament, Letters*, trad. W. E. Klingshirm (Translated Texts for Historians, 19), Liverpool, 1994, Letter 3.

²⁵ Procopius, *Wars*, VIII.XXXIV.1-8.

²⁶ Exemple de schimbare a identității: B. Ward-Perkins, „Why did the Anglo-Saxons not Become More British?“, în *English Historical Review*, nr. 115, 2000, pp. 513-533, la pp. 525-527.

²⁷ Droctulft: Paul the Deacon, *History of the Lombards*, III.19. Pentru o introducere la dezbateră cu privire la identitățile germanice și „etnogeneză“: Pohl, „Conceptions of Ethnicity“, pp. 15-24; și convingătorul articol mai vechi al lui Patrick Geary, „Ethnic Identity as a Situational Construct“, în *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, nr. 113, 1983, pp. 15-26. Nu este surprinzător că cei doi europeni aflați în miezul acestei dezbateri, Wolfram și Pohl, sunt amândoi din Austria, o națiune care a trebuit să-și regândească poziția în lumea germanică de trei ori în secolul al XX-lea (în 1918, 1938 și 1945).

²⁸ *Salic Law*, 41.1. Cuvintele „Dacă cineva omoară un franc liber sau un barbar care trăiește după legea salică...“ (sublinierea mea) arată că indivizii din alte triburi alegeau deja să trăiască după legea salică în jurul anului 500 d.H. (și erau astfel pe cale să devină „franci“). Aparent, romanii nu aveau încă de ales (sau nu făceau alegerea), dacă aceasta nu înseamnă să înțelegem prea multe din niște cuvinte simple. Grigore de Tours: E. James, „Gregory of Tours and the Franks“, în A. C. Murray (ed.), *After Rome's Fall: Narrators and Sources of Early Medieval History: Essays Presented to Walter Goffart*, Toronto, 1998, pp. 51-66. Totuși, un contemporan al lui Grigore, Venantius Fortunatus, care a venit în Galia din Italia, a rămas conștient de distincția între cei de origine romană și cei de origine „barbară“.

²⁹ Cyprianus și fiii săi: Cassiodorus, *Variae*, V.40.5, VIII.21.6-7 (de unde este luat citatul), VIII.22.5; Amory, *People and Identity*, p. 444, „Anonymi 20-20a+“. Pentru o bună discuție generală despre amestecul cultural: Moorhead, *The Roman Empire Divided*, pp. 21-24.

³⁰ Iovinianus: Ennodius, *Works*, p. 157, *Poems*, 2.57, 58, 59. Syagrius: Sidonius Apollinaris, *Letters*, V.5 (citatul este din V.5.3).

³¹ Gregory of Tours, *Histories*, V.17. Grigore, cu siguranță, nu a fost impresionat.

³² Romanizarea francilor: P. J. Geary, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton, 2002, pp. 135-141. Spania vizigotă: Heather, *Goths*, pp. 287-297; D. Claude, „Remarks about Relations between Visigoths and Hispano-Romans in the Seventh Century“, în W. Pohl, H. Reimitz (ed.), *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden, Boston, Köln, 1998, pp. 117-130.

³³ Sidonius Apollinaris, *Letters*, IV.17 (citat din IV.17.1). Pentru Arbogastes, care a primit o scrisoare în versuri și de la Auspicius, episcop de Toul: *Prosopography of the Later Roman Empire*, II, „Arbogastes“.

³⁴ Scrisoarea lui Remigius: *Epistolae Austrasicae*, ed. W. Gundlach, în *Epistolae Merovingici et Karolini Aevi*, i (Monumenta Germaniae Historica, Epistolae, III), Berlin, 1892, p. 113, nr. 2.

Note la Capitolul V

¹ Am prezentat unele argumente din următoarele două capitole în Ward-Perkins, „Specialized Production and Exchange“.

² Expunerile clasice ale acestui punct de vedere sunt M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Londra, 1973, pp. 17-34 și Jones, *Later Roman Empire*, pp. 465, 824-858. Schimbarea punctelor de vedere cu privire la economia antică sunt amplu discutate (cu bibliografie suplimentară) în P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, pp. 146-150, 566-567.

³ O scurtă, dar relevantă descriere a multor dovezi se găsește în K. Greene, *The Archeology of the Roman Economy*, Londra, 1986. Multe aspecte ale economiei romane târzii sunt tratate de C. Panella, „Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico“, în A. Carandini, L. Cracco Ruggini, A. Giardina (ed.), *Storia di Roma*, III. ii, *L'età tardoantica: I luoghi, le culture*, Torino, 1993; și de articolele din *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, i, IVe-VIIe siècle, Paris, 1989 și *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, ed. S. Kingsley, M. Decker, Oxford, 2001.

⁴ D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman World: An Ethnoarchaeological Approach*, Londra, New York, 1982 este o excelentă și temeinică introducere în ceramica romană. D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae, and the Roman Economy: An Introductory Guide*, Londra, New York, 1986 dezamăgește totuși, fiind ceva mult decât o tipologie. Lucrarea inovatoare privind vesela din perioada antică târzie este J. W. Hayes, *Late Roman Pottery: A Catalogue of Roman Fine-Wares*, Londra, 1972.

⁵ Pentru o discuție mai amplă asupra dovezilor pe care le pot oferi fragmentele de olărie, vezi „From Potsherds to People“, la pp. 184-187.

⁶ Hayes, *Late Roman Pottery*, p. 422.

⁷ Dacă îmi amintesc exact, toate fragmentele de olărie decorată și fină, ca și cele de buze, baze și toarte de vase, au fost cruțate de acest sacrificiu.

⁸ Pentru o încercare recentă de a ocoli aceste probleme: *Economy and Exchange*, p. 55.

* Muntele de ceramică, în limba română (n. t).

⁹ E. Rodriguez Almeida, *Il Monte Testaccio: Ambiente, storia, materiali*, Roma, 1984.

¹⁰ Totuși, mai trebuie spus că ne încadrăm într-o categorie aparte – romanii își refoloseau în mod normal amforele, în timp ce tocmai am aflat de la radio că zona Neapole are o problemă de îndepărtare a deșeurilor atât de gravă, încât trimite până la douăzeci de trenuri de gunoaie pe săptămână în Germania pentru eliminare. Reportajul nu spunea de ce trebuie să plece atât de departe.

¹¹ Vezi hărțile de distribuție în Hayes, *Late Roman Pottery* și *Atlante delle forme ceramiche*, i, *Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo, medio e tardo impero* (supliment la *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Roma, 1981).

¹² Pentru detalii, din păcate neevaluate cantitativ: C. Delano Smith et al., „Luni and the Ager Lunensis“, în *Papers of the British School at Rome*, nr. 54, 1986, p. 117.

¹³ Aceste dovezi sunt rezumate (cu bibliografia relevantă) în A. Wilson, „Machines, Power and the Ancient Economy“, în *Journal of Roman Studies*, nr. 92, 2002, pp. 1-32, la pp. 25-27.

¹⁴ C. Malone, S. Stoddart (ed.), *Territory, Time and State: The Archaeological Development of the Gubbio Basin*, Cambridge, 1994, p. 184; J. Carter, „Rural Architecture and Ceramic Industry at Metaponto, Italy, 350-50 B. C.”, în A. McWhirr (ed.), *Roman Brick and Tile*, Oxford, 1979, pp. 45-64, la p. 47.

¹⁵ Malone, Stoddart (ed.), (cum e citat la n. 14), pp. 192-196.

¹⁶ Mama mea locuiește sub un asemenea acoperiș, deci știu bine.

¹⁷ Peacock, *Pottery in the Roman World*. Eu simplific oarecum clasificarea completă a lui Peacock.

¹⁸ R. Marichal, *Les Graffites de la Graufesenque* (suplimentul XLVII la *Gallia*), Paris, 1988. Pentru urmele excavate ale unuia dintre aceste cuptoare: A. Vernhet, „Un Four de la Graufesenque (Aveyron): La Cuisson des vases sigillées”, în *Gallia*, nr. 39, 1981, pp. 25-43. Discut în continuare despre aceste graffiti la pp. 159-160.

¹⁹ Această groapă de deșeuri nu a fost încă făcută cunoscută – informațiile mele provin dintr-o broșură serioasă (dar efemeră), publicată cu câteva diapozitive ale locului și aflată odată în vânzare la Millau: L. Balsan, A. Vernhet, *Une Industrie gallo-romaine: La céramique sigillée de la Graufesenque*, Rodez, s.a., p. 16. Pentru spargerea deliberată a rebuturilor, vezi și G. B. Dannel, „Law and Practice: Further Thoughts on the Organization of the Potteries at la Graufesenque”, în M. Genin, A. Vernhet (ed.), *Céramiques de la Graufesenque et autres productions d'époque romaine: Nouvelles recherches*, Montagnac, 2002, p. 218.

²⁰ Peacock, *Pottery in the Roman World*, pp. 103-113.

²¹ Horden, Purcell, *The Corrupting Sea*, p. 372; folosind lucrarea de sinteză, carte de pionierat, a lui A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces* (BAR International Series), Oxford, 1992.

²² *Life of John the Almsgiver*, cap. 10, în traducerea lui E. Dawes și N. H. Baynes, în *Three Byzantine Saints*, Oxford, 1948.

²³ Vezi Peacock, *Pottery in the Roman World*, pp. 167-169, pentru impactul (vizibil în rapoartele arheologice) diferitelor costuri ale transportului pe apă și pe uscat și al concurenței din partea unui rival contemporan („ceramica de New Forest”). În privința acestei chestiuni generale, vezi și Ward-Perkins, „Specialized Production and Exchange”, pp. 377-379.

²⁴ Pentru *fabricae*: O. Seeck (ed.), *Notitia Dignitatum*, Berlin, 1876, p. 145, „Occidentis IX”; rezumat de K. Randsborg, *The First Millennium A. D. in Europe and the Mediterranean: An Archaeological Essay*, Cambridge, 1991, pp. 94-102. Vezi Fig. 3.3 de la p. 34 pentru unele dintre produsele lor.

²⁵ Pentru o excelentă discuție generală despre rolul statului în comerțul din perioada romană târzie: M. McCormick, „Bateaux de vie, bateaux de mort: Maladie, commerce, transports annonaire et le passage économique du bas-empire au moyen âge”, în *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, nr. 45, 1998, pp. 35-122. Pentru cărmizii: R. Tomber, „Evidence for Long-Distance Commerce: Imported Bricks and Tiles at Carthage”, în *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, nr. 25/26, 1987, p. 161-174.

²⁶ A. K. Bowman, *Life and Letters on the Roman Frontier: Vindolanda and its People*, Londra, 1994, pp. 68-72, iar pentru cele două scrisori citate, pp. 131-132, 139-140.

²⁷ Mă bazez în mare măsură în acest capitol pe recenta și excelentă sinteză a lui Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, Oxford, 2005, cap. xi. Următoarele studii reprezintă cercetări regionale deosebit de utile. Pentru Britania: M. Fulford, „Pottery

Production and Trade at the End of Roman Britain: The Case against Continuity”, în P. J. Casey (ed.), *The End of Roman Britain* (BAR British Series, 71), Oxford, 1979, pp. 120-132; și K. R. Dark, „Pottery and Local Production at the End of Roman Britain”, în Dark (ed.), *External Contacts and the Economy of Late Roman and Post-Roman Britain*, Woodbridge, 1996, pp. 53-65. Pentru Spania și Galia de nord: articolul lui Gutiérrez Lloret și al lui Lebecq în *The Sixth Century: Production, Distribution and Demand*, ed. R. Hodges, W. Bowden, Leiden, Boston, Köln, 1998. Pentru Italia: mai multe articole din *Ceramica in Italia VI-VII secolo*, ed. L. Saguì, 2 vol., Florența, 1998; și P. Arthur, H. Patterson, „Ceramics and Early Medieval Central and Southern Italy: «A Potted History»”, în *La Storia dell'Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia*, ed. R. Francovich, G. Noyé, Florența, 1994, pp. 409-441.

²⁸ Pentru scăderea cantităților din Italia: E. Fentress, P. Perkins, „Counting African Red Slip Ware”, în A. Mastino (ed.), *L'Africa romana: Atti del V convegno di studi, Sassari 11-13 dicembre 1987*, Sassari, 1988, pp. 205-214.

²⁹ Această descoperire este discutată de L. Saguì, în *Ceramica in Italia*, la pp. 305-333; și de același autor în „Indagini archeologiche a Roma: Nuovi dati sul VII secolo”, în P. Delogu (ed.), *Roma medievale: Aggiornamenti*, Florența, 1998, p. 63-78.

³⁰ Pentru capacitatea unui vapor din această perioadă: *Economy and Exchange*, p. 55.

³¹ T. W. Potter, *The Changing Landscape of South Etruria*, Londra, 1979, pp. 143, fig. 41.

³² Bede, *Lives of the Abbots*, cap. 5, în Venerabilis Beda, *Opera Historica*, ed. C. Plummer, Oxford, 1896, traducere în J. F. Webb, D. H. Farmer, *The Age of Bede*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1983, pp. 185-208.

³³ Vezi articolele din *Edilizia residenziale tra V e VIII Secolo*, ed. G. P. Brogiolo, Mantova, 1994; și discuția despre orașe în B. Ward-Perkins, „Continuists, Catastrophists and the Towns of Northern Italy”, în *Papers of the British School at Rome*, nr. 65, 1997, pp. 157-176.

³⁴ Se știe că s-a discutat serios despre semnificația precisă a folosirii marmurei *spolia*, de care nu mă pot ocupa aici. Pentru remodelarea (limitată) din această perioadă, vezi diferitele volume din *Corpus della Scultura Altomedievale*, Spoleto, 1961.

³⁵ *Edilizia residenziale*, pp. 8, 30-32.

³⁶ Monedele de la Bradley Hill: R. Leech, „The Excavation of the Romano-British Farmstead and Cemetery on Bradley Hill, Somerton, Somerset”, în *Britannia*, nr. 12, 1981, pp. 205-210. Monedele romane în general și dovezile privind folosirea lor: C. Howgego, „The Supply and Use of Money in the Roman World”, în *Journal of Roman Studies*, nr. 82, 1992, pp. 16-22; F. Millar, „The World of the Golden Ass”, în *Journal of Roman Studies*, nr. 71, 1981, pp. 72-73; L. de Ligt, „Demand, Supply, Distribution: The Roman Peasantry between Town and Countryside: Rural Monetization and Peasant Demand”, în *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*, nr. XI.1, 1990, pp. 33-43; R. Reece, *Roman Coins from 140 Sites in Britain*, Dorchester, 1991.

³⁷ Tintagel a dezvăluit un mic tezaur de monede de la sfârșitul secolului al IV-lea – dar se poate să fi fost creat în secolul al IV-lea, iar tezaurele indică oricum mult mai puțin utilizarea regulată a monedelor decât descoperirea lor disparată. Dovezile sub formă de monede pentru Britania postromană sunt adunate și discutate (deși cu o concluzie diferită) în K. R. Dark, *Britain and the End of the Roman Empire*, Stroud, 2000, pp. 143-144 și K. R.

Dark, *Civitas to Kingdom: British Political Continuity 300-800*, Leicester, 1994, pp. 200-206.

³⁸ Pentru monedele diferitelor regate germanice: P. Grierson, M. Blackburn, *Medieval European Coinage*, i, *The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)*, Cambridge, 1986, pp. 17-54, 74-80 (pentru monedele de cupru din Italia: pp. 31-33). Pentru cercetări ample privind utilizarea monedelor în Italia: A. Rovelli, „Some Considerations on the Coinage of Lombard and Carolingian Italy“, în *The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand*, ed. I. L. Hansen, C. Wickham, Leiden, Boston, Köln, 2000, pp. 194-223; E. A. Arslan, „La circolazione monetaria (secoli V-VIII)“, în *La Storia dell'Alto Medioevo italiano alla luce dell'archeologia*, pp. 497-519. Pentru monedele vizigote de cupru: M. Crusafont i Sabater, *El sistema monetario visigodo: Cobre y oro*, Barcelona, Madrid, 1994; D. M. Metcalf, „Visigothic Monetary History: The Facts, What Facts?“, în A. Ferreiro (ed.), *The Visigoths: Studies in Culture and Society*, Leiden, 1999, pp. 201-217, la pp. 202-204. Pentru monedele de cupru de la Marsilia: C. Brenot, „Monnaies en cuivre du VIe siècle frappées à Marseille“, în P. Bastien et al. (ed.), *Mélanges de numismatique, d'archéologie et d'histoire offerts à Jean Lafaurie*, Paris, 1980, pp. 181-188.

³⁹ Pentru monedele bizantine din Italia și Sicilia din secolul al VII-lea: P. Grierson, *Byzantine Coins*, Londra, 1982, pp. 129-144; C. Morrisson, „La Sicile byzantine: Une lueur dans les siècles obscurs“, în *Numismatica e antichità classiche*, nr. 27, 1998, pp. 307-334. Pentru numărul mare de monede din secolele al VII-lea și al VIII-lea găsite la Crypta Balbi din Roma: A. Rovelli, „La circolazione monetaria a Roma nei secoli VII e VIII. Nuovi dati per la storia economica di Roma nell'alto medioevo“, în P. Delogu (ed.), *Roma medievale. Aggiornamenti*, Florența, 1998, pp. 79-91.

⁴⁰ Pentru monedele din Răsăritul bizantin din secolele al VI-lea și al VII-lea: C. Morrisson, „Byzance au VIIe siècle: Le Témoignage de la numismatique“, în *Byzantium: Tribute to Andreas Stratos*, Atena, 1986, i, pp. 149-163. Pentru Levantul arab: C. Foss, „The Coinage of Syria in the Seventh Century: The Evidence of Excavations“, în *Israel Numismatic Journal*, nr. 13, 1994-1999, pp. 119-132.

⁴¹ Grierson, Blackburn, *Medieval European Coinage*, i, p. 65.

⁴² Există câteva pagini importante despre troc în introducerea cărții C. Humphrey, S. Hugh-Jones, *Barter, Exchange and Value: An Anthropological Approach*, Cambridge, 1992, pp. 1-20.

⁴³ Pentru perioadele de „diminuare“ și „intensificare“: Horden, Purcell, *The Corrupting Sea*, passim (special pentru perioada postromană: pp. 153-172.).

⁴⁴ R. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship-Burial*, 3 vol., Londra, 1975-1983 (pentru vasul de ceramică, vol. 3.2, pp. 597-610). Pentru arta remarcabilă a creării bijuteriilor locale: E. Coatsworth, M. Pinder, *The Art of the Anglo-Saxon Goldsmith*, Woodbridge, 2002 (de exemplu, la pp. 132, 141-142, 147, 151-152); și N. D. Meeks, R. Holmes, „The Sutton Hoo Garnet Jewellery: An Examination of Some Gold Backing Foils and a Study of their Possible Manufacturing Techniques“, în *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History*, nr. 4, 1985, pp. 143-157.

⁴⁵ Pentru o impresie despre economia din Epoca Fierului: B. Cunliffe, *Iron Age Communities in Britain*, ed. a 2-a, Londra, 1978, pp. 157-159, 299-300, 337-342.

⁴⁶ R. Hodges, *The Anglo-Saxon Achievement*, Londra, 1989, pp. 69-114.

Note la Capitolul VI

¹ Desigur că nu vreau să susțin cu orice preț poziționarea exactă a regiunilor la un moment dat. De exemplu, plasarea de către mine a Britaniei în jurul anului 300 d.H. nu este o afirmație sigură că Britania era exact pe jumătate la fel de complexă ca Africa de Nord contemporană (orice ar însemna asta!); și așezând Africa deasupra Italiei Centrale și de Nord la aceeași dată nu fac nimic altceva decât o presupunere, care ignoră și diferențele locale din cadrul ambelor regiuni.

² Pentru Britania, cu diferențe de interpretare: Esmonde Cleary, *The Ending of Roman Britain*; Dark, *Civitas to Kingdom*; Faulkner, *The Decline and Fall of Roman Britain*; N. Faulkner, „The Debate about the End: A Review of Evidence and Methods“, în *Archaeological Journal*, nr. 159, 2002, pp. 59-76.

³ Nu există studii asupra condițiilor din Italia și din Africa. Prezint câteva probe în Ward-Perkins, „Specialized Production and Exchange“, pp. 354-358.

⁴ Pentru bogăția și complexitatea Răsăritului de la sfârșitul perioadei antice: M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium 600-1025*, Basingstoke, 1996, pp. 59-68 (cu alte trimiteri); C. Foss, „The Near Eastern Countryside in Late Antiquity: A Review Article“, în *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, 14)*, Ann Arbor, 1995, pp. 213-234; și articolele din *Hommes et richesses* și din *Economy and Exchange*.

⁵ Este posibil, dar discutabil, ca prosperitatea din Răsărit să fi scăzut în a doua jumătate a secolului al VI-lea – a se compara H. Kennedy, „The Last Century of Byzantine Syria“, în *Byzantinische Forschungen*, nr. 10, 1985, pp. 141-183, cu M. Whittow, „Ruling the Late Roman and Early Byzantine City“, în *Past and Present*, nr. 129, 1990, pp. 3-29 și M. Whittow, „Recent Research on the Late-Antique City in Asia Minor: The Second Half of the Sixth Century Revisited“, în L. Lavan (ed.), *Recent Research in Late Antique Urbanism*, Portsmouth, RI, 2001, pp. 137-153.

⁶ C. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, 1979, pp. 103-115; R. R. R. Smith, „Late Antique Portraits in a Public Context: Honoric Statuary at Aphrodisias in Caria, A. D. 300-600“, în *Journal of Roman Studies*, nr. 89, 1999, pp. 155-189 (pentru statuile din Aphrodisias, abandonate *in situ*, până au căzut de pe pedestale).

⁷ Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, pp. 89-95; C. Morrisson, „Byzance au VIIe siècle: Le Témoignage de la numismatique“, în *Byzantium: Tribute to Andreas Stratos*, Atena, 1986, i, pp. 149-163; J. W. Hayes, „Pottery of the 6th and 7th Centuries“, în N. Cambi, E. Marin (ed.), *L'Époque de Justinien et les problèmes des VIe et VIIe siècles*, Vatican City, 1998, pp. 541-550; Foss, *Ephesus after Antiquity*, pp. 103-115. Ceramica în Grecia: J. Vroom, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A. C.*, Leiden, 2003, pp. 49-58.

⁸ În general despre Constantinopol: C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles)*, Paris, 1985, pp. 51-62. Pentru monedele și ceramica din oraș în secolul al VII-lea: M. F. Hendy, „The Coins“, în R. M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 1, Princeton, 1986, pp. 278-373; J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 2, *The Pottery*, Princeton, 1992; J. W. Hayes, „A Seventh-Century Pottery Group“, în *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 21, 1968, pp. 203-216.

⁹ Pentru o prezentare generală a Levantului arab (cu trimiteri complete): A. Walmsley, „Production, Exchange and Regional Trade in the Islamic East Mediterranean: Old Structures, New Systems?“, în *The Long Eighth Century*, pp. 265-343. Pentru descoperirile de la Dêhès și de la Baysan: J.-P. Sodin et al., „Dêhès (Syrie du Nord): Campagnes I-III (1976-1978). Recherches sur l'habitat rural“, în *Syria*, nr. 57, 1980, pp. 1-304; E. Khamis, „Two Wall Mosaic Inscriptions from the Umayyad Market Place in Bet Shean/Baysân“. În *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, nr. 64, 2001, pp. 159-176. Depășește tema acestei cărți, ca și cunoștințele mele, analizarea importante probleme privind momentul dispariției rafinamentului levantin.

¹⁰ Pentru argumentul că schimbarea radicală a început în secolul al IV-lea: N. Faulkner, *The Decline and Fall of Roman Britain*, Stroud, 2000, pp. 121-180.

¹¹ Legătura între declinul economic dramatic și eșecul militar a fost pentru prima oară stabilită cu claritate de către Clive Foss, „The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity“, în *English Historical Review*, nr. 90, 1975, pp. 721-747. Poate că a greșit atribuind schimbarea unei singure perioade de distrugere (de către perși între 615 și 626), însă concluziile sale generale despre secolul al VII-lea nu au fost în mod serios contestate.

¹² P. Lemerle, *Les Plus Anciens Recueils des miracles de Saint Démétrius*, 2 vol., Paris, 1979-1981.

¹³ Se consideră adesea (și poate pe bună dreptate) că războiul prelungit cu goții (535-554) și războaiele cu lombarzii (din 568) au făcut mult rău Italiei – probele arheologice nu contrazic existența unei legături; dar nu se pot data încă suficient de precis pentru a dovedi acest lucru. Pentru berberii din Africa: Y. Modéran, *Les Maures et l'Afrique romaine (IVe-VIIe siècle)*, Roma, 2003.

¹⁴ Procopius, *Wars*, V.9.3-6.

¹⁵ Matthews, *Western Aristocracies*, pp. 25-30.

¹⁶ P. Laurence, *Gérontius: La Vie latine de Sainte Mélanie*, Ierusalim, 2002, XXI.4, XXII.1.

¹⁷ Panella, „Merci e scambi“. Pentru comerțul din secolul al VII-lea, vezi cap. V, nota 29.

¹⁸ Pentru impozite ca forță potențial pozitivă din punct de vedere economic: K. Hopkins, „Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B. C.–400 A. D.)“, în *Journal of Roman Studies*, nr. 70, 1980, pp. 101-125.

¹⁹ Se știe că lipsa dovezilor e problematică, întrucât întregul obicei de a grava inscripții laice a dispărut în secolele al V-lea și al VI-lea.

²⁰ Evagrius, IV.29 (M. Whitby (trad.), în *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus* (Translated Texts for Historians, 33), Liverpool, 2000, p. 231).

²¹ Vezi articolele lui Farquharson și Koder, în P. Allen, E. Jeffreys (ed.), *The Sixth Century: End or Beginning?*, Brisbane, 1996.

²² Pentru o dezbatere utilă și exhaustivă a acestui subiect: Horden, Purcell, *The Corrupting Sea*, pp. 298-328, 338-341.

²³ Eusebius, *Life of Severinus*, cap. 22 (piața locală) și cap. 28 (distribuirea de ulei): „quam speciem in illis locis difficillima negotiatorum tantum deferebat evectio.“

²⁴ Ibid., cap. 20.

²⁵ Legătura între complexitate și prăbușire este un argument bine cunoscut în discuțiile despre dispariția primelor „civilizații“: articolul clasic este C. Renfrew, „Systems Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies“,

în C. Renfrew, K. L. Cooke (ed.), *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change*, New York, San Francisco, Londra, 1979, pp. 481-506. Renfrew descrie prăbușirea ca pe un rezultat inevitabil al complexității – cazul Romei, așa cum a fost prezentat mai sus, sugerează totuși că este nevoie de o criză specială înainte ca un sistem complex să se dezintegreze. K. R. Dark, „Proto-Industrialisation and the End of the Roman Economy“, în Dark (ed.), *External Contacts*, pp. 1-21, susține (în cazul Britaniei romane) lucruri similare cu cele sugerate de mine.

Note la Capitolul VII

¹ Unele cercetări din regiunea Ronului inferior au dezvăluit mai multe situri din secolele al V-lea și al VI-lea decât din secolele al III-lea și al IV-lea, dar acestea sunt rezultate foarte neobișnuite: F. Trémont, „Habitat et peuplement en Provence a la fin de l'Antiquité“, în P. Ouzoulias et al. (ed.), *Les Campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, Antibes, 2001, pp. 275-301.

² R. Leech, „The Excavation of the Romano-British Farmstead and Cemetery on Bradley Hill, Somerton, Somerset“, în *Britannia*, nr. 12, 1981, pp. 177-252; B. Hope-Taylor, *Yeavinger, an Anglo-British Centre of Early Northumbria*, Londra, 1977.

³ Vezi articolul general: Foss, „The Near Eastern Countryside“.

⁴ C. Delano Smith et al., „Luni and the Ager Lunensis“, în *Papers of the British School at Rome*, nr. 54, 1986, pp. 142-143.

⁵ M. Decker, „Tilling the Hateful Earth“: *Agrarian Life and Economy in the Late Antique Levant*, Oxford, în curs de apariție.

⁶ Există o excelentă prezentare recentă, cu o bibliografie bună, a probelor care sunt oasele animalelor și a implicațiilor lor: G. Kron, „Archaeozoological Evidence for the Productivity of Roman Livestock Farming“, în *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*, nr. 21.2, 2002, pp. 53-73. Trebuie să subliniez că dimensiunile din Fig. 7.3 sunt foarte aproximative. Le-am obținut calculând media dimensiunilor medii de pe diverse situri prezentate de Kron, ceea ce nu este un procedeu precis din punct de vedere statistic.

⁷ Faulkner, *The Decline and Fall of Roman Britain*, pp. 11-12, 54, 70, 180 (expresia „epoca de aur“ încheie cartea sa). Chris Wickham, de pe o poziție marxistă similară (dar acum mult mai puțin extremă), face uneori observații similare: de exemplu, în Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, cap. xi, unde rafinamentul economic roman este descris mai mult ca un semn de „exploatare“ și deci de „ierarhii de avere“ decât de „dezvoltare“. Marxiștii erau prin natura lor neîncredători în comerț și în imperii.

⁸ Diodorus of Sicily, V.38 (trad. C. H. Oldfather, în ediția Loeb Classical Library, puțin adaptat) (Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, trad. Radu Hîncu, Vladimir Iliescu, București, Editura Sport-Turism, 1981, V.38, p. 366).

⁹ Copiii abandonati la gunoii: M. Manca Masciadri, O. Montevecchi, *I Contratti di balatico*, Milano, 1984, pp. 11-12.

¹⁰ F. R. Trombley, J. W. Watt (trad. din siriană), *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Liverpool, 2000, pp. 37-46.

¹¹ L. Duchesne (ed.), *Le Liber Pontificalis*, i, Paris, 1886, p. 385 (R. Davis (trad.), *The Book of the Pontiffs* (Liber Pontificalis), Liverpool, 1989, p. 88); S. Waetzoldt, *Die Kopien*

des 17. Jahrhunderts nach Mosaiken und Wandmalereien in Rom, Viena, München, 1964, fig. 477-483, 489.

¹² O bună impresie despre aceste biserici din secolul al VII-lea se poate forma pe baza lucrării X. Barral I Altet, *The Early Middle Ages: From Late Antiquity to A. D. 1000*, Köln, 2002, pp. 98-117.

¹³ C. Wickham, „L'Italia e l'alto Medioevo“, în *Archeologia Medievale*, nr. 15, 1988, pp. 105-124, la p. 110. Pentru sentimente similare: M. Carver, *Arguments in Stone: Archaeological Research and the European Town in the First Millennium*, Oxford, 1993, p. 50; T. Lewit, „Vanishing Villas: What Happened to Elite Rural Habitation in the West in the 5th and 6th Centuries A. D.?“, în *Journal of Roman Archaeology*, nr. 16, 2003, pp. 260-274.

¹⁴ Pentru două exemple splendide: M. M. Mango, *The Sevso Treasure. Part I*, Ann Arbor, 1994; K. J. Shelton, *The Esquiline Treasure*, Londra, 1981.

¹⁵ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, IV, nr. 2184 (și tab. XXXVI.22): „Hic Phoebus unguentarius optime futuet“.

¹⁶ Pentru discuții generale despre știința de carte la romani: W. V. Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge, Mass., 1989; J. H. Humphrey (ed.), *Literacy in the Roman World*, în *Journal of Roman Archaeology*, serie suplimentară, nr. 3, Ann Arbor, 1991 (unde articolul lui Keith Hopkins este deosebit de util); G. Woolf, „Literacy“, în A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Second Edition*, xi, *The High Empire*, A. D. 70-192, Cambridge, 2000, pp. 875-897.

¹⁷ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, IV, nr. 575 (*universi dormientes*), 576 (*furunculi*), 581 (*seri bibi*). Vezi și A. E. Cooley, M. G. L. Cooley, *Pompeii: A Sourcebook*, Londra, New York, 2004, p. 115.

¹⁸ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, IV, nr. 1245.

¹⁹ Discutat de J. L. Franklin, „Literacy and the Parietal Inscriptions of Pompeii“, în Humphrey (ed.), *Literacy in the Roman World*, pp. 82-83. Vezi și Cooley, Cooley, (cum s-a citat la n. 17), p. 79.

²⁰ S. S. Frere, R. S. O. Tomlin et al. (ed.), *The Roman Inscriptions of Britain*, vol. II (în 9 fascicule), Gloucester, 1990-1995.

²¹ W. S. Hanson, R. Conolly, „Language and Literacy in Roman Britain: Some Archaeological Considerations“, în A. E. Cooley (ed.), *Becoming Roman, Writing Latin? Literacy and Epigraphy in the Roman West*, Portsmouth, RI, 2002, pp. 151-164 (vezi și articolul lui Tomlin în același volum).

²² *The Roman Inscriptions of Britain*, II.5, p. 138 (nr. 2491.147), p. 142 (nr. 2491.159), p. 140 (nr. 2491.153).

²³ A. K. Bowman, *Life and Letters on the Roman Frontier: Vindolanda and its People*, Londra, 1994, pp. 82-99, mai ales p. 88.

²⁴ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I, n. 684; C. Zangemeister, *Glandes plumbeae Latine inscriptae (Ephemeris Epigraphica, Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum*, vol. VI, Roma, Berlin, 1885, pp. 59-60, n. 65.

²⁵ B. P. Grenfell, A. S. Hunt, *New Classical Fragments and Other Greek and Latin Papyri*, Oxford, 1897; papyrusul ilustrat în Fig. 7.8 este publicat la p. 82, nr. 50f2.

²⁶ R. Marichal, *Les Graffites de la Graufesenque*, suplimentul XLVII la *Gallia*, Paris, 1988.

²⁷ A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, partea a 2-a, în J. Déchelette (ed.), *Manuel d'archéologie préhistorique et gallo-romaine*, vol. VI.2, Paris, 1934, pp. 643-663.

²⁸ Cea mai bună colecție este cea de pe Monte Testaccio: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV.2.1, nr. 3636-4528; J. M. Blázquez Martínez, *Excavaciones arqueológicas en el Monte Testaccio (Roma): Memoria campaña 1989*, Madrid, 1992, pp. 39-178. Aceste amfore speciale au fost destinate distribuirii de către stat a uleiului la Roma; dar alte inscripții vopsite similare au fost descoperite în întregul imperiu.

²⁹ R. Egger, *Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Grosshandelsplatz, die ältesten Aufzeichnungen des Metallwarenhandels auf den Boden Österreichs*, Viena, 1961.

³⁰ Iustin: Procopius, *Secret History*, 6.11-16, în Procopius, *Works*, vol. VI, pp. 70-73. Maximinus: *Scriptores Historiae Augustae*, trad. D. Magie (Loeb Classical Library), Londra, Cambridge, Mass., 1924, ii, pp. 316-317, 331-333 („Maximini Duo“, II.5, IX.3-5). Vezi B. Baldwin, „Illiterate Rulers“, în *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*, nr. 38, 1989, pp. 124-126.

³¹ C. Carletti, „Iscrizioni murali“, în C. Carletti, G. Otranto (ed.), *Il santuario di S. Michele sul Gargano dal VI al IX secolo: Atti del convegno tenuto a Monte Sant'Angelo il 9-10 dicembre 1978*, Bari, 1980, pp. 7-180 (Turo este la p. 86, nr. 79).

³² Codul lui Rothari, 224 și 243, în G. H. Pertz (ed.), *Legum*, iv (Monumenta Germaniae Historica), Hanovra, 1868, pp. 55, 60; *The Lombard Laws*, trad. K. Fischer Drew, Philadelphia, 1973, pp. 93, 100. N. Everett, *Literacy in Lombard Italy c. 568-774*, Cambridge, 2003, este un studiu excelent al utilizării scrisului într-o societate postromană.

³³ I. Velásquez Soriano, *Documentos de época visigoda escritos en pizarra (siglos VI-VIII)*, 2 vol., Turnhout, 2000 („Notitia de casios“ este în vol. i, nr. 11).

³⁴ De exemplu, țiglele a doi constructori importanți, regele lombard Agilulf (591-616) și papa Ioan VII (705-707): G. P. Bognetti, *Santa Maria di Castelseprio*, Milano, 1948, tav. VIIa; A. Augenti, *Il Palatino nel medioevo: Archeologia e topografia (secoli VI-XIII)*, Roma, 1996, p. 56, fig. 29.

³⁵ Există și alte grupuri de graffiti similare, dar catacombele de la Roma și inscripțiile de pe Gargano au dat cele mai mari și mai frumoase colecții (327 și respectiv 159 de graffiti, majoritatea mai scurte decât cel al lui Turo – adesea doar un nume). Pentru catacombe: C. Carletti, „*Viatores ad martyres*: Testimonianze scritte altomedievali nelle catacombe romane“, în G. Cavallo, C. Mango (ed.), *Epigrafia medievale greca e latina: Ideologia e funzione*, Spoleto, 1995, pp. 197-226. Pentru Gargano, vezi n. 31.

³⁶ O țiglă postromană găsită lângă Crema, în nordul Italiei, cu un nume germanic și o parte din alfabet scrise cu degetul pe argila udă, este, după câte știu eu, de excepție: A. Caretta, „Note sulle epigrafi longobarde di Laus Pompeia e di Cremasco“, în *Archivio storico lombardo*, ser. 9, vol. 3, 1963, pp. 193-195.

³⁷ K. Düwel, „Epigraphische Zeugnisse für die Macht der Schrift im östlichen Frankenreich“, în *Die Franken, Wegbereiter Europas*, Mainz, 1996, i, pp. 540-552; É. Louis, „Aux débuts du monachisme en Gaule du Nord: Les Fouilles de l'abbaye mérovingienne et carolingienne de Hamage (Nord)“, în M. Rouche (ed.), *Clovis, histoire et mémoire*, ii, Paris, 1997, pp. 843-868.

³⁸ B. Galsterer, *Die Graffiti auf der römischen Gefäskeramik aus Haltern, Münster*, 1983.

³⁹ A. Petrucci, *Writers and Readers in Medieval Italy: Studies in the History of Written Culture*, trad. C. M. Radding, New Haven, Londra, 1995, pp. 67-72: din 988 de semnatari, 326 și-au scris propriul nume.

⁴⁰ P. Riché, *Éducation et culture dans l'occident barbare VIe-VIIe siècles*, Paris, 1962, pp. 268-269, 304-305.

⁴¹ Einhard, *Vita Karoli* 25 (Einhard, *Vie de Charlemagne*, ed. L. Halphen, Paris, 1947, p. 76) (Einhard, *Vita Karoli Magni. Viața lui Carol cel Mare*, trad. Anca Crivăț, București, Vremea, 2001, 25, p. 125).

Note la Capitolul VIII

¹ Pentru o bună parte din ceea ce urmează, vezi și câteva articole interesante care discută noua Antichitate târzie: Cameron, „The Perception of Crisis”; G. Fowden, „Elefantiasi del tardoantico”, în *Journal of Roman Archaeology*, nr. 15, 2002, pp. 681-686 (care este în engleză, în ciuda titlului); A. Giardina, „Esplosione di tardoantico”, în *Studi Storici*, nr. 40.1, 1999, pp. 157-180; J. H. W. G. Liebeschuetz, „Late Antiquity and the Concept of Decline”, în *Nottingham Medieval Studies*, nr. 45, 2001, pp. 1-11.

² A. Carandini, „L'ultima civiltà sepolta o del massimo desueto, secondo un archeologo”, în A. Carandini, L. Cracco Ruggini, A. Giardina (ed.), *Storia di Roma*, III.2, *L'età tardoantica. I luoghi e le culture*, Roma, 1994, pp. 11-38. Giardina, „Esplosione di tardoantico”; A. Schiavone, *La storia spezzata: Roma antica e Occidente moderno*, Roma, Bari, 1996, ediția engleză: *The End of the Past: Ancient Rome and the Modern West*, trad. M. J. Schneider, Cambridge, Mass., 2000. P. Delogu, „Transformation of the Roman World: Reflections on Current Research”, în E. Chrysos, I. Wood (ed.), *East and West: Modes of Communication*, Leiden, Boston, Köln, 1999, pp. 243-257.

³ Valerio Massimo Manfredi, *The Last Legion: A Novel*, ed. engleză, Londra, 2003 (Valerio Massimo Manfredi, *Ultima legiune*, trad. Radu Gâdei, București, Editura Allfa, 2003).

⁴ În practică, noua Antichitate târzie recunoaște acest lucru renunțând la majoritatea aspectelor din istoria occidentală de după anul 500 și din lumea bizantină de după începutul secolului al VII-lea.

⁵ Exemplificat prin lucrarea magistrală a lui Jones *The Later Roman Empire*.

⁶ Pentru o puternică afirmare a noii poziții, mai ales americane: Fowden, „Elefantiasi del tardoantico”.

⁷ C. Dawson, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity*, Londra, 1932, pp. xvii-xviii.

⁸ E. Power, *Medieval People*, ed. a 10-a, Londra, New York, 1963, pp. 1-17 (acest eseu a fost inclus în *Medieval People* doar după moartea autoarei, de către soțul ei, Michael Postan). Power este oarecum reticentă în privința anglo-saxonilor.

⁹ A Piganiol, *L'Empire chrétien (325-395)*, Paris, 1947, p. 422: „La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée.” Din nefericire, limba engleză fără genuri nu prea poate înțelege întreaga oroare a unei „Civilisation” feminine ucise de barbari.

¹⁰ Courcelle, *Histoire littéraire*. Cartea sa este împărțită în trei părți, „L'invasion”, „L'occupation” și „La libération” – cea din urmă referindu-se în mod cam neplauzibil (așa cum recunoaște singur) la cuceririle lui Iustinian.

¹¹ Ibid., pp. 197-205, 59-60 (pentru un caz de fidelitate față de Roma din partea francilor). 197-205. Vezi Demougeot, *La Formation de l'Europe*, vol. 2.2, pp. 873-876, pentru aproape aceleași sentimente, cu treizeci de ani mai târziu.

¹² E. Demougeot, *La Formation de l'Europe et les invasions barbares*, 2 vol. în 3 părți, Paris, 1969-1979.

¹³ Goffart, „Rome, Constantinople”, p. 21.

¹⁴ Proiectul preceda, desigur, extinderea Uniunii Europene din 2004: nu este clar unde se încadrează slavii în această istorie. Celtii au fost deja onorați cu o expoziție la Palazzo Grassi din Veneția în 1991: „Celtii. Prima Europă”.

¹⁵ Karl Der Grosse: *Werk und Wirkung*, Aachen, 1965, p. ix.

¹⁶ *Die Franken, Les Francs. Wegbereiter Europas, Précurseurs de l'Europe*, 5 bis 8. Jahrhundert, Mainz, 1996.

¹⁷ Bede, *Vita Sancti Cuthberti*, X, ed. și trad. B. Colgrave, *Two Lives of Saint Cuthbert*, Cambridge, 1940, pp. 188-191.

¹⁸ Quentin Tarantino, *Pulp Fiction*, 1994, p. 131, citat în *Oxford English Dictionary*, ed. a 3-a, *OED Online*, „medieval” (versiunea din iunie 2001).

¹⁹ Vezi mai ales C. J. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, Oxford, în curs de apariție, cap. 1.

²⁰ De exemplu, Brown, *The Rise of Western Christendom* (Peter Brown, *Întemeierea creștinismului occidental*, trad. Hans Neumann, Iași, Polirom, 2002).

²¹ Pentru alte critici recente ale „istoriografiei line” și ale istoriei „neîntrerupte”: Schiavone, *La storia spezzata*; P. Horden, „The Christian Hospital in Late Antiquity: Break or Bridge?”, în F. Steger, K. P. Jankrift (ed.), *Gesundheit-Krankheit*, Köln, Weimar, în curs de apariție.

Bibliografie

Surse contemporane

Oriunde a fost posibil, am citat texte care conțin o traducere în engleză sau am citat și o traducere separată. Traducerile pasajelor folosite în această carte îmi aparțin, dacă nu sunt atribuite în mod special unei anumite lucrări traduse.

- Ammianus Marcellinus, *Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum Libri qui Supersunt, History*, text paralel în latină și engleză, trad. J. C. Rolfe, 3 vol. (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1935-1939 (Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, trad. David Popescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.).
- Cassiodorus, *Variae*, *Magni Aurelii Cassiodori Variarum Libri XII*, ed. Å. J. Fridh (Corpus Christianorum, Series Latina, XCVI), Turnholt, 1973. Există o traducere a unei selecții din *Variae* în S. J. Barnish, *The Variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator* (Translated Texts for Historians, 12), Liverpool, 1992. Toate scrisorile (dar numai în traduceri prescurtate) există în limba engleză în T. Hodgkin, *The Letters of Cassiodorus, being a Condensed Translation of the Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Londra, 1886.
- Chronicle of 452*, *Chronica Gallica a. CCCCLII*, în *Chronica Minora saec. IV. V. VI. VII*, ed. T. Mommsen (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, IX), Berlin, 1891-1892, pp. 646-662.
- Ennodius, *Works*, *Magni Felicis Ennodi Opera*, ed. F. Vogel (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, VII), Berlin, 1885. Pentru o traducere în engleză a *Vieții* lui Epiphanius: G. M. Cook, *The Life of Saint Epiphanius by Ennodius*, Washington, 1942.
- Eugippius, *Life of Severinus*, *Eugippius, Das Leben des heiligen Severin*, ed. și trad. germ. R. Noll (Schriften und Quellen der alten Welt, II), Berlin, 1963. Traducerea în engleză: Eugippius, *The Life of Saint Severin*, trad. L. Bieler cu L. Krestan (The Fathers of the Church, 55), Washington, 1965.
- Gildas, *The Ruin of Britain*, *Gildas, The Ruin of Britain (De Excidio Britanniae)*, ed. și trad. M. Winterbottom, Londra, 1978.

- Gregory of Tours, *Histories*, *Gregori Episcopi Turonensis Historiarum Libri X*, ed. B. Krusch (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum, I.1), Hanovra, 1937-1942. Traducerea în engleză: Gregory of Tours, *History of the Franks*, trad. L. Thorpe, Harmondsworth, 1974.
- Hydatius, *Chronicle*, R. W. Burgess (ed. și trad.), *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana: Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*, Oxford, 1993.
- Jordanes, *Gothic History*, *Iordanis Romana et Getica*, ed. T. Mommsen (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, V.1), Berlin, 1882. Traducerea în engleză: *The Gothic History of Jordanes*, trad. C. C. Mierow, ed. a 2-a, Princeton, 1915.
- Olympiodorus, *History*, Istoria fragmentară a lui Olympiodorus, text paralel în greacă și engleză, ed. și trad. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, 2 vol., Liverpool, 1981-1983, ii, pp. 151-210.
- Orosius, *History against the Pagans*, *Pauli Orosii Historiarum adversum Paganos*, ed. C. Zangemeister (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, V), Viena, 1882. Traducerea în engleză: Orosius, *The Seven Books of History against the Pagans*, trad. R. J. Deferrari, Washington, 1964.
- Paul the Deacon, *History of the Lombards*, *Pauli historia langobardorum*, ed. L. Bethmann, G. Waitz (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX), Hanovra, 1878. Traducerea în engleză: Paul the Deacon, *History of the Lombards*, trad. W. D. Foulke, Philadelphia, 1907.
- Paulinus of Pella, *Thanksgiving*, *Paulin de Pella, Poème d'action de grâces et prière*, text latin și francez, ed. C. Moussy (Sources Chrétiennes, 209), Paris, 1974. Text paralel în latină și engleză în Ausonius, *Works*, trad. H. G. Evelyn White (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1921, ii, pp. 304-351.
- Possidius, *Life of Augustine*, *Possidius, Life of Augustine*, în A. A. R. Bastiaensen (ed.), *Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino*, Verona, 1975. Traducerea în engleză: în *Early Christian Biographies*, trad. R. J. Deferrari et al. (Fathers of the Church, 15), Washington, 1952.
- Priscus, *History*, Istoria fragmentară a lui Priscus, în ed. și trad. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, 2 vol., Liverpool, 1981-1983, ii, pp. 222-377.
- Procopius, *Secret History* și *Wars*, în Procopius, *Works*, text paralel în greacă și engleză, trad. H. B. Dewing, 7 vol. (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1914-1940.

- Ruricius, *Letters* Ruricii Lemovicensis epistularum libri duo, în Foebadius, Victricius, Leporius, Vincentius Lerinensis, Evagrius, Ruricius, ed. R. Demeulenaere (Corpus Christianorum, Series Latina, 64), Turnholt, 1985, pp. 313-394. Traducerea în engleză: *Ruricius of Limoges and Friends: A Collection of Letters from Visigothic Gaul*, trad. R. W. Mathisen (Translated Texts for Historians, 30); Liverpool, 1999.
- Rutilius Namatianus, *A Voyage Home* Rutilius Namatianus, *De reditu suo*, text paralel în latină și engleză, în *Minor Latin Poets*, trad. A. M. Duff, Cambridge, Mass., Londra, 1934, pp. 764-829.
- Salic Law* *Lex Salica*, ed. K. A. Eckhardt (Monumenta Germaniae Historica, Leges Nationum Germanicarum, IV.2), Hanovra, 1969. Traducerea în engleză: *Laws of the Salian and Ripuarian Franks*, trad. T. J. Rivers, New York, 1986. [Am folosit vechea numerotare a legilor, cea a lui Rivers.]
- Salvian, *The Governance of God* Salvien de Marseille, *Œuvres*, ii, *Du Gouvernement de Dieu*, ed. și trad. franc. G. Lagarrigue (Sources Chrétiennes, 220), Paris, 1975. Traducerea în engleză: Salvian, *On the Government of God*, trad. E. M. Sanford, New York, 1930 (Salvianus, *Despre guvernarea lui Dumnezeu (De gubernatione Dei)*, în Boethius și Salvianus, *Scrieri*, trad. David Popescu, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992).
- Sidonius Apollinaris, *Poems și Letters* Sidonius Apollinaris, *Poems and Letters*, text paralel în latină și engleză, trad. W. B. Anderson, 2 vol. (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Londra, 1936-1965.
- Theodosian Code* *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis, et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed. T. Mommsen, P. M. Mayer, 2 vol. în 3 părți, al 2-lea tiraj, Dublin, Zürich, 1971. Traducerea în engleză: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, trad. C. Pharr, Princeton, 1952.
- Vegetius, *Epitome* *P Flavii Vegeti Renati Epitoma Rei Militaris*, ed. A. Önnersfors, Stuttgart, Leipzig, 1995. Traducerea în engleză: Vegetius, *Epitome of Military Sciences*, trad. N. P. Milner (Translated Texts for Historians, 16), Liverpool, 1993.
- Victor of Vita, *Vandal Persecution* *Victoris Vitensis Historia Persecutionis Africanae Provinciae sub Geiserico et Hunirico Regibus Wandalorum*, ed. C. Halm (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, III), Berlin, 1879. Traducerea în engleză: Victor of Vita, *History of the Vandal Persecution*, trad. J. Moorhead (Translated Texts for Historians, 10), Liverpool, 1992.
- Zosimus, *New History* Zosime, *Histoire Nouvelle*, ed. și trad. franc. F. Paschoud, 3 vol. în 5 părți, Paris, 1971-1989. Traducerea în engleză: Zosimus, *New History*, trad. R. T. Ridley, Sydney, 1982.

Studii moderne

- Lucrările enumerate aici sunt fie deosebit de utile, fie au fost citate în carte de mai multe ori.
- AMORY, P., *People and Identity in Ostrogothic Italy 489-554*, Cambridge, 1997.
- Atlante delle forme ceramiche*, i, *Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo, medio e tardo impero* (supliment la *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Roma, 1981).
- BARNISH, S. J. B., „Taxation, Land and Barbarian Settlement in the Western Empire“, în *Papers of the British School at Rome*, nr. 54, 1986, pp. 170-195.
- BROWN, P. R. L., *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200-1000*, ed. a 2-a, Oxford, 2003 (Peter Brown, *Întemeierea creștinismului occidental. Triumf și diversitate. 200-1000 d.Cr.*, trad. Hans Neumann, Iași, Polirom, 2002).
- *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, Londra, 1971.
- BURY, J. B., *History of the Later Roman Empire*, ed. a 2-a, Londra, 1923.
- Cambridge Ancient History*, xiii, *The Late Empire, A. D. 334-425*, ed. Averil Cameron, P. Garnsey, Cambridge, 1998.
- Cambridge Ancient History*, xiv, *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425-600*, ed. Averil Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge, 2000.
- CAMERON, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Londra, New York, 1993.
- „The Perception of Crisis“, în *Morfologie sociali e culturali in Europa fra Tarda Antichità e Alto Medioevo* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 45), Spoleto, 1998, pp. 9-31.
- CARANDINI, A., „L'ultima civiltà sepolta o del massimo desueto, secondo un archeologo“, în A. Carandini, L. Cracco Ruggini, A. Giardina (ed.), *Storia di Roma*, III.2, *L'età tardoantica. I luoghi e le culture*, Roma, 1994, pp. 11-38.
- CARVER, M., *Arguments in Stone: Archaeological Research and the European Town in the First Millennium*, Oxford, 1993.
- Ceramica in Italia VI-VII secolo*, ed. L. Sagui, 2 vol., Florenta, 1998.
- COURCELLE, P., *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, Paris, 1948.
- COURTOIS, C., *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955.
- DARK, K. R., *Civitas to Kingdom: British Political Continuity 300-800*, Leicester, 1994.
- (ed.), *External Contacts and the Economy of Late Roman and Post-Roman Britain*, Woodbridge, 1996.
- DELOGU, P., „Transformation of the Roman World: Reflections on Current Research“, în E. Chrysos, I. Wood (ed.), *East and West: Modes of Communication*, Leiden, Boston, Köln, 1999, pp. 243-257.
- DEMANDT, A., *Der Fall Roms: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München, 1984.
- *Die Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München, 1989.
- DEMOUGEOT, E., *La Formation de l'Europe et les invasions barbares*, 2 vol. în 3 părți, Paris, 1969-1979.
- Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, ed. S. Kingsley, M. Decker, Oxford, 2001.

- Edilizia residenziale tra V e VIII secolo*, ed. G. P. Brogiolo, Mantova, 1994.
- ESMONDE CLEARY, A. S., *The Ending of Roman Britain*, Londra, 1989.
- EVERETT, N., *Literacy in Lombard Italy c. 568-774*, Cambridge, 2003.
- FAULKNER, N., *The Decline and Fall of Roman Britain*, Stroud, 2000.
- FOSS, C., „The Near Eastern Countryside in Late Antiquity: A Review Article“, în *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (Journal of Roman Archaeology, serie suplimentară, 14), Ann Arbor, 1995, pp. 213-234.
- FOWDEN, G., „Elefantiasi del tardoantico“, în *Journal of Roman Archaeology*, nr. 15, 2002, pp. 681-686.
- GEARY, P. J., *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton, 2002.
- GIARDINA, A., „Esplosione di tardoantico“, în *Studi Storici*, nr. 40.1, 1999, pp. 157-180.
- GOFFART, W., *Barbarians and Romans AD 418-584: The Techniques of Accommodation*, Princeton, 1980.
- „Rome, Constantinople, and the Barbarians“, în *American Historical Review*, nr. 86, 1981, pp. 275-306; și în Goffart, *Rome's Fall and After*, pp. 1-32 (paginația pe care am citat-o).
- *Rome's Fall and After*, Londra, Ronceverte, 1989 [Culegere de articole].
- „The Theme of «the Barbarian Invasions»“, în E. Chrysos, A. Schwarcz (ed.), *Das Reich und die Barbaren* (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 29), Viena, 1989, pp. 87-107; și în Goffart, *Rome's Fall and After*, pp. 111-132 (paginația pe care am citat-o).
- GREENE, K., *The Archaeology of the Roman Economy*, Londra, 1986.
- GRIERSON, E., *Byzantine Coins*, Londra, 1982.
- , BLACKBURN, M., *Medieval European Coinage*, i, *The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)*, Cambridge, 1986.
- HARRIS, W. V., *Ancient Literacy*, Cambridge, Mass., 1989.
- HAYES, J. W., *Late Roman Pottery: A Catalogue of Roman Fine-Wares*, Londra, 1972. [Hayes a publicat și un scurt *Supplement to Late Roman Pottery* în 1980, cu câteva informații suplimentare, mai ales identificarea „ceramicii romane târzii de proastă calitate“ ca provenind de la Phocaea.]
- *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 2, *The Pottery*, Princeton, 1992.
- HEATHER, P., „The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe“, în *English Historical Review*, nr. 110, 1995, pp. 4-41.
- *The Goths*, Oxford, 1996.
- Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, i, IVe-VIIe siècle, Paris, 1989.
- HORDEN, P., PURCELL, N., *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000.
- HUMPHREY, J. H. (ed.), *Literacy in the Ancient World* (Journal of Roman Archaeology, serie suplimentară, 3), Ann Arbor, 1991.
- JONES, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964.
- Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World*, ed. G. W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, Cambridge, Mass., Londra, 1999.
- LIEBESCHUETZ, J. H. W. G., *Barbarians and Bishops*, Oxford, 1991.

- „Cities, Taxes and the Accommodation of the Barbarians: The Theories of Durlat and Goffart“, în W. Pohl (ed.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden, New York, Köln, 1997, pp. 135-151.
- „Late Antiquity and the Concept of Decline“, în *Nottingham Medieval Studies*, nr. 45, 2001, pp. 1-11.
- The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand*, ed. I. L. Hansen, C. Wickham, Leiden, Boston, Köln, 2000.
- MCCORMICK, M., „Bateaux de vie, bateaux de mort: Maladie, commerce, transports annonaire et le passage économique du bas-empire au moyen âge“, în *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, nr. 45, 1998, pp. 35-122.
- MATHISEN, R. W., *Roman Aristocrats in Barbarian Gaul: Strategies for Survival in an Age of Transition*, Austin, Tex., 1993.
- , SHANZER, D. (ed.), *Society and Culture in Late Antique Gaul: Revisiting the Sources*, Aldershot, 2001.
- MATTHEWS, J., *Western Aristocracies and Imperial Court A. D. 364-425*, Oxford, 1975.
- MOORHEAD, J., *The Roman Empire Divided 400-700*, Harlow, 2001.
- MUSSET, L., *Les Invasions: Les Vagues germaniques*, Paris, 1965 (Lucien Musset, *Invaziile*, vol. 1, *Valurile germanice*, trad. Ecaterina Lung, București, Corint, 2002).
- PANELLA, C., „Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico“, în A. Carandini, L. Cracco Ruggini, A. Giardina (ed.), *Storia di Roma*, III.ii, *L'età tardoantica: I luoghi, le culture*, Torino, 1993.
- PEACOCK, D. P. S., *Pottery in the Roman World: An Ethnoarchaeological Approach*, Londra, New York, 1982.
- POHL, W. (ed.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden, New York, Köln, 1997.
- „Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies“, în L. K. Little, B. H. Rosenwein (ed.), *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Oxford, 1998, pp. 15-24.
- , REIMITZ, H. (ed.), *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden, Boston, Köln, 1998.
- POTTER, T. W., *The Changing Landscape of South Etruria*, Londra, 1979.
- Prosopography of the Later Roman Empire*, A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, 3 vol. în 4 părți, Cambridge, 1971-1992.
- RANDBORG, K., *The First Millennium A. D. in Europe and the Mediterranean: An Archaeological Essay*, Cambridge, 1991.
- RENFREW, C., „Systems Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies“, în C. Renfrew, K. L. Cooke (ed.), *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change*, New York, San Francisco, Londra, 1979, pp. 481-506.
- SCHIAVONE, A., *La storia spezzata: Roma antica e Occidente moderno*, Roma, Bari, 1996. Ediția engleză, *The End of the Past: Ancient Rome and the Modern West*, trad. M. J. Schneider, Cambridge, Mass., 2000.
- The Sixth Century: Production, Distribution and Demand*, ed. R. Hodges, W. Bowden, Leiden, Boston, Köln, 1998.
- La Storia dell'Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia*, ed. R. Francovich, G. Noyé, Florența, 1994.

- SWAIN, S., EDWARDS, M. (ed.), *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford, 2004.
- WALMSLEY, A., „Production, Exchange and Regional Trade in the Islamic East Mediterranean: Old Structures, New Systems?“, în *The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand*, ed. I. L. Hansen, C. Wickham, Leiden, Boston, Köln, 2000, pp. 265-343.
- WARD-PERKINS, B., „Specialized Production and Exchange“, în *Cambridge Ancient History*, xiv, *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425-600*, ed. Averil Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge, 2000, pp. 346-391.
- , „Why did the Anglo-Saxons not Become More British?“, în *English Historical Review*, nr. 115, 2000, pp. 513-533.
- WHITTOW, M., *The Making of Orthodox Byzantium 600-1025*, Basingstoke, 1996.
- WICKHAM, C. J., *Framing the Early Middle Ages*, Oxford, în curs de apariție.
- WILLIAMS, S., FRIELL, G., *The Rome that Did Not Fall: The Survival of the East in the Fifth Century*, Londra, New York, 1999.
- WILSON, A., „Machines, Power and the Ancient Economy“, în *Journal of Roman Studies*, nr. 92, 2002, pp. 1-32.
- WOLFRAM, H., *Das Reich und die Barbaren zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin, 1990.
- , *History of the Goths*, trad. T. J. Dunlop, Berkeley, Los Angeles, Londra, c. 1988. [Un text revizuit și o traducere autorizată a unei prime ediții în limba germană.]
- , SCHWARCZ, A., *Anerkennung und Integration: Zu den wirtschaftlichen Grundlagen der Völkerwanderungenzeit 400-600*, Viena, 1988.

LISTA IMAGINILOR CU DEȚINĂTORII DREPTURILOR DE AUTOR

Hărțile și Figurile pregătite special
pentru această carte
sunt realizate de Paul Simmons.

Lumea romană în jurul anului 400 d.H. pp. IV-V
Noua ordine mondială în jurul anului 500 d.H. pp. 220-221

Capitolul I

- Fig. 1.1** Londra în ruină, văzută de Gustave Doré în 1873. Mary Evans Picture Library.
- Fig. 1.2** Invaziile germanice, așa cum se indică într-un atlas istoric. Din F. W. Putzger, *Historischer Weltatlas*, ediția 1970, © Velhagen & Klasing, Berlin, Bielefeld, p. 38.
- Fig. 1.3** Attila călcând în picioare Italia și Artele, pictat de Delacroix. Assemblée Nationale Palais-Bourbon, Paris, Franța; Giraudon/ www.bridgeman.co.uk
- Fig. 1.4** Două imagini recente ale unor coloniști germanici: regele înmormântat la Sutton Hoo și o pereche de franci din secolul al VII-lea. Fig. 1.4 a din M. O. H. Carver, *Arguments in Stone* (Oxbow Monograph, 29), Oxford, 1993, fig. 15; 1.4 b din L.-C. Feffer, P. Périn, *Les Francs: À l'origine de la France*, Armand Colin, Paris, 1987, ii, p. 177.
- Fig. 1.5** Romanii și barbarii în luptă, într-o ilustrație recentă. Din Warrior 17, S. MacDowall, A. McBride, *Germanic Warrior 236-568 AD*, ilustrat de Angus McBride, © Osprey Publishing Ltd, 1996, planșa D.

Capitolul II

- Fig. 2.1** Hartă indicând colonizarea din 419 și zonele cucerite ulterior de vizigoți.
- Fig. 2.2** Hartă a Dunării superioare pe timpul lui Severinus din Noricum.
- Fig. 2.3** Scene de pe columna lui Marcus Aurelius, arătând modul în care romanii îi tratau pe barbari. Fig. 2.3 a Archivi Alinari; Fig. 2.3 b din E. Petersen et al., *Die Marcus Säule auf Piazza Colonna in Rom*, München, 1896, planșa 106B.
- Fig. 2.4** O monedă din secolul al IV-lea (a lui Constantius II, 337-361), cu un soldat roman străpungând cu sulita un călăreț barbar.

Capitolul III

- Fig. 3.1** 210 motive sugerate ca explicații pentru declinul și căderea Imperiului Roman. Din A. Demandt, *Der Fall Roms*, C. H. Beck, München, 1984, ultima pagină.
- Fig. 3.2** Zidurile dinspre uscat ale Constantinopolului (schița de reconstrucție). Din F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Walter de Gruyter, Berlin, 1938, planșa 1, © Deutsches Archäologisches Institut.
- Fig. 3.3** Echipament militar roman, așa cum este reprezentat în *Notitia Dignitatum*. Bodleian Library, University of Oxford (MS. Canon. Misc. 378, fol 101).
- Fig. 3.4** Împăratul Honorius pe o placă de fildeș din anul 406 d.H. Cathedral treasury, Aosta; Foto Alpina su concessione della Regione Autonoma Valle d'Aosta.
- Fig. 3.5** Hartă indicând deplasările goților între 376 și 419.
- Fig. 3.6** Hartă indicând zonele din Galia atribuite armatelor germanice prin tratate oficiale.
- Fig. 3.7** Soldați rebeli uciși în timp ce încercau să traverseze Bosforul – desen al unui basorelief de pe columna lui Arcadius de la Constantinopol. Din J. H. W. G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, Oxford University Press, 1991, planșa 3.1.

Capitolul IV

- Fig. 4.1** Monedă de aur bătută în numele împăratului Anastasius de regele ostrogot al Italiei, Theoderic. © British Museum
- Fig. 4.2** Medalion de aur al lui Theoderic. Su concessione del Ministero per i Beni e le Attività Culturali – Soprintendenza Archeologica di Roma.
- Fig. 4.3** Monedă de cupru a regelui ostrogot Theodahad. © British Museum.

Capitolul V

- Fig. 5.1** Ceramică romană excavată la Caesarea (Israel).
- Fig. 5.2** Monte Testaccio din Roma, într-o gravură a orașului din 1625. Hartă de Giovanni Maggi, Biblioteca Nazionale di Roma.
- Fig. 5.3** Hartă indicând răspândirea ceramicii fabricate în secolele al III-lea și al IV-lea lângă orașul modern Oxford. Pe baza lui D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman World*, Longman, Londra, New York, 1982, fig. 56. După C. J. Young, *The Roman Pottery Industry of the Oxford Region* (British Archaeological Reports, 43), Oxford, 1977, fig. 45.
- Fig. 5.4** Hartă indicând difuzarea veselei romane fine fabricate la La Graufesenque (în sudul Franței). Pe baza lui C. Bémont, J.-P. Jacob, *La Terre sigillée gallo-romaine: Lieux de production du Haut-Empire: implantations, produits, relations* (Documents d'archéologie française, 6), Paris, 1986, p. 102, © Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris.
- Fig. 5.5** O groapă de deșeuri în timpul săpăturilor la locul de producție a ceramicii de la La Graufesenque. Dintr-un set de diapozitive ce prezentau atelierele de olărie de la La Graufesenque; CDDP, Aveyron.
- Fig. 5.6** O epavă romană plină cu amfore, dincolo de Giens pe coasta de sud a Franței. CNRS-CCJ, fotografie de G. Réveillac.
- Fig. 5.7** Vase din secolele al VI-lea și al VII-lea de pe situl anglo-saxon de la Yeavinger (Northumbria). Din B. Hope-Taylor, *Yeavinger, an Anglo-British Centre of Early Northumbria*, HMSO, Londra, 1977, fig. 81, © Crown Copyright.
- Fig. 5.8** Variante de reconstituire a unei case din secolul al VII-lea, excavate la Cowdery's Down (Hampshire). Din M. Millett, S. James, „Excavations at Cowdery's Down“, în *The Archaeological Journal*, nr.140, 1983, p. 246, fig. 71.
- Fig. 5.9** Numărul de monede de cupru recent bătute din cinci situri diferite din bazinul mediteranean. Informațiile provind din următoarele surse: A. Bertino, „Monete“, în A. Frova (ed.), *Scavi di Luni*, Roma, 1973, pp. 837-882 și în A. Frova (ed.), *Scavi di Luni II*, Roma, 1977, pp.679-707; M. Thompson, *The Athenian Agora*, vol. II, *The Coins*, Princeton, 1954; C. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, 1979, p. 197 și rapoarte preliminare cu privire la descoperirile ulterioare de monede de H.Vetters, publicate în *Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophische-historische Klasse*, vol. 116-123, 1979-1986; M. F. Hendy, „The Coins“, în R. M. Harrison, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, I, Princeton, 1986, pp. 278-373; G.C. Miles, „Islamic Coins“, în F. O. Waagé (ed.), *Antioch on the Orontes*, vol. IV, partea 1, *Ceramics and Islamic Coins*, Princeton, 1948 și D. B. Waagé,

Antioch on the Orontes, vol. IV, partea 2, *Greek, Roman, Byzantine and Crusaders' Coins*, Princeton, 1952.

- Fig. 5.10** Fibulă și vas de ceramică din vaporul-mormânt de la Sutton Hoo din jurul anului 625 d.H. British Museum, Londra; UK/ www.bridgeman.co.uk (fibula); © British Museum (vasul).

Capitolul VI

- Fig. 6.1** Grafice care indică schimbarea nivelului complexității economice, între anii 300 și 700 d.H., în cinci regiuni din lumea romană.
- Fig. 6.2** Schiță de reconstruire a caselor din secolele IV-VI, în satul sirian Dêhès. Din J. P. Sadini și alții, „Dêhès (Syrie du Nord): Campagnes I-III (1976-1978)“, în *Syria*, nr. LVII, 1980, fig. 243 (Librairie Orientaliste Paul Geuthner).
- Fig. 6.3** Schiță de reconstruire a magazinelor cu porticuri din Baysan (Israel) și schiță inscripției de mozaic ce menționa construirea lor în 737-738. Schița magazinelor (de M. Drewes) din Y. Tsafir, G. Foerster, „From Scythopolis to Baysan“, în G. R. D. King, Averil Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East II, Land Use and Settlement Patterns*, Princeton, 1994, fig. 16. Schița inscripției din E. Khamis, „Two Wall Inscriptions from the Umayyad Market Place in Bet Shean/Baysan“, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, nr. 64.2, 2001, fig. 5. Prin amabila permisiune a lui Yoram Tsafir, Gideon Foerster și Elias Khamis.

Capitolul VII

- Fig. 7.1** Două hărți indicând așezările rurale la nord de Roma, în jurul anului 100 d.H. și în secolele V-VIII. Pe baza lui T. W. Potter, *The Changing Landscape of South Etruria*, Paul Elek, Londra, 1979, fig. 35 și 41.
- Fig. 7.2** Satul antic Bamuqqa din Siria și terenul cultivabil din jurul acestuia. Din G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Paris, 1953, ii, fig. xcii (Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris).
- Fig. 7.3** Diagramă indicând schimbarea dimensiunii vitelor din Epoca Fierului până în cea medievală timpurie.
- Fig. 7.4** Planurile, toate la aceeași scară, ale câtorva biserici din Italia din secolele IV-IX.
- Fig. 7.5** Comoara Sevso (sau Seuso) de argint, ascunsă probabil în secolul al V-lea d.H. Prin amabilitatea The Trustee of the Marquess of Northampton 1987 Settlement.
- Fig. 7.6** Schița unor graffiti de pe peretele unui bordel din orașul Pompei. Din *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. 4, fig. xxxvi.

- Fig. 7.7** Schița unei țigle romane din Calleva (Silchester, în Hampshire), cu cuvântul „SATIS“ (destul) scris pe ea. Din R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, vol. II, fascicula 5, Sutton Publishing Ltd, Stroud, 1993, nr. 2491.159.
- Fig. 7.8** O chitanță de impozit pe papirus din Egiptul roman. Bodleian Library, University of Oxford (Ms Gr. Class. G. 27 (P)).
- Fig. 7.9** Graffiti de la La Graufesenque reprezentând o încărcătură de obiecte de ceramică într-un cuptor de ardere și o schiță de reconstruire a unui dintre cuptoarele de pe acest sit în timpul arderii. Schița de reconstruire din A. Vernhet, „Un four de la Graufesenque (Aveyron)“, în *Gallia*, nr. 39, 1981, fig. 10, CNRS Editions.
- Fig. 7.10** Frescă reprezentând un cuplu din orașul Pompei, cu condei, tăblițe de ceară și sul de papirus. Museo Archeologico Nazionale, Neapole, Italia; www.bridgeman.co.uk
- Fig. 7.11** Graffiti al pelerinului Turo la sanctuarul S. Michele sul Gargano (sudul Italiei). Din C. Carletti, G. Otranto (ed.), *Il Santuario di S. Michele sul Gargano dal VI al IX secolo*, Edipuglia, Bari, 1980, p. 86, nr. 79.

Capitolul VIII

- Fig. 8.1** Botezul lui Clovis, pictat în 1877 de Joseph Paul Blanc (1846-1904) în Panteonul din Paris. Lauros / Giraudon / www.bridgeman.co.uk

Anexă

- Fig. A.1** Grafic indicând originea diferitelor vinuri care au ajuns în Ostia, portul Romei. Pe baza lui C. Panella, A. Tchernia, „Produits agricoles transportés en amphores. L'huile et surtout le vin“, în *L'Italie d'Auguste à Dioclétien* (Collection de l'École française de Rome, 198), Roma, 1994, p. 156, graficul 3.
- Fig. A.2** Hartă indicând difuzarea vaselor de amestecat produse în Colchester în secolul al II-lea d.H. Pe baza lui D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman World*, Longman, Londra, New York, 1982, fig. 51. După K. F. Hartley, „The Marketing and Distribution of Mortaria“, în A. Detsikas (ed.), *Current Research in Romano-British Coarse Pottery*, Council for British Archaeology, Londra, 1973, p. 50, fig. 7.

Index

Numerele cu italice indică paginile la care se găsesc ilustrații, hărți și diagrame.

A

Adrianopol (bătălia din 378) 1, 35-37, 44, 53, 56, 62, 63, 66, 173
 Aetius 52, 55
 Africa și provinciile romane din zonă:
   amfore 85, 99
   cereale 95, 121
   invadate de vandali 2, 13, 20, 39, 40, 60
   producția și distribuția de ceramică 82, 95, 98, 99, 121
   prosperitate și declin 39, 112, 114, 118-122
 Agde (conciliul ecumenic din 506) 71
 Agilulf 195 n. 34
 Aistulf 105
 Alamani 13, 17, 18, 33
 alani:
   în Africa 47
   în Galia 2, 13, 14, 46, 47, 50, 52, 173
   în Spania 14, 47, 53, 59, 173
 Alaric 20, 39, 41-43, 55, 173
 Alaric II 70
 Alexandria 94
 amfore 81, 83-87, 92, 94, 98-99, 114, 132, 139, 142, 155
   din Africa 85, 99
   din estul bazinului mediteranean 99-100, 132
   din Spania 84-85
 Ammianus Marcellinus 33, 35, 47
 Amory, Patrick 177, 184-186
 Anastasius 64
 anglo-saxoni: în scrierile istorice 5-7, 156, 158
   ca invadatori 5-7, 13, 20, 32, 63, 120, 173
   bijuteriile lor 109, 110
   ca prizonieri 22
   conducători ai Britaniei 63, 65, 174

vezi și Britania
 „Antichitatea târzie“ ca perioadă 3-5, 155-158, 162-168
 Antiohia 123, 174, 175
 Antonius, Lucius 145
 Aphrodisias 114
 Apollinaris, nobil roman 70
 Aquileia 21, 95, 174
 Aquitania 13-14, 50-53, 70, 173
 arabi, invaziile și impactul lor 75-76, 119-120, 175
 Arbogastes 75
 arianism 29, 63-64, 71, 121
 aristocrația din Imperiul Roman:
   își păstrează bogăția 62-53
   crează cultura literară 73-75, 139, 149
   își pierde pământurile 52, 59-62
   devine militarizată 44-45, 67, 71
   colaborează cu noii conducători 52, 59, 62-67, 72-74
 Arles 13, 52-54, 71, 147
 armată (romană):
   apărarea frontierelor 17-18, 36-37, 124
   aprovizionare 94-96, 145, 171, 172
   dimensiuni 38, 94
   echipament și instrucție 32-36, 34, 38, 94-95, 145
   folosirea scrisului 144-145, 152
   fortificații 31-32, 32
   înfrângeri 33-35, 46, 54-55, 173
   înlocuită de autoapărare 18, 44-45, 124
   întărită sau înlocuită de trupele germanice 5-10, 20, 22, 36-37
   putere de cumpărare 94-96
   recrutarea de sclavi 40
   se baza pe impozite 15, 38-40, 122, 146
   superioritate față de dușmanii germanici 32-37
   vezi și putere maritimă

INDEX

Armenia 56
 Armorica 41
 Arthur 4
 Asia Mică 44, 56-57, 118-119, 175
 Asturis 18
 Atena 114, 160, 175
 Attalus 41
 Atila 20-23, 55, 174
 Augustin din Hippona 26-27
 Austalis 144
 avari 118, 119

B

bacaudae 13, 14, 42, 44-45, 51
 Baetica 19, 83
 Balcani, invaziile în 1, 34-35, 46, 54-57, 119, 173-175
 Bamuqqa 131
 barbari, *vezi* popoare germanice
 Batavis 16-18, 124
 Baysân 116, 117
 Bazas 43, 47
 Belgica Secunda 75
 Belisarius 61
 Berberi 120
 Bessas 67
 bijuterii și veselă 108-109, 110, 138-139, 140
 Biscop, Benedict 100
 biserici, dimensiunile 136-138, 137
 Blanc, Joseph Paul 210
 Boethius 61
 Bordeaux 13, 53, 65-66
 Bosfor, rolul în apărarea Răsăritului 54-58, 120
 Bradley Hill 102, 104, 130
 Brescia, biserica S. Salvatore 137
 Bretagne și britani în Galia 13, 45, 60
Breviarium-ul lui Alaric 70
 britani 5-7, 45, 65, 156
 Britania 36
   ceramică postromană 96, 97, 108-109, 110
   ceramică romană 90, 91, 93, 171, 172
   continuarea rafinamentului 109
   declin postroman 112, 113-114, 118-120, 125-126

dispariția tehnicilor de construcție 100, 102-103
 disponibilitatea monedelor 104, 114
 Epoca Fierului 109
 invadatori 5-7, 20-21, 60, 120, 173
 revolte și uzurpări 40-41
 scrierea 142-145, 151
 vestul Britaniei 45, 108, 120
 Brown, Peter 3
 burgunzi 13-14, 50, 51, 174
 Bury, J. B. 181

C

Caesarius, episcop de Arles 71
 „calamități naturale“ 123
 Calleva (azi Silchester) 144, 145
 Câmpiile Catalaunice (lupta din 451) 37, 55, 174
 Campobasso 88
Carmen de Providentia Dei 179
 Carol cel Mare 54, 153, 159-161, 175
 Carol Martel 175
 Cartagina 12, 15, 58, 65, 73, 95, 174-175
 Cassiodorus 65-67, 69, 74
 Castelseprio, biserica S. Maria foris Portas 137
 Caucaz, munții 56
 cărămizi, *vezi* țigle
 celți 197, n. 14
 ceramica drept probă 169-172
 ceramica în perioada postromană 96-100, 97, 108-109, 110, 113-116, 172
 ceramica în perioada romană 80-87
   calitate 81-82
   cantitate 82-85, 83, 84
   disponibilă pe scară largă 85, 87, 134, 154
   distribuție 84, 85-87, 90, 92-95, 170, 171, 172
   producție 88-92, 146-147, 148, 172
 ceramică cipriotă 100, 114
 Chilperic 74, 153
 circuri 74
 citit, *vezi* scris și citit
 ciumă 15-16, 19, 123-124, 160, 174
 „civilizație“ 1, 80, 154-155, 158-159, 163-164, 167-168

Claudian 27, 180
 Clermont 13, 45, 52, 70
 Clovis 69, 75, 161, 174
 Colchester 172
 Comagenis 18
 Concordia 95
 Constantin III 40-42, 173
 Constantinopol: 2, 33, 44, 54-56, 104, 116, 119, 174-175
   amenințat 33, 44, 54, 119-120, 174
   aprovizionare 94
   ceramică 116
   columna lui Arcadius 44, 56
   folosirea monedelor 107, 116
   putere de apărare 32, 55-56
 Constantius (general roman) 53
 Corint 114
 Cornwell, Bernard 4
 Courcelle, Pierre 159
 Cowdery's Down 103
 Cremona 95
 creștinismul ca o cauză posibilă a
   slăbiciunii romane 37-38
 „criza din secolul al III-lea” 31-32
 „Cronica din 452” 28-29
 Cunigast 61-62
 Cyprianus 66-67, 73-74
 Cyrila 19

D

Damasc 119
 Dardanele, *vezi* Bosfor
 Dawson, Christopher 157
 Decius (împărat roman) 180 n. 9
 Déhès 116
 Delacroix, Eugène 7
 Demandt, Alexander 179
 Demetrius, Sfântul (din Salonic) 119
 Didymus 181 n. 27
 diferențe de limbă 68, 71, 73
 diferențe etnice și asimilare în final 68-76
 „diminuare” 108
 Dopsch, Alfons 176 n. 12
 Doré, Gustave viii, 205
 Dracontius 182, n. 33
 Droctulft 72-73
 drumuri și poduri 122-123

Dunăre 1, 46-47, 53, 94, 121, 124, 146, 174
   apărarea frontierei romane 17-18
   traversată de goți (în 376) 1, 174

E

Edessa 136
 Efes 106, 116
 Egeea, mare și regiune:
   declin 116, 119
   monede 104
   prosperitate 120
   vin și ulei 99, 114
 Egipt:
   documente scrise 146, 146-147
   granit 3, 135
   prosperitate și siguranță 56, 94, 114, 122, 135, 157
 Einhard 153
 Ennodius 73-74
 Epiphanius 70
 „etnogeneza” 186 n. 29
 Eudoxius 181 n. 23
 Eugenius, „uzurpator” imperial din Apus 22
 Eugenius, episcop de Cartagina 65
 Eugippius 16, 18, 178
 Euric 70
 Europa și invaziile germanice 7, 158-162
 Evagrius 123
 „Evul Întunecat” 157

F

fabricae (atelier imperiale) 95
 Faulkner, Neil 191-193
 Favianis 17
 Fiesole (bătălia din 406) 23, 173
 Florența, biserica S. Reparata 137
 foamete și canibalism 13, 15-16, 120, 124, 135-136
 Franci:
   invadează Galia 13-14, 174
   în imaginarul modern 8, 156, 158-161, 162
   stabilită în Galia 66, 69-70, 174
 Freda 70
 Freeman, Edward 5

Frigidus, râul (bătălia din 393) 22
 Fulvia (soția lui Marc Antoniu) 145

G

Gainas 44
 Galia și galo-romani:
   ceramică (romană) 89-91
   colonizare prin tratat 49-53, 51
   invadată 2, 13-14, 20-21, 27-29, 36-37, 39, 173
   prefectură 53-54
   revolte și uzurpări 42-45
   vezi și Bretagne; burgunzi; franci; vizigoți
 Gallaecia 19
 Geiseric 63
 Gibbon, Edward 1-2, 37-38
 Gibraltar, Strâmtoarea 2, 20, 57-58, 174
 Giens, epava 93
 Gildas 20, 60
 Goffart, Walter 5, 7, 9
 goți 28, 48, 49
   ca aliați ai Romei 19, 22, 48
   în Balcani și în Grecia 1, 32, 34-36, 46, 49, 51-56, 173
   în Galia și în Spania înainte de 419 (după, *vezi* vizigoți) 15, 47, 49, 58
   în Italia la începutul secolului al V-lea 2, 15-16, 19-20, 23, 25, 42, 49, 53, 58
   ucisi pe râul Frigidus 22
   vezi și ostrogoți; vizigoți (subdivizări ulterioare ale goților)
 graffiti în epoca postromană:
   pe ceramică 153
   pe plăci de ardezie 152-153
   pe pereți 151, 152-153
 graffiti în perioada romană:
   pe ceramică și țigle 89, 144, 145, 146-147, 152
   pe pereți 139, 141, 143, 147
 Graufesenque, La 90-92
 Grecia 56, 116-119, 175
 Grigore de Tours 73
 Grigore, papă 175
 Groenlanda, calota de gheață 87
 Gubbio, zonă de cercetare arheologică 88
 Gunderic 47
 gunoi 135-136

H

Haltern, castrul roman 195 n. 38
 Hamwic 111
 Heraclian („uzurpator” imperial) 41
 Herder, Johann Gottfried von 5
 Heruli 17-19
 Hisham, califul 116
 Honorius 23, 41-45, 65, 173
 Huneric 64-65
 huni:
   ca invadatori cărora li se plătea tribut 1-2, 21, 23, 55, 57, 174
   ca mercenari romani 35-36, 41
   incursiuni în Siria 57
   în imaginarul modern 7
 Hydatius 14, 19, 59

I

Ieronim 26
 „imperialism” în imaginația modernă 134, 161
 Imperiul Bizantin, *vezi* Imperiul de Răsărit
 Imperiul de Apus, înflorire și decădere 53-54
 Imperiul de Răsărit 44, 55, 173-174
   cere ajutorul Apusului în lupta cu goții 35, 55
   declin economic 114-115, 119
   motive ale supraviețuirii 42-44, 54-58
   prosperitate și complexitate 38-39, 56-58, 99-100, 105, 118-119, 156-157
   stabilitate 42-44, 57
 impozite în Imperiul Roman:
   acordate coloniștilor germanici 60-61
   dispariție 134
   niveluri opresive 46, 55
   pentru armata romană 15, 38-40, 145
   pierdute de guvern 15, 38-40, 52-53, 121, 183 n. 47
   și redistribuirea averilor 122-123, 125, 145
   și știința de carte 145, 146
 Ine 63, 65, 67
 Ioan VII, papa 138
 Iona 82, 85
 Iordanes 20-21

Ioviacum 18
 Iovianus 74, 186
 Iovinus 41
 Ipswich 111
 „istorie economică“ 164-165
 Irlandezi 120, 173
 Italia 39, 44
   are nevoie de o scutire de impozite 15
   ceramică postromană 96-99
   clădiri postromane 137-138
   devastată de invadatorii germanici 1-2,
     15, 36, 39-41, 173-175
   invadată de Iustinian 120-121
   prosperitate și declin 39, 111, 112, 114,
     118-121
   sub dominația ostrogoților 60-74, 104,
     174
 Iulian 33
 Iustin I 149-150
 Iustinian 2, 54, 61, 67, 71, 174

I

îmbrăcăminte, *vezi* textile, îmbrăcăminte și
 încălțăminte
 încălțăminte, *vezi* textile, îmbrăcăminte și
 încălțăminte

J

Jarrow 100
 Jerash 116
 Jones, A. H. M. 38

L

Lampridius 70
*Late Antiquity: a Guide to the
 Post-Classical World* 156, 158
 Lauriacum 18, 124
legea salică 67, 72
 Leon din Narbonne 70
 Leon, papa 12, 21-22
 Levant:
   monedă 105, 108
   prosperitate 57, 107, 112, 115, 117, 118,
     130-132, 156-157
   vin și ulei 100
 lombarzi 72, 105, 120, 161
 Londra 3, 11, 144
 Lucus 19

Luna și teritoriul său 85, 98, 106, 132, 154
 Lusitania 19
 Lydia 44

M

Magdalensberg 195 n. 29
Magister Officiorum 34
 Magnus Maximus 36
 Maldras 19
 Manfredi, Valerio Massimo 155
 Mantua 95
 Marmara, Marea, *vezi* Bosfor
 marmură și granit în perioada romană 3,
   136
 Marsilia 13-14, 52, 104, 108
 Mauretania 12-13, 20, 21
 Maximinus Thrax 150
 Maximus („uzurpator“ imperial) 41
 „medalionul Senigallia“
 Melania 121
 Mérida 70
 Messina, Strâmtoarea 57
 Metapontion 88
 Milano 23, 95, 155
 militari (romani), *vezi* armată (romană)
 monede:
   devalorizare în secolul al III-lea 31,
     ale regatelor germanice 64, 68,
     104-105, 109-111
   disponibilitatea în perioada postromană
     104-108, 106-107, 113-115
   disponibilitatea în perioada romană
     102-103, 122-123
 Monkwearmouth 100
 Mustată 68-69, 72-74

N

Naissus 55, 174
 nesiguranță rurală, *vezi* sate
 Noricum Ripense 16, 18
 Northumbria 97, 100, 130

O

Octavian (ulterior împăratul Augustus)
   145
 Odoacru 60, 174
 opțiune culturală 138-139
 Orientius din Auch 27

Orosius 19-20, 22, 27
 Ostia 95, 170
 ostrogoți:
   regat în Italia 59-61, 64, 66-69, 123, 174
   în Noricum 17
   vezi și goți
 Oxford, ceramică de tip 94

P

Palestina 26, 94
 Panonia 36
 Paris 74
 Paulinus din Pella 52, 65
 Pavia 95
 Peacock, David 89
 Peninsula Iberică, *vezi* Spania
 Persia și persii 157, 175
 Perugia 145
 Phocaea, ceramică de 99
 Phoebus, negustor de parfumuri din
   Pompei 139-142, 143, 153
 Picti 120, 173
 Piganiol, André 159
Poem on the Providence of God 27
 Poitiers (bătălia din 732) 175
 poluare 87
 Pompei:
   ceramică 92
   facilități urbane 3
   graffiti, inscripții și știința de carte
     139-144, 143, 149, 150
 popoare germanice:
   „acceptate“ în imperiu 5-10, 19, 49-52,
     60-61, 76, 160, 165-166
   așezare pe anumite terenuri 50-52, 60-62
   atitudini ale romanilor față de „barbari“
     22-25, 24, 25, 28, 35
   ca invadatori 1, 5-10, 12-29, 31-32
   dorința de a se bucura de stilul de viață
     roman, nu de a-l distruge 21, 48
   în armata romană 22, 26, 35-37, 54
   în imaginarul modern 6-10, 8, 21, 155-
     162, 162
   în tratate și ca aliați ai romanilor 12-13,
     19, 27, 37, 46-48, 50-53, 60-61
   învățătură 69-71, 74-75, 152-154
   limbă 68, 71, 73
   putere și vulnerabilitate ca soldați
     32-35, 45-46

statut legal 61, 67
 stiluri de îmbrăcăminte și tunsoare 64,
   68-70, 68, 69
 unitate și dezbinare 45-48
 populație 16, 21, 39, 46, 62, 74, 76, 101,
   123, 127, 130-134
 Portus Cale 19
 „Porțile Caspice“ persane 57
 Possidius 20-21
 Power, Eileen 158
 prădarea orașelor 15-16, 18-22
 prelucrarea metalului 87-88; *vezi* și
   bijuterii și veselă
 prizonieri 15-18, 22-23, 35, 71, 159
 Procopius 67-68, 120, 150
 producție agricolă 130-136
 Prosper din Aquitania 179 n. 35
 Provence 13, 173
 puterea maritimă romană și limitele ei 32,
   55-58, 123, 179 n. 5

Q

Quintanis 17-18

R

Radagaisus 39-40, 173
 Raetia 16
 Ravenna 17, 55, 64, 72, 95, 104-105, 124,
   175
 războaie civile și tulburări sociale (în
   Imperiul Roman) 31-32, 36, 40-44, 48,
   57
 „războaiele cu goții“ 120-121, 174-175
 reacțiile creștine la invazii 12, 1921-22,
   27-29, 59-60
 Reccard 175
 Rechimund 19
 Remigius 75
 Riez 62
 Rin și Rheinland:
   ceramică 94-95
   traversat de triburile germanice (la
     sfârșitul lui 406) 1, 36-37
   trupe de frontieră 36, 121
 Robertson, William 2
 rolul statului în producție și distribuție
   94-96, 120-123

Roma (orașul):
 apeducte 3
 aprovizionare 94-95, 121
 asediată și prădată de goți (în 410)
 15-16, 19-20, 25-26, 41, 43, 173
 biserici 136-138, 137
 ceramică 99
 columna lui Marcus Aurelius 24
 excavările de la Crypta Balbi 99
 graffiti ale pelerinilor 151-152
 monede 105, 108
 Monte Testaccio 83-84, 84
 Panteonul 3
 prădată de vandali (în 455) 16, 174
 teritoriul rural 99, 128, 129
 romano-britani, *vezi* britani
 Romulus Augustulus 2, 29
 Rothari 151
 rugi, popor germanic 18-19
 Ruricius din Limoges 70

S

Salamanca 152
 Salonic 120
 Salvian 22, 28-29, 178-179, 184, 200
 San Juan de Baños 138
 San Michele sul Gargano 151-152
 San Pedro de la Nave 138
 San Vincenzo al Volturno 137

sate:
 densitatea așezărilor 38-39
 nesiguranță rurală și devastare 15, 18,
 20-21, 28
vezi și producție agricolă

saxonii, *vezi* anglo-saxonii

sclavi:
 aristocrație (și conducători) 153-154
 ca forță de muncă 135
 din copii găsiți 135
 documente oficiale 152-153
 eliberați 143, 150, 154
 pe obiecte casnice 153
 pe plăci de ardezie 152
 pe țigle 152
 pelerini 151, 151-153
 răsculați 41-46
 recrutați ca soldați 36, 40, 44

scrierea în perioada postromană 151-154
 semnături ale martorilor 153
vezi și graffiti

scrierea în perioada romană 139-150
 de aristocrație (și conducători) 147-149,
 150
 în administrație 145-146, 146
 în armată 144-145
 meșteșugari și negustori 89, 141-144,
 146-147, 148
 pe amfore 147
 pe gloanțe de praștie 145
 pe lemn 142
 pe papirus 146, 146-147
 pe sigilii și mărci 142, 147
 pe tăblițe de ceară 144, 149, 150
vezi și graffiti

Scythopolis, *vezi* Baysan

Seneca 46

Serena 23

Severinus, Sfântul 16-19, 119, 124

Sevilla 104

Sevso (sau Seuso), tezaurul 194

Sicilia 15, 57-61, 104, 173

Sidonius Appolinaris, episcop 52, 66,
 74-75

Silchester 144-145, *vezi* și Calleva

Siria 56-57, 107, 123, 174

Sirmium 175

Sisebut 153

slavi 118-119, 175, 197 n. 14

Soissons 45, 74

Soknopaiou Nesos 146-147

Sotouetis, cărauș de vin în Egipt 146-147

Spania („Hispania“ romană, Pensinsula
 Iberică):
 biserici 138
 ceramică postromană 96
 folosirea scrisului în perioada vizigotă
 151-153
 invadată 14-15, 19-20, 39, 44, 59,
 173-174
 revolte și uzurpări 41-42
 ulei 84, 85
vezi și vizigoți

specializarea forței de muncă și a folosirii
 terenurilor:
 dezavantaje și limite 45, 125-126, 135
 în perioada romană 88-92, 125-126,
 131-134

Stilicho 26, 36-37, 47, 53, 173

Strasbourg (bătălia din 357) 33, 35

„studiile clasice“ și schimbarea lor de
 statut 161-164

suebi 2, 14, 19, 37-42, 46, 53, 59, 173

Sunieric 19

Sutton Hoo 109-110

Syagrius 66, 74-75

Symmachus 22, 154

Ș

știința de carte, *vezi* scrierea

T

Tacitus 45-46

Tanca 61-62

tehnică de construcție 100-101, 103, 108,
 138-139

textile, îmbrăcăminte și încălțăminte 87,
 95-97, 102, 138-139

Thagaste 121

Theodahad 61, 68-69, 74, 120

Theoderic, rege vizigot 19, 54, 61, 64-69,
 74

Theodosius I 22-23, 36, 44, 173

Tibatto 181

Tiburnia 17-18

Tintagel 102, 104

Toulouse 13-14, 51, 65, 70-71

„transformare“ 4, 45, 80, 166

„Transformarea lumii romane“ (proiect de
 cercetare) 4, 160

Tribigild 44

turingi 13, 18

Turo 151, 152

Ț

Țara Bascilor 45

Țara Galilor, *vezi* Britania

țigle și cărămizi:
 în perioada postromană 88, 101, 128
 în perioada romană 85-88, 95, 130, 135

V

Valence 50

Valens 35, 46, 53, 173

Valentinian III 16, 40, 45, 60

Valerian 31

vandali 23
 cucerți de Iustinian 54, 174
 dominație în Africa 47-48, 54, 62-63,
 104, 174
 incursiuni pe mare 16, 44, 52, 58, 123,
 174
 invadează Africa 2, 12-13, 20-21, 40, 47,
 58, 60, 62-63, 174
 în Galia și în Spania 2, 36-37, 41, 46-47,
 53, 59, 173
 număr 62-63

Varus, Quinctilius 35

Vatia, Marcus Cerrinius 141

Vegetius 33

velși 5, 63, 65, *vezi* și britani

Verenianus 181 n. 27

Verona 95

Victor din Vita 20-21

Victorianus din Hadrumentum 63

Vindolanda 96, 144, 146

vite 133-134

vizigoți 28, 48, 49, 62, 70-71, 156
 aliați cu romanii 37, 52-53, 174
 colonizați prin tratat în Aquitania (în
 419) 13, 14, 50-51, 65, 173
 invazii și incursiuni în Galia și în Spania
 13, 14, 15, 19, 27, 47, 52-53, 62
 regat în Galia și în Spania 14, 62, 65,
 69-70, 105, 108, 138, 174-175
vezi și goți (pentru majoritatea
 activităților lor dinainte de 419)

Völkerwanderung („Migrația popoarelor“)
 6, 204

Vouillé (bătălia din 507) 174

W

wergild (prețul sângelui) 63, 66

Wickham, Chris 139

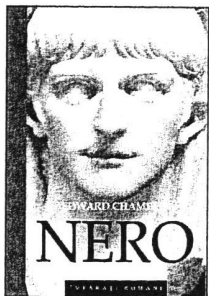
Y

Yarmuk, râul (bătălia din 636) 175

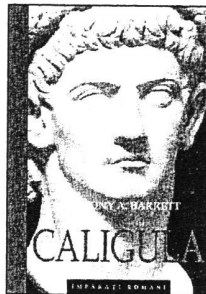
Yeavering 97, 130

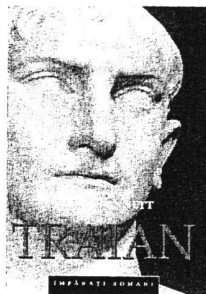
Colecția „Împărați Romani”

NERO
de **Eduard Champlin**
Nr. pag.: 320

CALIGULA
de **Anthony A. Barrett**
Nr. pag.: 376

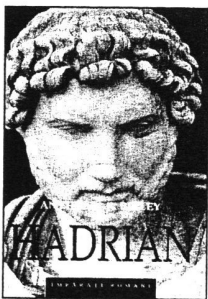

TRAIAN
de **Julian Bennett**
Nr. pag.: 384

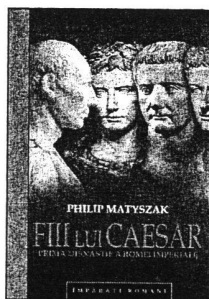
Împărați Romani este o serie de lucrări de factură academică preluată, în cea mai mare parte, de la prestigioase edituri precum Routledge și Oxford. Ea cuprinde studii elaborate recent și publicate în majoritate după anul 2000, ceea ce le conferă din start o actualitate pregnantă în stadiul analizei și noului mod de înțelegere a istoriei împăraților romani.

Autorii acestor lucrări sunt universitari britanici și americani specializați în istoria Imperiului Roman, implicați uneori în mod direct în cercetarea istorică și arheologică a romanității. Elaborate după toate normele academice de cercetare, beneficiind de o bogată componentă iconografică și de o bibliografie extrem de amplă și adusă la zi, monografiile din această serie își propun să prezinte, personalizat, evoluția Imperiului Roman din secolul I până la căderea sa în 476 d.Chr.

Scrise doct, argumentat, sobru, dar nu arid, cărțile din seria *Împărați Romani* constituie o lectură obligatorie atât pentru specialiștii cei mai pretențioși, dar și pentru publicul cultivat, dornic să cunoască cele mai moderne analize ale istoriei Romei antice.

HADRIAN
de **Anthony R. Birley**
Nr. pag.: 424

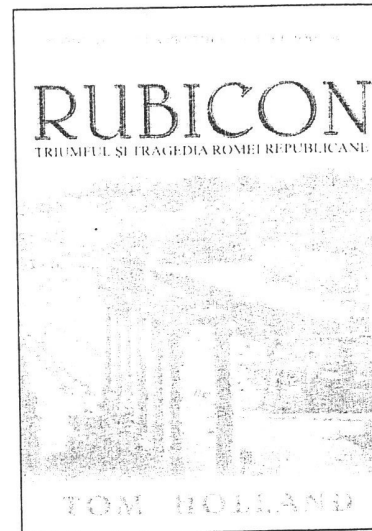

FIIULUI CAESAR
de **Philip Matyszak**
Nr. pag.: 296

**CONSTANTIN ȘI
IMPERIUL CREȘTIN**
de **Charles Matson Odahl**
Nr. pag.: 392

Rubicon. Triumful și tragedia Romei Republicane **Tom Holland**

Tom Holland realizează o cronică socială și politică vividă a lumii romane, începând cu regii etrusci, prăbușirea monarhiei și fondarea republicii, surprinzând triumful și tragedia Romei Republicane. Această istorie se află parcă sub semnul prezicerilor Sibilei, personaj prezent încă din prima filă a capitolului unu. Pentru Tom Holland, *Rubiconul* este un simbol al schimbărilor radicale în istorie, de la cel produs de Caesar până la Marșul asupra Romei al lui Mussolini sau la schimbările produse după cel de-al Doilea Război Mondial.

În această carte, autorul povestește istoria generației lui Caesar, implicarea în conflicte externe, cititorii fiind martori la apusul Republicii și transformarea sa sângeroasă

în Imperiu. Sunt prezentate portretele personalităților acelor timpuri – Pompei, Crassus, Sulla, frații Gracchus, Cato, Cicero, Cleopatra, Iulius Caesar sau Octavian. Autorul britanic prezintă într-o viziune modernistă, cu un stil jurnalistic, informații istorice. În *Rubicon*, sunt redată rivalitățile, decadența, catastrofa, intriga, sacrificiul, războiul și ambițiile cutremurătoare ale acelei lumi.

Tom Holland, născut la Salisbury, Marea Britanie, și-a făcut studiile universitare la Cambridge și Oxford. A scris mai multe romane printre care *Persian Fire*, *Attis*, *The Secret Life of Lord Byron*, etc. A adaptat scrieri din Herodot, Homer, Tucidide sau Vergilius pentru BBC Radio 4. A fost nominalizat în 2004 la Premiul *Samuel Johnson*, patronat de *BBC Four*.

CĂDEREA ROMEI

și SFÂRȘITUL CIVILIZAȚIEI

Invaziile barbare violente din secolul al V-lea au distrus Imperiul Roman atotputernic și civilizația sa străveche, ceea ce a dus la apariția unui „ev întunecat” pentru locuitorii din Occident: sau nu a fost așa? Punctul de vedere dominant astăzi asupra acestei perioade este cel conform căruia „căderea Romei” a constituit o tranziție extrem de pașnică spre dominația germanică, într-o perioadă de transformări culturale pozitive. Bryan Ward-Perkins încurajează fiecare cititor să reflecteze din nou, readucând în atenție drama și violența ultimelor zile ale lumii romane și reamintindu-ne greutățile reale cu care s-au confruntat popoarele imperiului cu ocazia adaptării la dominația germanică.

Exploatând o serie de surse contemporane și dovezi arheologice, el examinează atât cauzele dezintegrării lumii romane, cât și consecințele înfrângerii asupra vieții romanilor obișnuiți, într-o societate în care standardele de viață au coborât până la nivelul preistoric. Autorul analizează și felul în care generațiile succesive au înțeles această perioadă și motivele pentru care au înțeles-o diferit – ca și motivele pentru care povestea și-a păstrat importanța până astăzi.

Bryan Ward-Perkins este Fellow al Trinity College, Oxford. Născut și crescut la Roma, a participat la multe săpături arheologice în Italia, mai ales în situri din perioada imediat postromană. Este preocupat în principal de compararea izvoarelor istorice și arheologice și de înțelegerea tranziției de la epoca romană la cea postromană. Coeditor la *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, a mai publicat *From Classical Antiquity to the Middle Ages*, apărută tot la Oxford University Press.